VII • 1992

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- КРЕПОСТТА "РАХОВЕЦ"
- НУМИЗМАТИКА
- ИЗ ФОНДОВЕТЕ НА МУЗЕЯ

НА КОРИЦАТА: Средновековната крепост "Раховец" при Горна Оряховеца — графична реконструкция, арх. Теофил Теофилов

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИЗВЕСТИЯ

VII/1992

BULLETIN

MUZEUM OF HISTORY — VELIKO TURNOVO

ВЕЛИКО ТЪРНОВО
1992

Том VII/1992 на Известията на Исторически музей — Велико Търново е продължение на Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново, том I—V (1962—1972), том VI/1991. През периода 1976—1990 г. Исторически музей участвува в Годишник на музеите от Северна България, том I—XVI, съвместно издание на музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Търговище и Разград.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: ст. н. с. к. и. н. *Кинка Панайотова* (главен редактор), н. с. *Павлина Владкова* (секретар), н. с. к. и. н. *Васил Мутафов*, н. с. к. и. н. *Петко Мачковски*, н. с. *Невяна Бъчварова*, н. с. *Иван Църов*, н. с. *Хитко Вачев*

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ: Редакционната колегия и авторите

© АВТОРСКИ КОЛЕКТИВ:
И. Алексиев, Х. Вачев, И. Бъчваров, Т. Минчева, К. Панайотова, В. Станчева, Л. Нинов, П. Станев, В. Илчева, П. Владкова, И. Църов, С. Султова, А. Писарев, Х. Харитонов, В. Мутафов, Т. Рогева, Ю. Генчева, Д. Косева, К. Ставракиев, Н. Бъчварова

ISBN 954 439—0861—58—88

СЪДЪРЖАНИЕ — CONTENTS

Йордан Алексиев, Хитко Вачев	Средновековната крепост „Ряховец" при Горна Оряховица	7
Yordan Alexiev, Hitko Vatchev	The medieval fortress of „Ryahovets" near town of Gorna Oryahovitsa	40
Иван Бъчваров	Монетни находки от крепостта „Ряховец" .	41
Ivan Butchvarov	Coin findings in the fortress of „Ryahovets" .	53

ИСТОРИЯ — HISTORY

Тянка Минчева	Още за участието на жените от Първи Търновски революционен окръг в Априлското въстание 1876 година	59
Tyanca Mincheva	Women from Velico Turnovo revolutionary districttaking part in the April uprising of 1876 .	72
Кинка Панайотова	Стопанската структура на Горна Оряховица през периода 1878—1944	73
Kinka Panayotova	Economic structure of Gorna Oryahovitsa in the period 1878—1944	91
Кинка Панайотова, Ваня Станчева	Приносът на Константин, Недялко и Ангел Каранешеви в обществено-политическия и културен живот на Великотърновския край . .	93
Kinka Panayotova, Vanya Stancheva	The contribution of Konstantin, Nedyalko and Angel Karaneshevi to the social, political and cultural life in the region of Velico Turnovo .	115

АРХЕОЛОГИЯ — ARCHAEOLOGY

Лазар Нинов, Петър Станев	Животновъдна и ловностопанска дейност на населението от неолитната селищна могила Самоводене	117
Lazar Ninov, Peter Stanev	Stock-breeding and hunting in the settlement mound of Samovodene in neolithic times . .	125

Вълка Илчева — Глинена идолна пластика от праисторическото селище Хотница—Водопада 127

Valca Ilcheva — Clay idol plastics from the prehistoric settlement 133

Павлина Владкова — Проучвания на римската и ранновизантийската култура във Великотърновския регион. Резултати и проблеми 135

Pavlina Vladkova — Roman and early byzantine culture in the region of Velico Turnovo. Results and problems . . 146

Иван Църов — Медицински и фармацевтични инструменти и пособия от Никополис ад Иструм и градската му територия 147

Ivan Tsarov — Medical and pharmaceutical equipment and instruments from Nicopolis ad Istrum and pertaining territory 152

Соня Султова — Теракотови статуетки на Афродита от керамичния център в Бутово 153

Sonya Soultova — Terracotta statues of Aphrodite from the ceramic centre in Boutovo 157

Атанас Писарев — Археологическо проучване на обект 12—С на хълма Царевец във Велико Търново . . . 159

Atanas Pissarev — Archeological excavations on the hill of Tsarevets site 12—C in Velico Turnovo 169

Христо Харитонов — Класификация на находките от монети, използвани с вторична функция през XV—XVIII век на територията на днешна Северна България 171

Christo Haritonov — Classification of coin findings used with a secondary function during XV—XVIII centuries on the territory of the northern part of present day Bulgaria 191

ЕТНОГРАФИЯ — ETHNOGRAPHY

Васил Мутафов — Етнодемографски, социален и стопански облик на град Горна Оряховица — XV—XVIII век . 193

Vassil Moutafov — The Ethnodemographic, social and economic life in the town of Gorna Oryahovitsa in XVII century 212

Теодора Рогева — Народни обичаи при бременност, раждане и отглеждане на детето в Лясковец и околните села 215

Teodora Rogheva — Customs connected with pregnacy, childbirth and bringing up of children in the town of Lyaskovets and the villages nearly 225

КОНСЕРВАЦИЯ — CONSERVATION

Юлия Генчева — Консервационно-техническа експертиза на глинено съоръжение от неолитна селищна могила Самоводене 227

Julia Ghentcheva — Conservational-technical expertise of pottery equipment in the neolithic settlement mound of Samovodene 233

ИЗ ФОНДОВЕТЕ НА МУЗЕЯ — FROM THE FONDS OF THE MUSEUM

Нумизматика 234

Обръщение на Търновската община от 1867 година 235

Протокол от изборите за Второто Велико Народно събрание 1881 година . 236

ХРОНИКА — CRONICLE

Диана Косева — Икони от Великотърновския музей по световните изложбени зали 238

Diana Kosseva — The icons of Turnovo at the world's exhebition halls 238

Невяна Бъчварова — Хроника 1991 242

Nevyana Bachvarova — Cronicle 1991 242

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ „РЯХОВЕЦ“ ПРИ ГОРНА ОРЯХОВИЦА

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ, ХИТКО ВАЧЕВ

Един от най-важните проблеми, стоящи пред българската археологическа наука, е изясняването на поселищната структура на средновековната българска държава и произтичащите от нея въпроси за зараждането и развитието на средновековния град, за характера на укрепителните съоръжения и крепости, за облика на средновековните селища. През последните години се забелязва повишено внимание към българските крепости от късносредновековната епоха. Това е резултат от факта, че тези крепости предлагат богата информация за съществени страни от историческия процес, за формирането и функционирането на средновековния град.

Върху някои от гореизброените проблеми бяха съсредоточени нашите изследвания в продължение на един петгодишен период. В настоящата работа представяме резултатите от археологическото проучване на средновековната крепост „Ряховец“, разположена до днешния град Г. Оряховица.

Крепостта „Ряховец“ в светлината на историческите извори

Най-ранните засега известни сведения за крепостта в писмените извори намираме в „История“ на византийския хронист Георги Пахимер. Описвайки събитията след битката при р. Скафида през август 1304 г., той пише:[1] „... Той остави в него (Адрианопол) императрицата и след като се помоли на Богородица, на двадесет и трети посейдон (август 1304 г.) нахлу враждебно в земите отсам Зигос (на юг от Хемус; в случая това е Сърнена гора), която наричат още Романия (Романия тук означава Тракия) и подновявайки старата поговорка, обърна в мизийска плячка земите от Ряхово[2] до Стилбнос[3] и чак до Копсис[4] и отряза Елтимир[5]. А като извърши отново същите опустошения и прекоси за кратко време вражеската земя, той се завърна в Орестиада. Когато императоровият брат Теодор извести това с писмо до императрицата Мария, хомонимът Ряхово предизвика смут в императора. Защото той знаеше от мълвата за Стилбнос и Копсис. А когато попита за Ряхово, чу, че е разположен близо до пределите на Търново откъм южната страна на един ден път от него.

Той взе изцяло написаното за шега. И не можа да съпостави разположените надалеч (едно от друго места) и естествено смяташе, че е направена необмислена смелост, ако това е било направено, и, че то представлява непосредствена опасност за нахлулите. Обаче имаше всъщност едно друго едноименно Ряхово, което звучеше много близко. Него хората, които говорят умалително, го наричат Ряховица[6]. Така смущението изчезна и истинността на писмото бе потвърдена[7]."

От посочения текст на византийския хронист става ясно, че значително по-отдалечената от империята крепост е доста по-популярна в нейната столица. Това от своя страна подсказва както самостоятелната, така и общостратегическата ѝ значимост в подстъпите към столицата Търновград. Труднообяснима остава грешката, допусната от Пахимер по отношение разположението на Ряховец, който отбелязва, че тя се намира на един ден път южно от престолния град. Въпреки оскъдната информация, съдържаща се в изворите, от нея могат да се направят някои предварителни изводи; 1) в началото на XIV в. крепостта играе значителна роля в отбраната на столицата; 2) налице са косвени данни, че изграждането и утвърждаването ѝ трябва да се разглежда синхронно с Търново.

Другото упоменаване на Ряховец в изворите е свързано с нейните последни дни. В поемата на Михаел Бехайм „За това как крал Владислав се е бил с турците" се съдържат ценни сведения за българските земи. В края на произведението авторът посочва непосредствения източник, послужил му при написването. Това е разказът на Ханс Мергест, взел участие в похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело в българските земи през 1444 г. Този очевидец и непосредствен участник в събитията бил пленен от турците и престоял 16 години в затвора:

„. . . песента съчиних аз,
когато Ханс Мергест ми даде сведения,
той самият е участвал в битката,
той е бил пленник при турците над шестнадесет години.
Аз, Михаел Бехайм ви разказвам това,
което ми беше разкрито.[8]

Според Хр. Коларов, който публикува пълния текст на Бехаймовата поема, тя е написана през 1460 г. или непосредствено след нея[9]. Описвайки събитията, свързани с похода, Бехайм пише:

И на четвъртия ден от похода
дойдоха те при един укрепен град,
той беше Шилтерн (Никопол) наричан,
вътре имаше много православни
и също ужасно много турци.
Православните скочиха през стените
и отидоха при унгарците.
Тогава на петият ден бе градът превзет
и изгорен веднага и напълно разрушен.

— — — — — — — — — — —

На първия ден те достигнаха бързо
при един замък, РАХАУЧ (к. н.) наречен.

385 който беше разрушен от тях.
Когато християните по име[85]
дойдоха при него със своята мощ,
турците още през първата нощ
избягаха всички заедно.
Замъкът изгориха до основи.
390 Кръстоносците[86] останаха да починат
и стояха два дни тука.

В изследването си Коларов отбелязва, че преминаването на армията е станало между 18 и 22 септември 1444 г., като се водили боеве с турците[10]. Присъединяването на влашкия воевода Влад Дракул с 4000 души е станало при Никопол[11]. Хр. Матанов приема, че „предводителите от Владислав III Ягело и Ян Хуниади военни отреди се събрали на 1 септември 1444 г. в Оршова и там се прехвърлили на десния дунавски бряг. При Никопол към тях се присъединил с 4000 леки конници влашкият воевода Влад, като по този начин общата численост на кръстоносната армия достигнала до 20 000 души[12].

На шестия ден от похода войската на Владислав III е била в Никопол. Разстоянието от Никопол до крепостта „Ряховец" те са изминали за един ден, т. е. ако приемем, че разстоянието от Оршова до Никопол е изминато за четири дни (кръстоносците водят боеве с турците), на петия ден превземат Никопол и един ден пътуват от там до Ряховец. Кръстоносните войски са били там между 24 и 28 септември 1444 г. Те са стояли два дни в Ряховец, за да си починат, през което време изпращат и отряд от 500 човека до Търново и след като разрушават и опожаряват крепостта, продължават своя поход. В такъв случай най-вероятно разрушаването и изоставянето на крепостта е станало между 26 и 30 септември.

Пръв, който локализира Рахауч у Бехайм със средновековната крепост Ряховица (при Г. Оряховица), спомената още у Георги Пахимер в неговата „история", е Константин Иречек[13]. Според него от Никопол кръстоносците продължили за Свищов и оттам по пътя за Шумен превзели Ряховица, като 500 войници били изпратени към Търново. Бехайм според Иречек погрешно сочи, че отрядът към Търново е изпратен от Шумен.

Карел Шкорпил, който също проучва пътя на кръстоносната армия, смята, че от Свищов същата се е движила по стария римски път, преминавайки край останките на Никополис ад Иструм (при с. Никюп, Великотърновско), достигнала до крепостта Рахауч. След като едно отделение на християнската войска било отблъснато от Търново, армията продължила по римския път Никополис ад Иструм—Марцианопол към Нови пазар[14].

Според Ал. Кузев след като преминали Дунава при Оршова, кръстоносците превзели Видин и Никопол, откъдето за един ден стигнали до Рахауч, опожарили крепостта и престояли два дни. След това навлезли в „истинска Турция" и на третия ден дошли до Нови пазар (Ени пазар) и след като превзели крепостта, останали да почиват четири дни[15]. Продължили до Шумен, превзели го на третия ден, а до седмия почивали. През това време според Бехайм е бил изпратен отрядът от 500 души към Търново, но тамошните турци избили триста от тях, а останалите се завърнали. Кузев счита, че няма съмнение по отношение на посоката на движение от Никопол — армията се движела

към Оряховица (крепостта Ряховец). Кръстоносците са вървели по средновековния път между столицата Търнов и един от значимите градове от времето на Второто българско царство Никопол (по този път през 1469 г. били пренесени мощите на св. Иван Рилски от Търново към Средец и оттам за Рилския манастир)[16]. Горепосоченият автор приема Оправката на Иречек, че отрядът към Търново е изпратен от крепостта Ряховец, като посочва, че по това време в търновската крепост наистина е имало гарнизон[17]. След Ряховец войските на Владислав III Ягело са продължили към Шумен, както посочва още Иречек, а не към Нови пазар, т. е. те са се движили по един от най-важните съобщителни пътища през средновековието (Търново—Оряховица—Преслав—Шумен—Мадара—Провадия—Петрич—Варна)[18].

От поемата на Михаел Бехайм получаваме сведения за последните дни на крепостта Ряховец. Вероятно тя е превзета от турските нашественици в периода май—юни 1393 г., като допускаме, че падането ѝ е станало едновременно със столицата Търновград или малко преди това. След това в нея е бил настанен турски гарнизон за период от около 50 години. В края на септември 1444 г. крепостта е опожарена и разрушена от войските на полско-унгарския крал Владислав III Ягело. На този етап на проучване данни за живот след тази година (1444 г.) няма.

Описание на крепостта

Първото подробно описание на Ряховец прави Карел Шкорпил[19]. Сравнително добрата запазеност на крепостни стени и съоръжения му дали възможност да състави сравнително точен план на крепостта, която нарича „Кале пещерите". Според това описание северната крепостна стена има дължина 365 крачки, започва от източния скален отвес и с посока 88 градуса продължава на северозапад с леко отклонение. Сравнително точно са описани главната порта на крепостта, разположена в югоизточната част, северната порта, кулата в централния участък на северната крепостна стена (обр. 1). При описанието на кулата (означена с Р в плана на К. Ш.) той споменава за съществуването на „подземен път със свод отгоре, според предание на тукашното население е водил чак до старо Търново... Според този подземен път-пещера е и сегашното название на крепостта"[20]. В края на своето описание Шкорпил споменава още едно предание: тук според населението била „българска тарапана", т. е. място, „гдето българските царе са секли пари и затова близките и далечни малджии много често посещават тези места, както показват многобройните изкопни трапове в крепостта и околностите ѝ"[21].

Значението на тази крепост К. Шкорпил посочва като особено важно, тъй като е разположена на главния път, свързващ Дунава с Червен и Търново и „следователно за пазене на старата българска столица Търново"[22]. Краят на живота ѝ той отнася към 1444 г. и го свързва с похода на Владислав III Ягело. Според него няма съмнение, че „гореописаната крепост и названието „Рахаутш" е изкривено от Оряховец, старото название на сегашния град Горна Оряховица"[23].

Върху този проблем се спира и Ал. Кузев, който счита, че Рахауч е понемчена форма на име, което съдържа звука Ч, и изключва възможността то да се отнася до дунавската крепост Оряхово или Раз-

град[24]. Според него споменатият по-горе Ханс Мергест е чул турските имена на градове и крепости, които в поемата на Бехайм са предадени в понемчена форма (напр. Търново е Тернове от турската форма Търнови)[25]. От тук става ясно, че Рахауч е понемчената форма на турското РАХУВИДЖЕ[26] от българското име Ряховец или Ряховица (крепостта при Горна Оряховица[27].

Върху етимологията на името Ряховица (Ряховец) се спират различни учени. Според Н. Ковачев името се извежда от о р е х, т. е. то принадлежи към групата названия на селища по имена на растения, „обичан начин на назоваване от славяните"[28].

Интересно, но поне засега недоказано, е предположението на В. Николов и Ил. Константинов за извеждането на името на крепостта от персийската дума РАХ (път, друм). Те отбелязват, че „тази етимология става много вероятна, като се има предвид, че наблизо се намират местностите Бахадар и Бабенец, чиито имена също имат източен произход. Засега наличието на трите топонима остава загадка"[29].

В ново време в малкото публикации, посветени на крепостта Ряховец, се преповтаря описанието на К. Шкорпил[30].

Мястото на крепостта „Ряховец" в отбранителната система за защита на столичния Търнов

Укрепителната система от времето на Второто българско царство (XII—XIV в.) е подчинена на принципа за организиране на кръгова отбрана около административно-военните центрове. Въпросът, който ни интересува е: какво е мястото на крепостта Ряховец в отбранителната система за защита на Търновград и взаимодействието ѝ с отделните степени на отбрана. Според М. Харбова около престолния град се развива концентрична отбранителна система с радиална съобщителна мрежа, която включва три пръстена[31]. Във външния охранителен такъв, срещу нападения от север-североизток са включени Никопол, крепостта при Пиргово и други по-малки укрепления по долината на р. Черни Лом, а на юг — Тича, Боруй, Копсис. Във втория отбранителен пръстен участват Ловеч, Крън, Мъглиж, Твърдица, крепостта при Кипилово. Прякото нахлуване от север е възпирано както от р. Дунав, така и от отбранителните съоръжения по нейния бряг.

Крепостта „Ряховец" е в първия укрепителен пояс, в който са включени крепостите при Джулюница—Златарица—Килифарево—Сухиндол—Севлиево[32]. На базата на този установен вече факт, усилията в бъдещите проучвания трябва да бъдат насочени към изясняване на военносъобщителните връзки между отделните крепости помежду тях и столичния град.

Резултати от археологическите проучвания

Крепостта „Ряховец" се намира на около 7 км северно от столичния Търновград и на 3 км от днешния град Горна Оряховица, върху северните склонове на Арбанашката планина. Тези склонове са прорязани от къси долини (боази): Източен или Долен (Краен) боаз, през който преминава съвременният път от Горна Оряховица—с. Поликраище—Русе; Среден боаз — на около 1 км западно от Източния; Горен

боаз, през който протича малката река Габер. Между последните два боаза се издига върхът, върху който е била построена крепостта. Самото възвишение е естествено защитено от изток, юг и запад от скални отвеси с височина от 15 до 30 м. От подножието им към дъното на боазите се спускат стръмни склонове. Доста стръмен е и северният склон, който „пада" към долината на р. Янтра след пролома Дервент. (обр. 1-б)

Първите редовни археологически разкопки започнаха през 1985 г.[33] Те бяха организирани на два сектора: I — крепостни стени (главна порта, източна и западна крепостни стени, северна и западна порта, северна бойна кула) и II — южно подножие на крепостта.

Локализацията на главната порта на крепостта Ряховец бе улеснена от обстоятелството, че К. Шкорпил е направил едно описание на видимата тогава архитектура, допълнено от един план (обр. 1-в)[34]. Разположена в югоизточната част на възвишението, към портата води удобен подход. Посоката му е югозапад-североизток, широчината — около 2,5—3 м. От едната му страна се издига скалният венец, върху който е изградена югоизточната крепостна стена, от другата надолу се спуска стръмен склон. В североизточната си част комуникацията се разширява, като се образува площадка в размери 4 × 5 м. Това е необходимо за ориентирането на прохода на портата, която се намира под почти прав ъгъл спрямо подхода към него. Самата порта е оформена в ос север—юг върху тясна тераса с ширина около 12—15 м и дължина 60 м. Общата денивелация на терена е от север към юг. От запад терасата е ограничена от стръмен склон, от изток — сравнително висок скален венец (5—6 м), от север — до подножието на скален венец (височина около 2,5 м), над който е следващата тераса.

Проходът на главната порта има обща дължина 15,80 м и е затварян от три последователни врати (обр. 2). Първата от тях се намира в неговото начало и е оформена от двойка пиластри с размери: източен — 1,20 × 0,40 м, западен — 1,25 × 0,38 м. Зад последния се разкри осовият камък, в който бе запазена и желязната обувка на вратната греда. Широчината на прохода между пиластрите е 2,40 м. Тук трябва да отбележим, че при оформлението на двете му страници е налице определена асиметрия, наложена от особеностите на терена. Пиластрите, оформящи втората врата, отстояват за разстояние от вече споменатите съответно на: източен — 3,60 м, западен — 4,40 м. Различни са и размерите им (източен — 1,70 × 0,40 м, западен — 1,20 × 0,30 м). Несъответствията са преодоляни чрез разминаване на южните лица, докато северните са в една линия, тъй като те образуват надлъжната ос на вратата. Двете двойки пиластри са свързани конструктивно със страниците на прохода. Същевременно помежду си те са свързани с помощта на банкет, върху който са поставени осовите камъни (обр. 3). Полученият отстъп по отношение на широчината на прохода над банкета е наложен по функционални съображения. В така получените оширения са прибирани крилата на вратите при отваряне. Чрез това конструктивно решение са преодолени проблемите, произхождащи от денивелацията на терена. На разстояние 2,40 м северно от западния пиластър на втората врата е оформено широко отклонение, което води почти перпендикулярно на склона към вътрешността на крепостта (обр. 4). Очакванията, че това може да е пешеходно отклонение, не се потвърдиха. Голямата денивелация на терена в тази част може да бъде преодоляна само със стъпала, а такива при проучването не се

откриха. От север отклонението е оградено със зид, при който се регистрират значителни различия от останалите градежи (напр. полошо и като че ли набързо извършено строителство, недобре оформени лица, използване на калова спойка с примеси на жълта глина). На разстояние 3,60 м северно от източния пиластър на втората врата, страницата на прохода се разширява на изток с 0,65 м. Дължината на това разширение е 2,50 м, след което проходът се стеснява от пиластрите на третата врата и има ширина 2,05 м (обр. 5). Самите пиластри имат размери: източен — 0,82 × 0,27 м; западен — 1,03 × 0,29 м. След вратата проходът върви край вътрешното лице на източната крепостна стена, която има посока север-североизток, съобразена с тази на скалния венец. Трябва да отбележим, че западната страница на прохода в тази част е градена доста небрежно и както изглежда набързо (тя има характера на градежа на северната страна на споменатото западно отклонение и по всичко изглежда са едновременни, а и спойката е калова). Промяната в начина на строителство едва ли може да се обясни само с това, че в северна посока зидът, с който е оформена страницата, изпълнява функциите и на подпорен спрямо насипите по склона. Най-вероятно и двата градежа трябва да се свържат с някакво преустройство, причините за което са неизвестни. Наличието на следи от силен пожар (опалени до червено камъни, пепел, парчета въглени и опалена глина) подсказва, че е било използвано значително количество дървен материал (обр. 6).

Източно от прохода е оформена площадка с размери 8,40 × 8,20 м (обр. 7). Размерите ѝ дават възможност за изграждане на кула само от източната страна на прохода или разположена върху нея и над прохода надвратна кула (обр. 8). При описанието на портата К. Шкорпил допуска покритие на прохода с полуцилиндричен свод, но сега от него са запазени следи само при пиластрите на третата врата (обр. 9). Източно от нея се оформя друга площадка с размери 5,40 × 3,60 м, където също може да се изгради кула или някакво друго отбранително съоръжение.

Настилката на прохода на глинената порта е от едър трамбован чакъл от т. нар. „шосеен тип": Същата настилка има и улицата, която е основната комуникация, водеща към вътрешността на крепостта (обр. 10). Широчината ѝ е около 2,70—2,80 м, като постепенно се стеснява до 2,20 м. На около 10 м след портата улицата променя посоката си от север на северозапад. Тази промяна е наложена от особеностите и денивелацията на терена. Достигайки на северозапад до сравнително нисък, но непреодолим скален венец, улицата чупи почти под прав ъгъл на югозапад към вътрешността на крепостта.

Друг тип настилка бе разкрита в участъка след третата врата. Тя е изпълнена от каменни плочи (с приблизително еднакви размери 0,40 × 0,30 м), върху които има следи от полепнал хоросан. Това подсказва, че същите са използвани вторично най-вероятно взети след някакво частично разрушение. След демонтирането им се установи, че са положени върху пласт жълта глина с дебелина около 0,08 м, насипан за подравняване на терена. Установи се, че под жълтата глина е запечатан пласт пепел и въглени (дебелина 0,05 м), който лежи върху уличната настилка от т. нар. „шосеен тип". Настилката от каменни плочи при третата врата, както и градежите на западната ѝ страница носят белезите на бързо и в известна степен небрежно изпълнение. Трябва да отбележим, че нивото на каменната настилка съответствува

на нивото на зидовете, за които се установи, че са изградени върху разрушения. Споменатите зидове са изградени от западната страна на средновековната улица, предназначени да я предпазват от свличанията на склона.

Източната крепостна стена се развива северно от главната порта, като следва извивките на скалния венец, който в този участък има височина 10—15 м. Проучена е на дължина 45 м до участъка, в който северната ѝ част достига до нисък скален венец, по-точно до неговата долна част. Западно от стената, т. е. в защитеното от нея пространство, споменатият скален венец е стъпаловиден със следи от допълнително оформени стъпала за осигуряване на по-добра връзка с по-високата, около 3 м горна тераса. Независимо от факта, че върху последната не се разкриха останки от градежа на стената (само на отделни места личат хоросанови петна по скалата), характерът на терена и изискванията към средновековната фортификация обуславят предположението, че такава е съществувала. Най-вероятно северният край на източната стена след достигането на скалния венец се „качва" на горната тераса. Вероятното ѝ трасе е минавало по ръба на източния скален венец (там се локализираха хоросановите петна), където след около 30 м се свързва със северната крепостна стена. Ширината на крепостната сила в запазените участъци е 2,80—3 м.

Югоизточната крепостна стена започва от главната порта, продължава в югозападна посока, следвайки скалния венец. Последният има височина 3—4 м в близост до портата, която се увеличава в югозападно направление, достигайки до 20 м. В подножието на този скален венец преминава подходът към главната порта. Следвайки извивките на венеца, стената е достигала до най-високата тераса на югозапад. По-добре запазени сектори от нея се разкриха в близост до портата, докато в противоположния ѝ край личат само отпечатъци от подложката ѝ. Ширината ѝ е била около 1,80—2 м.

В разкритите участъци от източната и югоизточната крепостна стена няма данни за преправки и е установен само един строителен период.

Северната крепостна стена започва от високия източен скален венец (където е била вероятната връзка с източната крепостна стена). Оттам продължава на запад по сравнително най-удобния хоризонтал на северния склон. Дължината ѝ е около 280 м. Проучванията бяха съсредоточени в три сектора: източен участък (дължина около 30 м), в който е проучена и северната порта; централен участък (бойна кула); западен участък (връзка между северната и западната крепостни стени).

В източния сектор стената е фундирана върху скала. За изравняване на терена е изливана хоросанова подложка с дебелина около 0.10—0,12 м и върху нея е полаган първият ред камъни. Дебелината варира от 2,80 до 3,20 м. Зидарията е изпълнена от добре обработен местен камък, като в някои участъци личи стремеж към оформяне на редова такава. Най-голямата запазена височина в този участък е около 3 м.

Северната порта се намира на 18 м западно от източния скален венец (означена с К по плана на К. Шкорпил). Подходът към нея е трудно достъпен (в този участък е най-голяма денивелацията на склона). Най-вероятно той е от запад, ако приемем, че трасето му е преминавало покрай северната крепостна стена.

Проходът на портата е ориентиран в посока север-юг и има дължина 6,20 м. Широчината му е 2,70 м (обр. 11). Самата порта е била затворена с две последователни двукрили врати. Първата от тях е оформена на 2,40 м разстояние от външното (северно) лице на крепостната стена. Това е постигнато с помощта на две оширения по 0,30 м, като по този начин ширината на прохода става 3,30 м. Втората врата отстои от първата на разстояние 2,05 м, като за оформлението ѝ са изградени два пиластра с размери 0,55 × 0,34 м. Свързани са конструктивно със страниците на портата. При първата врата е запазен само западният осов камък, при втората са категорични доказателствата, че вратите са били двукрили. Зад пиластрите, маркиращи мястото на втората врата, са поставени две варовикови плочки (те са от т. нар. твърд или мраморизиран варовик, добиван в кариерите при с. Хотница) с размери: източна 1,22 × 0,57 × 0,18 м и западна 0,80 × 0,62 × 0,17 м. Върху двете личат отворите, в които са били поставени осите на вратите. Пространството между двете плочи и зад тях е запълнено с трамбован чакъл, както е оформена и уличната настилка на главната порта.

Интересни проблеми поставя архитектурното решение на първата (външна) врата. Не подлежи на съмнение, че ошренията зад нея са предназначени за прибиране на крилата на вратата (тяхната дължина е 1,50 м, т. е. съвсем достатъчна, за да прибере крило на врата с вероятна широчина около 1,30—1,40 м). Проходът непосредствено преди тях е преграден с две вертикално поставени плочи (обр. 12) с размери: източна 1,10 × 0,11 м; западна 1,20 × 0,11 м. От северната страна плочите са подпрени с помощта на хоризонтално поставени големи камъни. Възниква въпросът за предназначението на изправените плочи. Обяснението може да бъде търсено в две посоки: 1) става въпрос за затваряне на прохода и изоставяне на портата, и 2) за оформяне на праг, до който се допират двете крила на вратата при затваряне.

Ще разгледаме по-подробно съображенията в подкрепа на двете предположения. В подкрепа на първото трябва да отбележим, че при проучването се оказа, че проходът е запълнен със средно големи камъни (обр. 13). Външната страна е изравнена със суха зидария с външното лице на северната крепостна стена, т. е. изключва се възможността камъните да са попаднали в прохода при разрушаване на портата и крепостните стени.

В подкрепа на второто предположение ще отбележим малката разлика в нивата на осовите камъни и прага (нивото му е 0,15 м по-високо, т. е. височина, напълно достатъчна за праг). Същевременно плочите са съобразени с ошренията на страниците и поставени непосредствено до ръба на чупката, предназначена за крилата на вратата.

Отбелязахме, че към портата няма удобен подход. Ако приемем, че такъв е имало от запад (покрай крепостната стена), то в прохода на портата ще се е влизало след смяна на посоката почти под прав ъгъл. Между нивото на подхода и нивото на прохода обаче съществува много голяма денивелация, която може да бъде преодоляна само със стъпала. Вероятно големите камъни, с които е подпрян прагът, са всъщност част от тях.

Всичко това дава основание да изкажем мнението, че северната крепостна порта е била предназначена за пешеходци. Сериозен аргумент в това отношение са и резултатите от проучването на комуникацията, водеща към вътрешността на крепостта. Вече отбелязахме, че

тя е от т. нар. „шосеен тип". Излизайки от прохода на портата, улицата се стеснява (ширината ѝ намалява до 1,3 м) и променя рязко посоката си. Това е наложено от даденостите на терена. Фактически е невъзможно улицата да продължава в южна посока, тъй като в тази част на терена се издига стръмен скален скат. Единствената възможност той да бъде преодолян е да се насочи посоката на улицата на запад и след това на юг. Така са постъпили и средновековните строители, използвайки единствения възможен подход с широчина около 1,10 м. Самата улица е с много голям наклон, като от юг се забелязват следи от подпорен зид, предназначен да пази от засипване и свличане така образувания проход.

От двете страни на прохода на северната порта има оширения, които оформят площадка с размери 8,60 × 6,20 м. Такава площ дава възможност за развитие на обема на една голяма надвратна бойна кула (обр. 14).

На разстояние около 80 м от северната порта в западно направление се разкриха основите на мощна четириъгълна кула (означена с Р на плана на Шкорпил), издадена пред куртината. Тя е в конструктивна връзка със стената. Размерите ѝ са 5,80 × 3,60 м. Следствие на някакво разрушение се е наложило кулата да бъде укрепена допълнително. Това е постигнато с помощта на зид, апликиран към нея от север и изток. Същият има дебелина 1,20 м. Отличава се с небрежното си изпълнение и пестеливо използване на хоросанова спойка (обр. 15). В новия градеж са използвани камъни от разрушенията, тъй като по много от тях има следи от полепнал хоросан. Неопределено кога е бил направен „пробив" в цялата дебелина на стената, но навярно е станало след разрушенията на кулата (обр. 16). Навярно това разбиване е видяно от К. Шкорпил, който го приема за засводен проход, според преданието свързващ Ряховец със столицата Търнов. Това вероятно му е дало основание да нарече крепостта „Кале пещерите".

В централния участък на кулата е установена по-отчетлива стратиграфия, тъй като напластяванията са по-големи. При изкопните работи за полагане на основите на стената е прерязан пласт от сивочерна пръст, в който се откриват фрагменти от тракийска керамика и лакова керамика от римската епоха (III—IV в.). Последната има много близки паралели с керамиката от производствените центрове, разположени на територията на Никополис ад Иструм. Върху пласта, заварен при изграждането на стената, се разграничава друг пласт, в който преобладават материали от XIII в. Този пласт е затрупан с материали от разрушенията на кулата и стената. В него има дребни и средно големи камъни с полепнал хоросан и хоросанов трошляк. Върху него се е образувал нов пласт, най-вече от свличане на материали от вътрешността, затова в него материалите са от различни исторически епохи. При кулата на северната стена регистрираните от нас преправки могат да се отнесат към края на XIV — началото на XV в., т. е. по времето, когато в крепостта е настанен турски гарнизон.

Западната крепостна стена преграждa тесен провлак в западната част на хълма, където е налице сравнително удобен подход. Посоката ѝ е север-юг, като в южната си част стената прави леко отклонение на югозапад. Дължината ѝ е около 40 м. В северозападния ъгъл, там, където е връзката със северната крепостна стена, след няколко чупки и отстъпи се оформя масивна площадка с размери 6,80 × 6 м. Вероятно върху нея във височина се е развивала мощна бойна ку-

ла с фронт на запад. Дебелината на стената в различните ѝ участъци не е еднаква. В северния ѝ край ширината е 3,20 м, а колкото по на юг отива, същата намалява, за да достигне в южния край до 2,40 м. Причините за това строително решение трябва да се търсят в особеностите на терена. Последният има много голяма денивелация от юг на север. За да бъде уравновесен значителният натиск на самия терен и на масивната каменна стена, се е наложило значителното ѝ одебеляване в северния край. Оформянето на бойната кула в тази част е наложено както от изискванията на фортификацията, така и от по-горе изказаните съображения. Южният край на стената не достига до южния скален венец (същият има височина 25—30 м, а под него започва много стръмен склон), а на разстояние 3,90—4,20 м чупи на изток под прав ъгъл. В така очертания удобен подход към вътрешността на крепостта е оформена порта.

Западната крепостна порта има дължина на прохода 8,20 м и широчина 2,15 м. Северната ѝ страница е оформена от чупката на западната крепостна стена, която в този участък, както отбелязахме по-горе, променя посоката си на изток. По такъв начин проходът е ориентиран в посока изток-запад. Южната страница има широчина между 1,40—1,60 м, обстоятелство, наложено от даденостите на терена (от юг няма добре оформено лице, защото оттам фактически започва скалният отвес и зидът на страницата се слива с него). В източния край на прохода са оформени две разширения с дължина 1,62 м и дълбочина 0,35 м. Същите са предназначени за прибиране на крилата на двукрилата врата. Смятаме, че тя е била от този тип поради обстоятелството, че в ъглите на двете оширения бяха разкрити осовите камъни. Вероятно в западния край на прохода е имало още една врата, но от какъв тип е тя, не можем да кажем на този етап на проучване. Това е поради факта, че именно в западния край проходът на портата е стеснен с помощта на масивна зидария. Същата е с размери 2,15 × 1,10 м и по такъв начин широчината на прохода става 1,05 м. Това преграждане е станало в един по-късен етап, тъй като тази зидария стъпва върху настилката на прохода. Същата е т. нар. „шосеен тип". Самата порта е фундирана върху скала в по-голямата си част. Най-вероятно над портата се е издигала надвратна бойна кула с приблизителни размери 8,20×6 м. Тя е била изградена от плочести камъни на хоросанова спойка, с подчертан стремеж към оформяне на редова зидария. Под североизточния ѝ ъгъл бе разкрита част от по-ранна постройка, изградена от плочести камъни на калова спойка. Същата е била разрушена и след подравняване на терена върху разрушенията и е издигната кулата и портата. Трябва да отбележим, че при западната порта няма никакви данни за засводяване на прохода. Същият вероятно е бил затворен в горната си част с дървени греди, съдейки по голямото количество въглени, пепел и гвоздеи, открити при проучването.

При огледа на южния скален венец не се откриват следи от градежи или хоросанови петна, които могат да бъдат указание за такива. Навярно средновековният строител добре е преценил практическата му непристъпност и го е оставил неукрепен.

Основният строителен материал, използван при изграждането на крепостните стени и порти, са местни видове камък. В голямата си част той е ломен, като с малко по-прецизна обработка са камъните, използвани при лицевата зидария. (обр. 17)

Техниката на градеж е имплектон — оформяне на външното и вътрешно лице на зидарията, а в средата — пълнеж от по-дребни камъни и обилна хоросанова спойка. Лицата на крепостните зидове и порти са равни, на места личи стремеж към редова зидария. Спойката е хоросанова (бял хоросан със значителен примес на речен пясък и дребни камъчета). За подравняване на зидарията са използвани дървени греди (сантрачи), полагани по дължината и напречно на зидовете. Надлъжните са поставяни на около 0,30 м от двете лица. При главната порта има външни надлъжни сантрачи само на закритите участъци (двете страници — източна и западна, които остават скрити от тавана на прохода). Напречните греди излизат на двете лица, където личат сеченията им. От запазените отвори и легла на гредите, отпечатани в хоросана, се установява, че са използвани греди с размери 0,20 — 0,30 × 0,15 — 0,20 м, като не винаги имат правоъгълно сечение. Често се срещат греди само с две изгладени страни — горе и долу, а страничните са оставени заоблени. Напречните сантрачи са поставяни на разстояние от 2 до 2,50 м, а надлъжните — на 1,80 до 2 м.

Крепостните стени и съоръжения са фундирани като правило върху скалата, върху която предварително е излята хоросанова подложка с дебелина около 0,10 м. Там където скалният масив е падал много ниско, теренът е подравняван и са били изкопавани траншеи, дълбочината на които варира от 0,80 — 1,60 м. В тях е била правена подложка от нахвърляни разноформатни камъни, обилно залети с хоросан. Над така оформена субструкция се е изграждала самата стена, при суперструкцията на която техниката на градежа, както вече отбелязахме, е имплектон.

Строителната техника и материали, използвани при градежа на фортификационните съоръжения на Ряховец, има редица успоредици с други късносредновековни крепости и най-вече с тези от столицата Търновград[35].

На този етап на проучване не можем да кажем каква строителна техника е използвана при сградите вътре в крепостта, но тя едва ли се различава от вече установената за разглеждания истор. период.

Крепостта „Ряховец" в светлината на средновековните принципи на фортификация

Представените дотук резултати от археологическите проучвания на крепостта „Ряховец" ще си позволим да разгледаме от гледна точка на средновековните принципи на фортификация[36].

Военнотопографският фактор играе решаваща роля при разполагането на крепостта и определянето на характера на многостепенна отбрана, при маркирането на главните и второстепенни подстъпи. Основен топографски фактор са наклонът на терена и неговата пресеченост (дерета, естествени прегради, залесеност)[37].

От тази гледна точка изборът на месторазполагането на крепостта

Ряховец е в пълна степен съобразен с гореизложените изисквания. От север преминава р. Янтра, от изток и запад са стръмни боази, а самият връх на хълма, върху който е разположена крепостта, завършва със стръмни и непрестъпни скални отвеси.

Характерно за укрепените селища от времето на късното средновековие е, че композиционната схема на крепостните съоръжения не се повтаря, т. е. всяка има собствена индивидуалност[38]. От друга страна, крепостните стени и кули, стъпили върху ръба на скалите, израстват във височина значително над нивото на преминаване на неприятеля. Това доказва (примерите в това отношение са многобройни) развитието на една и съща принципна схема за организиране на отбраната на укрепените ядра[39].

Резултатите от проучванията, които представихме, са категорично доказателство за приложението на тази принципна схема за организиране на отбраната на крепостта „Ряховец".

Вече отбелязахме, че композиционната схема на фортификационните съоръжения на различните крепости е със собствена индивидуалност. Това обаче не изключва някои общи моменти в отделните им елементи. Така например плановото решение на главната порта на Ряховец, известните отклонения от главната ос на прохода, защитата с три последователни врати напомня (като идеен замисъл) оформянето на главния вход на крепостта Царевец в столичния Търнов. Там обаче дългият тесен провлак върху естествено укрепения скален нос дава възможност за изграждането на три самостоятелни порти, съобразени с теренните особености[40].

Същевременно кулата над главната порта е изградена в зоната на разтваряне на крепостната стена, при което в известен участък двете части от стените са изградени успоредно една на друга и оформят входното пространство. Тази често срещана схема[41] се използува обикновено в места, труднодостъпни за бойната техника на противника, при които начинът на нападение определя характера на отбрана. Тук стенобойните машини нямат широко поле на действие и отбраната на входа от своя страна може да бъде организирана от по-малък брой защитници. Зоната пред самата кула, в която неприятелят може да организира нападението при опит за разбиване на вратата, е добре защитена от югоизточната крепостна стена (вероятно и по нея е имало кули), ситуирана така, че да осигурява отбрана на широк фронт. Тесният участък не дава възможност на неприятеля да съсредоточи и голяма бойна сила за атакуване на входа. Най-пряк аналог на такова ситуационно решение като това на главната порта на Ряховец е решението на т. нар. Асенова (Малка) порта на крепостта Царевец в столичния Търновград.[42] Същевременно при разглежданото от нас фортификационно съоръжение са създадени две допълнителни отбранявани пространства в зоната на входа. Неприятелят е бил принуден да разбие последователно три врати, а попаднал в отбранявания проход между тях, е бил обстрелван и отгоре.

Явно главната порта на крепостта Ряховец е замислена и реализирана по най-оптималния за защита начин. По тази причина при нея не сме регистрирали строителни периоди. За такива не смятаме преустройството на западната страница на прохода зад третата врата и настилката от каменни плочи върху разрушенията, тъй като то е частично и не променя идейния строителен замисъл. Самото преустрой-

ство отнасяме към края на XIV — средата на XV в. (1444 г.), т. е. във времето, когато в крепостта е настанен турският гарнизон.

Северната и западна порта принадлежат към типа съоръжения: „порта, разтворена в самата крепостна стена и охранявана от разположена над нея или в съседство кула“[43]. И двете са ситуирани така, че подходът към тях преминава покрай крепостната стена и на значително разстояние е успореден на нея. Това позволява организиране отбрана на широк фронт още преди неприятелят да е достигнал до най-невралгичния пункт на защитата, какъвто е портата. От друга страна, не особено широките комуникации, крепостната стена, от една страна, и стръмните склонове и скални отвеси, от друга, не дават възможност да съсредоточи голяма бойна сила. Немаловажно значение играе и фактът, че за да бъдат пряко атакувани двете порти, трябва да се промени и ходовата линия с 90°—120°, а това е едно допълнително усложняване.

Интересно е решението специално при западната порта, където бойната кула със своето оригинално разположение е потенциална заплаха за тила на атакуващия неприятел.

При двете порти е оформено допълнително отбранявано пространство, това е отбраняваният проход между двете врати, които би могъл да бъде допълнително обстрелван отгоре.

Докато главната порта на крепостта е функционирала през цялото време на съществуването, то западната е претърпяла някакви преустройства вероятно в началото на XIV в., а северната е функционирала като такава до последната трета на XIII в., след което е била затворена[44].

Южно подножие на крепостта

Разположено е върху полегат, удобен за заселване склон с неголям наклон от север към юг. Едновременно с проучването на крепостните съоръжения започнаха археологически проучвания и на подножието[45]. Изследвана е ивица с ширина около 30 м в южната част на склона, ориентирана в посока изток — запад.

В източната част се разкри западната част на сграда, ориентирана по дължина изток-запад. Зидовете ѝ са изградени от средно големи ломени камъни на калова спойка. Основите са фундирани върху здрав терен от жълта глина. Членението на сградата напомня за план на църква, като добре са изявени притворът и западната част на наоса. От източната страна проучването не е завършено и това затруднява точното определяне на нейното предназначение. Не е разкрит напълно южният ѝ зид в източно направление. Западният зид има широк вход в средата, като за праг е използвана голяма варовикова плоча с малка арковидна ниша в горния край (обр. 18). Тя е преупотребена, както и подобните плочи при северната порта.

Северно от сградата се разкри успореден на нея зид, който оформя галерия с широчина 2,40 м. Източната му част е разрушена от изграждането на пещ с производствено предназначение. Тя има почти правилна кръгла форма, като диаметърът е 1,20—1,40 м (обр. 19). При изграждането ѝ са използвани добре обработени каменни блокчета. От външната страна има каменен „кожух“ от дребни и средно големи ломени камъни. Пещта има тухлен под, като тухлите (цели и на пар-

чета) са поставени върху глинена мазилка. Тухлената настилка, глинената замазка и вътрешната страна на камъните са опалени до керемиденочервено. Входът на пещта е от изток, където под нивото на тухлення под има оформен улей с широчина около 0,15—0,20 м, с лек наклон навън. Около пещта бяха открити крици и парчета шлак. Наличието му около пещта подсказва, че навярно е била металургична. Не е изключена възможността да става въпрос и за ковашка пещ. Откритите наоколо керамични фрагменти от съдове са от XIV в., към което време се отнася и изграждането и функционирането на пещта. Изграждането ѝ по това време свидетелствува за разрушаването на източната част на сградата и изоставянето ѝ, т. е. около средата на XIV в. тя вече не е използвана по първоначалното си предназначение.

Западно от разкритата сграда бе проучен некропол, който заедно с нея е ограден със зид на калова спойка (ширина на зида 0,48—0,50 м), ориентиран в посока изток-запад. Ограждането е от южната част на сградата и некропола. В западната си част той чупи под прав ъгъл и продължава на север по склона.

В така очертаното пространство се разкриха 21 гроба, всички ориентирани в посока изток — запад. Гробните ями са вкопани в здравия терен (жълта глина). Скелетите са сравнително добре запазени. Погребенията в гробните ями са извършени по християнски обряд (обр. 20). Ръцете са свити в лактите и са положени върху гърдите или в областта на таза. При някои гробни ями се регистрира ограждане с изправени плочести камъни или парчета тухли около черепа на погребания. Гробовете се разкриват в две нива (с разлика в дълбочината около 0,30 м) без застъпване на гробните ями (обр. 21). В настоящата таблица представяме по-детайлно основните характеристики на въпросния некропол.

След вдигането на скелетите проучванията продължиха в дълбочина. Разкриха се няколко средновековни жилища. Те са вкопани в жълтата глина на дълбочина около 0,60 м. Имат правоъгълен план с леко заоблени ъгли, ориентирани по дължината в посока изток — запад (обр. 22).

Жилище № 1

Вкопано в жълтата глина на дълбочина около 0,50—0,60 м. Има правоъгълен план със леко заоблени ъгли. Ориентирано по дължината в посока изток — запад (дългата му страна е оставала на юг). Размери: 3,20 × 2,75 м. В северозападния ъгъл има слаби следи от опалване — навярно там е било огнището.

Жилище № 2

Вкопано в жълтата глина на дълбочина около 0,60 м. С правоъгълна форма и заоблени ъгли. Ориентирано по дължината изток—запад. Размери: 3,30 × 2,70 м.

Жилище № 3

Разкри се северно от каменната сграда в южното подножие. Вкопано в жълтата глина на около 0,60 м. Има издължен правоъгълен план със заоблени ъгли. Ориентирано по дължината в посока изток—запад. Размери 4,10 × 3,45 м.

КАТАЛОГ — НЕКРОПОЛ

РЯХОВЕЦ/ЮЖЕН РАЙОН/

ГРОБ	ОРИЕНТАЦИЯ	СЪСТОЯНИЕ дължина (м)	ПОЛОЖЕНИЕ НА РЪЦЕТЕ	ГРОБНА ЯМА ковчег	НАХОДКИ (вид, разположение, инв. номер)
1	2	3	4	5	6
№ 1	З—И	Добро, череп върху лявото рамо, дължина 1,65 м	Дясна ръка, свита в лакътя, посока към рамото, лява ръка, положена върху гърдите и затисната от дясната	Вкопана в жълтата глина (1,86×0,65 м) дълбочина 0,35 м	До дясното рамо — костен предмет, инв. № 37, до черепа (отдясно)—медна монета (латинска имитация, тип В т. м.) Тесалоника, инв. № 39. До дясната ръка — връх на стрела (острие с форма на четиристенна пирамида и шип с кръгло сечение), инв. № 38.
№ 2	З—И	Добро, череп върху лявото рамо, дължина 1,71 м	Свити в лактите ръце, положени върху гърдите	Вкопана в жълтата глина, фланкирана с каменни плочи (1,88×0,72 м) дълбочина 0,71 м	Две медни сферични копчета със запазена тъкан върху тях — инв. № 43. До шийните прешлени — медно сферично копче, инв. № 43.
№ 3	З—И	Счупен череп в челната област, дължина 1,20 м	Дясна ръка до тялото, лява—върху гърдите	Вкопана в жълтата глина (1,64×0,70 м), дълбочина 0,37 м	Две медни сферични копчета със следи от посребряване, инв. № 44. До черепа—част от медна апликация, инв. № 45.
№ 4	З—И	Добро, череп върху дясно рамо, дължина 1,59 м	Положени върху кремната област, дясната ръка върху лявата	Вкопани в жълтата глина (1,75×0,60 м), дълбочина 0,35 м	Две медни сферични копчета инв. № 89; до дясната ръка фрагмент от стъклена гривна, инв. № 90.

1	2	3	4	5	6
№ 5	З—И	Добро, дължина 1,51 м	Свити в лактите, положени в горната част на таза, дясната ръка върху лявата.	Вкопана в жълтата глина (1,72×0,64 м), дълбочина 0,50 м	Медно сферично копче, инв. № 90.
№ 6	З—И	Добро, дължина 1,48 м	Сгънати в лактите, положени върху гърдите.	Вкопана в жълтата глина (1,68×0,54 м), дълбочина 0,56 м	—
№ 7	З—И	Добро, череп върху дясно рамо, дължина 1,64 м	Положени в коремната област, дясна ръка върху лява.	Вкопано в жълтата глина (1,86×0,75) дълбочина 0,60 м	—
№ 8	З—И	Добро, череп върху дясно рамо, дължина 1,52 м	Ръце, свити в лактите и положени в коремната област	Вкопана в жълтата глина (1,70×0,75 м), дълбочина 0,48 м	До шийните прешлени—медно сферично копче, инв. № 219.
№ 9	З—И	Разрушено от иманярски изкоп	—	—	Девет броя части от стъклени гривни, инв. № 213.
№ 10	З—И	Добро, дължина — 1,46 м	Дясна ръка до тялото, лява върху гърдите	Вкопана в жълтата глина (1,72×0,68 м), оградена с каменни плочи	—
№ 11	З—И	Разрушено от иманярски изкоп	—	—	—
№ 12	З—И	Добро, череп върху лявото рамо, дължина 1,71 м	Свити в лактите, положени върху гърдите.	Вкопана в жълтата глина (1,90×0,85) дълбочина 0,50 м	Медно копче, инв. № 272

1	2	3	4	5	6
№ 13	З—И	Разрушено от иманярски изкоп	—	—	Сферично копче, инв. № 282
№ 14	З—И	Разрушено от иманярски изкоп	—	—	—
№ 15	З—И	Добро, деформиран гръден кош вследствие слягане на пръстта, дължина 1,53 м	Положени върху гърдите, дясната върху лявата	Вкопана в жълтата глина (1,72×0,60) дълбочина — 0,60 м	—
№ 16	З—И	Добро, смазано от тежестта на пръстта, дължина 1,65 м	Свити в лактите, положени върху гърдите, лявата по-високо от дясната	Вкопана в жълтата глина (1,80×0,70) дълбочина 0,60 м	Медно сферично копче, инв. № 284.
№ 17	З—И	Добро, дължина 1,50 м	Свити в лактите и положени върху гърдите	Вкопана в жълтата глина (1,75×0,68) дълбочина 0,60 м	Медна монета — Иван Александър и Теодора, инв. № 283; стъклено мънисто с медна тръбичка в средата, инв. № 285. Около и върху гроба голямо количество керамика
№ 18	З—И	Добро, смазано от тежестта на пръстта, дължина 1,61 м	Свити в лактите и положени върху гърдите	Вкопана в жълтата глина (1,80×0,65) дълбочина 0,60 м	—
№ 19	З—И	Добро, череп върху ляво рамо, дължина 1,66 м	Свити в лактите и положени върху гърдите	Вкопана в жълтата глина (1,80×0,65)	8 половинки от медни сферични копчета, инв. № 293 пръснати в гръдния кош

1	2	3	4	5	6
№ 20	З—И	Двойно погребение, женски индивид, до дясната ръка и дясната бедрена кост дребни кости от детско погребение, дължина 1,61м	Положени една върху друга върху коремната област	Вкопана в жълтата глина (1,80×0,90 м), дълбочина 0,60 м	До шийните прешлени — медно сферично копче, инв. № 294.
№ 21	З—И	Добро, крайниците леко разместени, дължина 1,80 м	Положени върху гърдите, дясната върху лявата	Вкопана в жълтата глина (1,97×0,75 м), дълбочина 0,55 м	Две медни сферични копчета, инв. № 292.

Северно от първите две жилища се разкриха ями. Същите, които са северно от жилище № 1, се засичат и имат форма на „8". Вкопани са на дълбочина 0,90—1,20 м. Диаметърът в горната им част е около 1,10—1,15 м. Северозападно от жилище № 2 се разкри малка кръгла яма с размери: дълбочина 0,95 м и диаметър 0,90 м.

В жилищата, ямите и около тях се откриха фрагменти от керамика от IX—X в. Върху много от дъната на гърнетата има релефни знаци.

От материалите и находките, открити при археологическите разкопки на крепостта „Ряховец", ще разгледаме само тези, които дават възможност да се изясни нейната строителна история и характеристика.

Керамиката от Ряховец е най-масовият археологически материал.[46]

Най-ранната в хронологическо отношение керамика се отнася към двете фази на желязната епоха. От откритите материали преобладават фрагменти от големи съдове (урни), които имат езичести дръжки. Стените на съдовете са дебели, работени на ръка. В глиненото тесто има значителни примеси на пясъчни зърна. Цветът е от охровокафяв до опушеночер.

Керамиката от ранножелязната епоха се открива най-вече в южното подножие на крепостта и по северния склон (източно от северната порта се разкри част от жилище — землянка, прерязана от основите на средновековната стена). Много натрошени съдове от споменатата епоха бяха открити и при проучването на кулата (Р) в централния участък на северната крепостна стена.

Керамиката от късножелязната епоха има сивоциментов цвят и е работена на грънчарско колело. При нея има значително по-голямо разнообразие на формите: срещат се кани, някои от които имат малки пръстеновидни столчета, паници със столче, разлати плитки съдове и др.[47]

Значително е количеството и на керамиката от римската епоха. При нея преобладават както малките съдчета (различни по форма чашки), така и по-големи разлати или дълбоки съдове. Те имат най-близки паралели с керамиката от производствените центрове, разположени на територията на Никополис ад Иструм (Бутово, Хотница и Павликени), от които най-вероятно произхождат.[48] Най-голямо количество от този подемен материал се открива в южното подножие на крепостта и при кулата (Р) на северната крепостна стена (обр. 23).

Керамиката от ранновизантийската епоха е представена в два типа: кухненска, която има сиво-чер цвят и значителен примес на едри кварцови зърна в глиненото тесто, и амбалажна, която принадлежи на амфори, украсени с гребенчат орнамент.

Кухненската керамика е представена обикновено от гърнета с издуто, сферично тяло, малко плоско дъно с „пъпка" в средата. Имат профилиран ръб на устието и плоска канелирана дръжка. Последните са захванати при устието и малко над най-изпъкналата част на тялото.

Откриват се и части от похлупаците, характерни за керамиката от това време. Те имат конусовидна форма и горе завършват с плоска цилиндрична дръжка. Стените на съдовете са тънкостенни. Този тип керамика е познат от разкопките на Царевец и Момина крепост във Велико Търново[49], а така също и от други обекти от ранновизантийската епоха[50].

В значително количество е и амбалажната керамика — амфорите. Те имат обикновено яйцевидна форма и заоблено дъно. Стените им

са украсени с „гребенчат орнамент". Имат паралели с крамиката от В. Търново[51], както и други ранновизантийски обекти[52]. Най-значително количество фрагменти от тези съдове се намират в южното подножие на крепостта и района при северната порта.

Ранносредновековната керамика от Ряховец е представена само от съдове с врязана украса. Това са гърнета, изработени от глина със значителен примес от пясъчни зърна. Имат опушеносив до керемиденокафяв цвят. Украсата е от различни съчетани прави и вълнисти врязани линии, много често в комбинация с ямички. Нанесена е обикновено върху горната част на гърнето. Върху дъната личат релефни знаци и пясъчната подсипка върху грънчарския кръг — белези, характерни за съдовете, работени на бавно грънчарско колело[53]. Тази керамика се среща най-много в и около ранносредновековните жилища в южното подножие. Сравнително по-малко е нейното количество по северния склон (при северната порта и бойната кула (Р). Навярно от този период е и откритото рогче-амулет, украсено с орнамент „птиче око"[54].

Ранносредновековният материал от Ряховец е близък до този от ранносредновековното поселение на хълма Царевец във Велико Търново и селището при с. Хотница[55].

Значително е количеството на керамиката от времето на византийското владичество (XI—XII в.). Откриват се части от съдове, които носят белезите на прехода от бавно към бързо колело. Украсата през този период е сравнително пестелива — нанасяна обикновено по шийката и горната част на съдовете. Към XI—XII в. се отнасят и откритите фрагменти от керамика със златиста ангоба[56]. Тя се свързва главно с внос от Византия и има ограничено разпространение и в Търнов. Сравнително голямото количество от тази керамика в Ряховец подсказва съществуването на значително селище през XI—XII в.

Керамиката от епохата на Второто българско царство (XII—XIV в.) принадлежи на две големи групи, характерни за този период: битова и сграфито. Източването на съдовете е ставало с помощта на тежък, крачен грънчарски кръг, който освобождавал ръцете на майстора грънчар и му давал по-голяма свобода за работа. Произвеждани са различни по форма съдове съобразно тяхното предназначение. Украсата върху тях също е била съобразена както с формата, така и с функциите им.[57]

Битовата керамика от Ряховец принадлежи към следните групи съдове: гърнета, стомни и кани, чаши, блюда, паници, съдове за печене на храна (гювечи), големи съдове за съхраняване на храна и течности, свещници.

Гърнетата от Ряховец, както и в другите големи обекти (например в столицата Търновград)[58] се подразделят на няколко типа в зависимост от формата на тялото (яйцевидно, биконично и сферично). Украсата им е пестелива, най-вече съчетания на врязани линии и ямички (обр. 24).

Хронологически и трите типа се срещат едновременно, но гърнетата от третия тип преобладават в горните прослойки на средновековния културен пласт, т. е. тяхното най-голямо разпространение се отнася към XIV в.

Стомните и каните в повечето случаи повтарят формата на гърнетата, но за разлика от тях имат по-високи плътни столчета или по-малки дъна и по-високи и тесни цилиндрични или фуниевидни ший-

ки.[59] Стомните в зависимост от формата на тялото се разделят на три типа:

1) стомни с издължено цилиндрично тяло, сложно профилирана шийка и една дръжка;

2) стомни със сферично или яйцевидно тяло, което лежи върху плътно столче;

3) амфоровидни стомни с яйцевидно тяло и две дръжки.

Последните имат най-близки паралели със стомните от времето на Първото българско царство, а най-близки до съвременната форма са стомните от втори тип[60].

Каните в зависимост от формата се разделят на три типа:

1) със сферично тяло, което лежи върху невисоко плътно столче и висока цилиндрична шийка;

2) с биконична форма на тялото, равно дъно и къса цилиндрична шийка;

3) кани, които повтарят формата на гърнетата с вретеновидно тяло, но за разлика от тях имат високи плътни столчета и отворени устия, леко прищипнати във форма на трилистник[61]. (обр. 25)

В сравнение с гърнетата стомните и каните имат по-богата украса. Наред с врязаната линейна украса (при тях в значително по-богати и сложни комбинации) в горната част на стомните и каните има украса от релефни ленти, пъпки и конусовидни шипове, рисунки от бяла ангоба и петна от цветни глазури. Изпълнена пестеливо, без излишна претрупаност, като по този начин се подчертава стройността на съда или отделните му части.[62]

Чашите имат малки размери, като някои от тях повтарят формата на стомни, кани и гърнета (разликата е в малките им размери). Поради голямото си разнообразие трудно могат да бъдат групирани. Украсата им се състои от врязани и излъскани линии, релефни пъпки и конусовидни шипове, рисунки с ангоба и петна цветна глазура. Понякога целите чашки са покрити с едноцветна такава. Имат по една, а много рядко и по две малки дръжки.[63]

Блюдата и паниците имат широко плоско дъно — кръгло или овално, тялото е с форма на обърнат пресечен конус. Обикновено имат по две хоризонтални дръжки. Вътрешността е покрита с безцветна или зеленикава глазура[64]. И в Ряховец, както и на другите средновековни обекти от XII—XIV в. се срещат сравнително рядко.

Откритите съдове за съхраняване на храни и течности — по форма и предназначение приличат на античните и късноантичните долиуми, но имат малки плоски дъна и тясно цилиндрично устие. Формата на тялото е яйцевидна. Украсата е от релефни ленти с прави и коси насечки.[65]

Свещниците са от познатия тип с конусовидна форма, широка и плоска основа, която понякога завършва с фестониран ръб. В горната част има малко цилиндрично стълбче, върху което е била прикрепвана свещта. Имат една дръжка, захванатата за периферията и основата на стълбчето. В отделни случаи горната част е покрита с глазура[66].

Другата голяма група керамика, намерена в Ряховец, е сграфито керамиката.

В досегашните изследвания върху този тип керамика според характера на украса тя се разделя на четири групи: с геометрична украса, с растителна украса, с изображения на птици и животни, с човешки изображения. Трябва веднага да се направи уговорката, че ук-

раса в чист вид почти не се среща. Най-многобройни са съчетанията, получени между първите две групи.[67]

Сграфитото от Ряховец не се отличава съществено от познатите ни съдове, произхождащи от столицата Търнов. Намират се съдове и фрагменти от трите групи (досега човешки изображения не са открити, но трябва да посочим, че те поначало не са характерни за българската сграфито керамика; дори в столицата Търнов броят на съдовете и фрагментите с човешки изображения не надвишават 20—30), като по качество, форма и съчетание на украсата те са много близки до столичните образци (обр. 26).

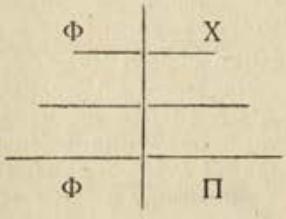
От досегашните проучвания прави впечатление сравнително ограниченото разпространение на сграфито керамиката в Ряховец. Приблизителното съотношение между сграфито и останалата керамика от Царевец е 1:10. Почти същото е то и при керамиката от средновековното селище при с. Хотница. При Ряховец това съотношение е около 1:20. Засега обяснението на този факт е, че все още се проучват фортификационните съоръжения на крепостта, където по правило битовият материал трябва да бъде по-малко, и че общото количество на керамиката от XIII в. спрямо керамиката от следващото столетие е в съотношение 3:1. Навлизането към вътрешните терени на крепостта навярно ще увеличи значително битовия материал и едва тогава може да се направи точна съпоставка. От друга страна, досегашното преобладаване на битовата керамика от XIII в. също обяснява по-слабото разпространение на сграфитото. Едва през XIV в. последната навлиза много широко в бита на обикновеното население. Например съотношението на двата вида керамика в квартала на западния склон на хълма Момина крепост е почти същото като това на Царевец, независимо че там е живяло сравнително най-бедното столично население. Това може да се обясни не само с включването на споменатия квартал в рамките на столичния град, но и с откритите напоследък данни за производство на сграфито керамика в квартала.[68] Разглеждан в такъв аспект за Ряховец не е случаен фактът, че значително по-голямо количество от фрагменти от сграфито се намират в южното подножие на крепостта.

Тук искаме да обърнем внимание на една по-интересна находка. Става дума за откритите части от потир (обр. 27). Същият има камбановидна форма. Подобни потири са известни от столичния Търнов и от други средновековни обекти. Най-близки до този от Ряховец са потирите от църквата „Св. апостоли Петър и Павел", южния склон на Царевец, църквата „Св. Четиридесет мъченици", Патриаршеския дворец.[69]

Върху външната стена на чашката на потира има врязани две двойки кръстове и части от надписи. Върху запазената му част между раменете на двата кръста има надпис ІС ХС НИ КА. Разположението на кръстовете предполага наличието на още един, т. е. потирът е имал три кръста и това е обяснимо, тъй като три е числото на Троицата. Върху потира от Ряховец възстановената украса дава възможност за разполагането на два кръста с равни рамене и два с три хоризонтални рамене между тях. Вляво от последните кръстове има по една зигзаговидна линия, завършваща в горния край с топка, а малко над нея и вдясно буква Ф с титла. Основата на този вид кръстове завършва с триъгълно поле, запълнено с точки. Разположението на четирите кръста (по двойки) образува кръст — един от основните символи на християнството. Върху запазените части от съда има пробити осем

кръгли дупчици (четири в долната част на чашката, четири върху стените, близо до устието). Пробити са отвън навътре. Указание, че пробиването е станало след изпичането на съда и изоставянето му са излющената повърхност на глазурата и ангобата.

При единия от кръстовете горе вляво са запазени буквите IC с титла, но вдясно, където би трябвало да се очаква XC с титла, са запазени само части от две хоризонтални чертички. Вляво, долу, е запазена горната част от Е, а вдясно, долу, отново Е и под него лигатура от Т и Е. При втория кръст от същия тип (от него е запазена само долната част) вдясно има само една буква Е. При втория тип кръстове долу, вляво, е линията с топка (навярно стилизирано изображение на растение с плод), а малко вдясно над него Ф с титла. Близо до основата на кръста и вдясно от „растението" има две къси вертикални чертици. При единия от кръстовете, вдясно, над горното рамо Х с титла (но малко по-изправено като +). Наличието на буквите Х и Ф, и двете с титли, дава основание да допълним и останалите две букви Ф и П (т. е. съчетанието на буквите Ф, Ф, Х, П), което предполага четенето „светлина, от светлината на Христос Пантократор", така както е и формулата, изписана върху сребърните позлатени втулки на кръста от тъмнозелен кварц, открит в насипите на Патриаршията. При него четенето започва от буквата на горното рамо и от ляво на дясно четенето продължава кръгово.[70] Трудно може да се възстанови редът на четене при кръстовете на потира от Ряховец. При единия кръст Ф е горе вляво, а при другия Х е горе вдясно. Бихме предложили следната възстановка:

От глина са правени и прешлените на вретено. Прешлените от Ряховец имат неправилна биконична форма (най-често съотношение на височината 1 : 3). Повърхността е много добре огладена. Те имат от опушеночер до керемиденочервен цвят. Понякога са покрити с глазура. Подобни прешлени се откриват във всички средновековни обекти. Според Я. Николова неправилната биконична форма е характерна за прешлените от Второто българско царство.[71]

От Ряховец произхождат сравнително малко оръдия на труда, тъй като както вече отбелязахме засега разкопките се водят преди всичко около крепостните стени и съоръженията. Повечето от тях са открити в подножието на крепостта (южно и северозападно). Свързват се със земеделието и някои занаяти: част от топор, пробой (длето), земеделски сечива — част от косер и сърп. Открити са части от огрибки и остриета от железни ножчета (обр. 28).

Някои от откритите в южното подножие ножчета са с много малки размери. Имат прав, немного широк гръб и равно, дълговидно извито към върха острие. Всички имат къси, клиновидни дръжки — шипове, втиквани в дървена или костена дръжка. Малките им размери (дължина на острието — 5—6 см) освен битовото им предназначение предпо-

лагат използването им при резба на дърво и кост. Намерено е само едно ножче от типа „костур" (обр. 29).

Иглите и шилата се използват преди всичко в бита на обитателите, но някои от тях могат да принадлежат и на занаятчии-кожухари и шивачи. Направени са от тънки железни телове или от кост (за иглите), а шилата са от рог на елен или от кухи птичи кости (обр. 30).

Накитите, по обяснени по-горе причини, не се отличават с голямо разнообразие. Най-често срещани са гривните: стъклени, бронзови и от усукана медна тел.

Стъклените гривни са правени от стъклена паста със светлосин до тъмносин и чер цвят. Те имат правилна кръгла форма и кръгло или елипсовидно сечение. Краищата им са съединени чрез изтъняване и притискане (мястото на съединяването има правоъгълно или квадратно сечение). Малкият вътрешен диаметър на повечето от гривните предполага, че са били носени от деца. Аналогиите с подобни накити от други средновековни обекти са многобройни[72] (обр. 31).

Бронзовите гривни са плоски, направени от масивни плоски пластини. Върху лицевата си страна имат богата врязана украса — най-често прави или пресичащи се вълнисти линии, правоъгълници и квадрати, запълнени с диагонали или центрирани кръгове (орнамент „птиче око"). При нанасянето на украсата е проявен стремеж към симетрия, като често най-богатата украса е върху разширяващите се краища. При някои гривни има съчетание на врязана и релефна украса — редица от малки зрънца, имитация на техниката гранулация (обр. 32).

Медните гривни са направени от четворно усукана медна тел. Първоначално същата се прегъвала най-напред на две, а след това двойно усуканата тел, отново на две части, се увивала. Краищата са сплеснати, елипсовидни, оформени като петлици. Някои от петлиците на тези гривни наподобяват силно стилизирани змийски глави. Този вид накит е широко разпространен в средновековната българска държава.[73]

Пръстените, открити при проучването на крепостта „Ряховец", са от бронз. Имат тънка плоска халка и овално разширени плочки. Обикновено върху тях, а по-рядко и върху халката има врязана украса — обикновено нарези от къси линийки в различни съчетания и точки. Само върху отделни екземпляри има и орнамент „птиче око" (обр. 33).

Обеците са от най-обикновения тип, направени от тънка тел.

Медните копчета са с правилна сферична форма. Направени са от две половинки с малки издължени петлици за прикачване към дрехата. Широко разпространени през епохата на Второто българско царство, обикновено са пришивани при разреза на дрехата при шията и за закопчаване на ръкавите[74].

Интересно е и рогчето-амулет. Повърхността му е добре огладена и върху нея има украса от врязани линии и точки, различни за всяка страна. Горната по-широка част е дълговидно изрязана, а под нея има полуелипсовиден отвор, навярно за окачване (обр. 34).

От находките, открити на крепостта Ряховец, интерес представлява едно писало (стило). Последните са предназначени за писане върху намазана с восък дъсчица (пинакида, от гр. „пинакс" — плоча). Представляват бронзови или железни пръчици със заострен връх, а другият край е оформен като малка лопатка. Със същата е ставало изтриването на погрешно написаното или цялостното подравняване на

плочката. Обикновено те се свързват с началната степен на обучението в грамотност.[75]

Стилото от Ряховец е от бронз. Запазена е само лопатката, която има форма на издължен равнобедрен триъгълник с леко заоблени ъгли при основата. Равната работна част, която служи за оглаждане, има ширина 2 см, а височината на лопатката е 3,5 см. Горе завършва с три малки пръстенчета, които отделят лопатката от дръжката със изострения край. След тях следва елипсовидно разширение, направено вероятно за по-голяма стабилност при писане (предпазва от завъртане).

Некропол източно от крепостта Ряховец

На около 1,5 км източно от крепостта „Ряховец", през 1965 г., при изкопни работи, са разкрити гробове от средновековен некропол. Това наложило провеждането на спасителни разкопки от специалисти от Окръжния исторически музей — В. Търново[76]. При гробовете са открити много гривни от стъклена паста, медни вити гривни, маниста от огърлица и др. Находките свидетелствуват за богати погребения. За съжаление само за 6 от тях е отбелязано местонамирането им по гробовете (вж. приложената таблица).

Липсата на повече и сигурни данни ни затрудняват да определим дали въпросният некропол принадлежи на крепостта Ряховец и нейните подградия или на някое друго средновековно селище. Сравнително голямата му отдалеченост от крепостта дава основание да допуснем, че е принадлежал на друго селище, разположено върху хълма източно от Ряховец. В настоящата таблица представяме находките от разкопките, както и някои други, за които считаме, че произхождат от него[77].

Стратиграфия на културните напластявания

Както вече отбелязахме при разглеждането на керамиката, най-ранните материали, свързани с живота на територията на крепостта и нейното подножие, се отнасят към двете фази на желязната епоха. Те се свързват с живота на тракийското население (в общи линии се наблюдава повторение на картината, която ни е известна от проучванията на хълма Царевец в Търновград).

Животът е продължил и през римската епоха, като особено интензивен е бил през III—IV в., съдейки по откритата керамика и някои други материали. Навярно към това време се отнася и разкритата част от голяма сграда в източното подножие на хълма (в непосредствена близост до малката рекичка, която протича през дола). Споменатата сграда е масивна, като на този етап е разкрито едно малко помещение, зидовете на което са обмазани с хидрофобен (водонепропусклив) хоросан. Наоколо се откриха многобройни фрагменти керамика от римската епоха, няколко цели съда (канички), една водопроводна тръба със значителен диаметър — 0,24 м. На този етап на проучване смятаме, че можем да изкажем предположението, че става въпрос за баня, функционирала през разглежданата епоха.

Ранновизантийската епоха е установена по керамичен и нумизматичен материал, без да са открити следи от крепостни стени или ня-

№ по ред	Вид	Материал	Описание	Локализация	Размери	Инв. №	Аналогии
1.	гривна	мед	четворно увита медна тел с обло сечение. Краищата оформени като петлици.	гроб № 1	диам. 6,3 см	2402	бел. 78
2.	гривна	мед	като гривна № 1	гроб № 1	диам. 6,4 см	4202	78
3.	гривна	мед	като гривна № 1	гроб № 2	диам. 6,8 см	2408	78
4.	гривна	мед	като гривна № 1	няма данни	диам. 5,5 см	2403	78
5.	гривна	мед	като гривна № 1	няма данни	диам. 6,4 см	2410	78
6.	гривна	мед	като гривна № 1	откупка	диам. 6,4 см	2441	78
7.	гривна	мед	като гривна № 1	откупка	диам. 5,9 см	2441 а	78
8.	гривна	желязна	отворена, изработена от желязна пластина с елипсовидно сечение и сплескани краища	гроб № 8	диам. 6,9 см	2409	78 (обр. 35)
9.	гривна	стъклена паста	кръгла форма, кръгло сечение	няма данни	диам. 7,6 см	2401	бел. 79
10.	гривна	стъклена паста	като № 9	няма данни	диам. 7,65 см	2401 заб. по 7 бр.	79
11.	гривна	стъклена паста	като № 9	няма данни	диам. 5,2—5,5	2406 10 бр.	79
12.	гривна	стъклена паста	като № 9	откупка	диам. 6,3 см	2442 8 бр.	79
13.	гривна	стъклена паста	кръгла форма, кръгло сечение, усукана с две червени нишки	гроб № 2	диам. 8,4 см	2407	79 обр. 36

№ по ред	Вид	Материал	Описание	Локализация	Размери	Инв. №	Аналогии
14.	маниста	стъклена паста	1100 бр. с цилиндрична и сферична форма черен, червен, зелен цвят и прозрачно стъкло	гроб № 1	—	—	бел. 80 обр. 37
15.	обеца	сребро	халка от сребърна тел части от филигранна кошничка	няма данни	диам. 4,3 см	2405	—
16.	стрела	желязо	листовидна форма заострено шипче	в насипа	дълж. 6,5 шир. 1,3 см	2411	бел. 81

каква друга архитектура. Керамиката е аналогична с тази от същото време, открита в Търновград (Царевец и Момина крепост).

Ранносредновековният културен пласт е засвидетелстван с останките от три жилища, ями и керамиката. Отнасят се към IX—X в. Подобна е картината и на хълма Царевец в Търновград, където ранносредновековното селище се отнася към същото време.

Периодът на византийското владичество (XI—XII в.) е представен със значително количество керамика и някои монетни находки. При проучването на крепостните й съоръжения на този етап не може да се говори за установени строителни периоди. Регистрираните преправки засягат малки участъци от стени и прилежащите им съоръжения и затова не може да се говори за тях като за отделни периоди. Както посочихме, те се отнасят по време както към началото на XIV в., така и към периода след превземането на крепостта от османските завоеватели. Най-вероятно вторият период е между месеците юни—юли 1393 г. до 26—30 септември 1444 г. (изоставянето на Ряховец вследствие разрушаването й от войските на Владислав III Ягело).

Докато за последните дни на крепостта данните са съвсем сигурни, то не така стои въпросът за началната дата на изграждането на Ряховец. Карел Шкорпил[82] (на когото принадлежи най-пълното описание на крепостта) не споменава нищо по този въпрос. Ил. Константинов и В. Николов по отношение на началната дата отбелязват, че „според византийските извори периодът на укрепване на столичната област продължил от 1187 до 1190 г." и я отнасят към този период[83]. Ив. Бъчваров на базата на сравнително ограничен нумизматичен материал (преди започването на редовните археологически разкопки) счита, че крепостта е „изградена през средновековието, в края на XII и началото на XIII в."[84]

На базата на конкретния археологически материал и изворовата база смятаме, че за по-точно определяне на началната дата на изграждане на Ряховец би трябвало да проследим и развитието на столичния Търновград, както и историята му в предстоличния период. Към последния се отнасят изграждането на крепостните стени, първия период от строителството на Двореца, няколко църкви и жилища на хълма Царевец, някои от средновековните църкви на Трапезица, част от градежите в поречната ивица на р. Янтра между крепостите Царевец и Трапезица[85]. Както отбелязва Ив. Дуйчев, мястото и ролята на Търнов нараснала много през XII в., когато зачестили набезите от север на кумани и печенези, а Дунав престанал да бъде истинска северна граница на империята[86].

Би могло да се предположи, че картината при Ряховец е подобна. Основание за това са значителното количество материали от XI—XII в., намерени в южното подножие и на някои други проучени сектори от крепостта. Трудно можем да допуснем, че през това време са съществували само подградията, без крепостните съоръжения, т. е. имаме основание да отнесем изграждането й едновременно с Търнов[87]. Още повече че тя е една от важните крепости по главния път от Дунав през Балкана на юг, с подчертано военностратегическо местоположение. Нарастването на значението на Ряховец във всички случаи се свързва с изграждането и оформянето на вече столичния Търновград, започнало още от времето на първите Асеневци. За такъв процес в българските земи получаваме сведения от Н. Хониат във връзка с византийския по-

ход от 1190 г.: „... Той (императорът) намерил тамошните крепости и паланки МНОГО ПО-СИЛНИ ОТ ПО-РАНО, ПОНЕЖЕ БИЛИ ЗАОБИКОЛЕНИ С НОВИ КРЕПОСТНИ СТЕНИ (к. н. – И. А., Х. В.), които на места били снабдени с кули“[88].

Досега в малкото описание на Ряховец е подчертавано преди всичко нейното значение като военна крепост, охраняваща един от главните пътища към столицата и като важен опорен пункт в нейната защита[89]. Резултатите от проучванията, свързани преди всичко с фортификацията, също не позволяват да бъдем абсолютно категорични по отношение на характера ѝ. Въпреки това бихме могли да предложим една хипотеза, която би се потвърдила или отхвърлила от бъдещите проучвания.

К. Шкорпил отбелязва, че „до северните поли на крепостта и околните върхове в сегашните лозя на с. Темниско се намират развалини на град... Развалините носят названието Тъмен град“[90]. През 1977 г. при изкопни работи в този район били разрушени няколко помещения, принадлежащи на жилищен квартал[91]. Било е открито голямо количество керамични фрагменти от XI–XII и XIII–XIV в., битови предмети (огрибки, стъргалки, ножчета), земеделски сечива косери), върхове на стрели. Откритият нумизматичен материал, предимно със случаен характер, се датира в XIV в.[92]

Археологическото проучване на южното подградие представи картина, при която се оказва, че животът в него е бил най-интензивен през XIII в., по-точно до средата на шейсетте години[93]. Оттогава датира и голямата сграда с неизяснено засега предназначение. След временно прекъсване (в последната трета на XIII в.) животът тук се възстановява, макар и не в същите граници. Очертава се и частична промяна в поминъка на населението, което живее в тази част. В източния край на споменатата по-горе сграда е изградена металургична пещ, датирана в XIV в.

Имаме основание да смятаме, че от източната страна на крепостта също е съществувало подградие. Аргумент в тази посока са както теренните особености, така и местоположението на една малка църква в този район, посочена в плана на К. Шкорпил[94]. Същият отбелязва че: „близо под главния вход има развалини от малка църквица, към която се слизало от крепостта чрез малка порта със стъпала, изсечени в скалистата стена“. Предназначението на една такава църква извън крепостните стени може да бъде свързано само с това, че същата е изградена за нуждите на съответното подградие. Такава картина се наблюдава и при средновековния град Хоталич край Севлиево[95]. В неговите подградия засега са разкрити две малки църкви, обслужвали населението в тях.

При така очертаната картина бихме могли да говорим (естествено засега с известни уговорки) за Ряховец като за един средновековен град. Прилагайки типологията на средновековния град, разработена от Д. Поливянни, Ряховец би попаднал в петата група. Към нея принадлежат населени пунктове, които нямат ясно изразена търговско-занаятчийска дейност и се характеризират в изворите като крепости[96].

Нормално е една такава хипотеза да търпи корекции, като сигурен отговор на поставените въпроси ще дадат резултатите от проучванията на вътрешните терени в крепостта и подградията.

БЕЛЕЖКИ

[1] Пахимер, Г., История, ГИБИ, X, С., 1980, с. 205.

[2] Пак там, Ряхово при дн. с. Оряховица, Старозагорско, вж. по-подробно Димитров, Б., Ханджийски, А., Каменните щитове на България, С., 1988, с. 48.

[3] Пак там, Стамболово = дн. гр. Сливен.

[4] Пак там, при с. Текия = дн. Христо Даново в западния край на Сремската долина, на юг от Троянския проход. Напоследък при археологически разкопки на крепостта при Аневско кале до гр. Сопот Ив. Джамбов направи опит за локализиране на Копсис с останките на Аневско кале. Вж. Джамбов, Ив., За местоположението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически разкопки), Археология, 1986, 1, с. 19—27.

[5] По-подробно за тези събития вж. История на България, т. 3, Втора българска държава, С., 1982, с. 302 и сл.

[6] Пахимер, Г., цит. съч., с. 205.

[7] За по-нататъшния ход на събитията вж. История на България, т. 3, Втора българска държава, С., 1982, с. 303—305.

[8] Коларов, Хр., Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна, И Н М В, VI (XXI), Варна, 1970, с. 171—193.

[9] Пак там, с. 117.

[10] Пак там, с. 179.

[11] Пак там, с. 180.

[12] Матанов, Хр., Михнева, Р., От Галиполи до Лепанто, С., 1988, с. 138

[13] Иречек, К., Пътувания по България, Пловдив, 1899, с. 251.

[14] Шкорпил, К., Походът на Владислава през България в 1444 г. и битката при Варна, И В А Д, 1908, I, с. 49—52; Шкорпил, К., План на старата българска столица Велико Търново, И Б А Д, I, 1910, с. 149, заб. 1.

[15] Кузев, Ал., Маршрут на Владислав III Ягело до Варна, И Н М В, IX (XXIV), Варна, 1973, с. 139—140.

[16] Пак там, с. 145.

[17] За наличието на гарнизон в търновската крепост през XV в. вж. Извори за българската история, XIII, 1966, с. 161, 323, 345.

[18] Кузев, Ал. цит. съч., с. 151.

[19] Шкорпил, К., План на старата. . ., с. 146—151 и обр. 16.

[20] Пак там, с. 148.

[21] Пак там, с. 148.

[22] Пак там, с. 149.

[23] Пак там, с. 149.

[24] Кузев, Ал., цит. съч. 144.

[25] Тодоров, Н., За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в., Г С У Ф И Ф, 2, 1959, с. 204.

[26] Стойков, Р., Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народната библиотека „В. Коларов" от XV, XVI, XVII и XVIII в., Известия на НБВК, т. I (VII), 1961, с. 438.

[27] Кузев, Ал., цит. съч., с. 144.

[28] Ковачев, Н., За името на средновековното селище Ряховец, в-к Народен глас, II, Ловеч, 14 юли 1989 г., бр. 137 (391), с. 2.

[29] Константинов, Ил., В. Николов, Горна Оряховица, С., 1985; с. 17

[30] Пак там, с. 17—18; Бъчваров, Ив., Средновековната крепост Ряховец при Горна Оряховица, Велико Търново и Великотърновският край през вековете, В. Търново, 1983, т. I, с. 207—215.

[31] Харбова, М., Отбранителни съоръжения в българското средновековие, С., 1981, с. 53

[32] За някои крепости има сведения в краеведски изследвания, други се проучват по археологически път. За Килифарево вж. Станев, Н., История на Търновската подбалканска котловина, В. Търново, 1942, с. 266—267 (за крепостта „Градът", която според преданието е била „планинският дворец на цар Иван Александър, с. 296—299); за стария Килифаревски манастир вж. Николова, Я., Книжовно-просветно средище от втората половина на XIV в., Величието на Търновград, С., 1985, с. 353—357; за крепостите покрай гр. Златарица вж. Вачев, Х., Поселищен живот в землището на Златарица от древността до края на XVII в. Златарица през вековете (под печат); за разкопките край Севлиево (м. Джевезли бунар, средновековният Хоталич (?) вж. Симеонов, С., Отчети в ежегодните издания — Археологически открития и разкопки.

[33] Археологическите проучвания на крепостта започнаха през 1985 г. под ръководството на Й. Алексиев (АИМ при БАН — Филиал В. Търново) и Ив. Бъчваров (ГИМ — гр. Горна Оряховица). От 1987 г. в колектива се включи Х. Вачев (ИМ — В. Търново). Крепостните стени и съоръжения се проучват от Й. Алексиев и Х. Вачев, южното подножие — от Ив. Бъчваров.

[34] Шкорпил, К., План на старата..., с. 148—149.

[35] Ангелов, Н., Крепостни стени и порти на хълма „Царевец" в град Велико Търново, ИНМВТ, III, В. Търново, 1966, с. 18.

[36] Тези принципи засега са най-подробно разгледани в труда на Харбова, М., Отбранителни съоръжения в българското средновековие, С., 1981 г.

[37] Пак там, с. 59.

[38] Пак там, с. 59.

[39] Пак там, с. 60.

[40] По-подробно за главния вход на Царевец вж. Шкорпил, К., Цит. съч., с. 128—132.

[41] Харбова, М., Цит. съч., с. 96—97, табл. на с. 73.

[42] Пак там, с. 94, фиг. 37 г, д, е, ж.

[43] Пак там, с. 97—98.

[44] На базата на открития нумизматичен материал. Затова вж. Бъчваров, Ив., Монетни находки (XIII—XIV в.) от крепостта Ряховец, в настоящия том.

[45] Археологически проучвания на Ив. Бъчваров.

[46] Тук представяме керамичния материал само с основните му характеристики, тъй като подготвяме отделна работа с детайлни проучвания на проблема.

[47] Откритата керамика от тракийската епоха има своите аналогии с тази от тракийското селище на хълма Царевец. За нея вж. Ангелов, Н., Културни пластове преди изграждане на Двореца, Дворецът на българските царе, Царевград Търнов, I, С., 1973, с. 259—269; Долмова, М., В., Илчева; Археологически проучвания на обект Царевец — средновековна улица, ГМСБ, XII, 1986, с. 55—58 и пос. там литература.

[48] По-подробно за керамичното производство на територията на римския град Никополис ад Иструм вж. Sultov, B., Ceramic production in the territory of Nicopolis ad Istrum — Terra antiqva Balcanica, I, Sofia, 1985.

[49] Велков, Ив., Разкопките на Момина крепост до Търново, ГНМ, VII, С., 1943, с. 70; Н., Ангелов, Културни пластове..., с. 316, обр. 62.

[50] Овчаров, Д., М., Ваклинова, Ранновизантийски паметници от България IV—VII в.,, С., 1973, с. 9—13; Овчаров, Д., Ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи V—VII в., ИБИД, XXIX, С., 1974, с. 223—247.

[51] Ангелов, Н., Цит. съч., с. 271—336; същият, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в., Царевград Търнов, III, С. 1980. с. 14, обр. 7.

[52] Ваклинов, Ст., За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в., ИБИД, XXIX, С., 1974, с. 177—188.

[53] За ранносредновековната керамика вж. Дончева—Петкова, Л., Бъл-

гарска битова керамика през ранното Средновековие, С., 1977; за керамиката от Царевец, вж. Ангелов, Н., Културни пластове преди..., с. 338—334, обр. 75—82; Алексиев, И., Ранносредновековно селище на хълма Царевец във Велико Търново, Векове, 4, с. 65—69.

54 Станчев, Ст., Некрополът при Нови пазар, С., 1958, с. 83; Непубликувани материали от разкопки на Царевец — западна крепостна стена (разкопки на И. Алексиев).

55 Алексиев, И., Ранносредновековно селище..., с. 65—69; същият, Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX—X в. край Хотница, Великотърновски окръг, Археология, 1977, 4, с. 55—60.

56 Щерева, Ир., Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI—XII в.), Археология, 1977, 3, с. 6—17.

57 Алексиев, И., Занаятите в Търновград, В: Царствуващият град Търнов С. 1985, с. 138—145.

58 Георгиева, С., Керамиката от Двореца на Царевец, Царевград Търнов, С., 1974, II, с. 12—24, обр. 2, 3, 4.

59 Пак там, с. 24—35, обр. 12, 13, 14, 15.

60 Алексиев, И., Занаятите..., с. 141.

61 Георгиева, С., Цит. съч., с. 34.

62 Алексиев, И., Занаятите... с. 142.

63 Пак там, с. 142; Георгиева, С., Цит. съч., с. 34—39, обр. 22.

64 Алексиев, И., Занаятите..., с. 142; С., Георгиева, Цит. съч., с. 39—40, обр. 25, 26.

65 Георгиева, С., Цит. съч., с. 40—41, обр. 27, 28.

66 Алексиев, И., Занаятите..., с. 143.

67 Георгиева, С., Цит. съч., с. 61 и сл.

68 Непубликувани резултати от разкопки на И. Алексиев, М. Робов. вж. Отчет за проучванията в Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 1990 г.

69 Славчев, П., Находки от насипа на Патриаршията, Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в., Царевград Търнов, III, С., 1980, с. 216—217, обр. 2; непубликувани материали, събрани при реставрацията на църквата „Св. апостоли Петър и Павел" — във фонда на АИМ при БАН — Филиал В. Търново; Керамични изделия от Търновската лавра, В: Царствуващият град Търнов, С., 1985, с. 170, обр. на стр. 171 — третият отляво надясно (първите два имат по-късен произход — б. н.).

70 Славчев, П., Цит. съч., с. 220.

71 Николова, Ян., Домашният бит и въоръжението в Двореца според археологическия материал, Царевград Търнов, II, С., 1974, с. 203—204.

72 Чангова, И., За стъклените гривни в средновековна България, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, С., 1961, с. 179 и сл.; П., Гатев, Накити от погребения от XI—XII в. Археология, 1977, I, с. 30—45, табл. 4.

73 Георгиева, С., Накити и части от тъкани от Двореца на Царевец, Царевград Търнов, II, С., 1974, с. 400, обр. 4, 12, 13.; С., Георгиева, Р., Пешева, Средновековен български некропол край Ловеч, И А И, XX, 1955, с. 537—538; П., Гатев, Цит. съч., с. 30—45, табл. 5.

74 Нешева, В., Приноси към проучване на облеклото през Втората българска държава, Археология, 1976, 2, с. 23—39.

75 Гюзелев, В., Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV в. С.. 1985, с. 39—40.

76 Спасителните разкопки са проведени под ръководството на Б. Султов. За съжаление не е запазена никаква документация с изключение на записаните в инвентарната книга находки от № 2401 до 2411.

77 В инвентарната книга на ОИМ — В. Търново е отбелязано, че са закупени от Сава Поппанев и по негови сведения произхождат от района на гара Г. Оряховица. Най-вероятно принадлежат на същия некропол и са намерени преди започването на разкопките.

78 Вж. бел. № 73.

79 Вж. бел. № 72.

80 Гатев, П., Цит. съч., с. 37, табл. 4; С., Георгиева, Р., Пешева, Цит. съч., с. 546.

81 За този тип стрели вж. Николова, Я., Цит. съч., с. 284.

82 Шкорпил, К., Цит. съч.

83 Константинов, Ил., В., Николов, Цит. съч., с. 17.

84 Бъчваров, Ив., Средновековната..., с. 214.

85 Андреев, И., И., Алексиев, Търново в периода на ранния феодализъм, История на Велико Търново, I, С., 1986, с. 59—81; И., Алексиев, Предстоличният Търнов, Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Д. Ангелов (под печат).

86 Дуйчев, Ив., Търново като политически и духовен център през късното средновековие, Археология, 1966, 3. с. 1—9.

87 Пак там.

88 Хониат, Н., История, В: П. Петров, В. Гюзелев, Христоматия по история на България, 2, С., 1978 — с. 17.

89 Константинов, Ил., В., Николов, Цит. съч., с. 17—18; Шкорпил, К., Цит. съч., с. 146—151; Ив., Бъчваров, Средновековната..., с. 207—215.

90 Шкорпил, К., пак там, с. 150—151.

91 Бъчваров, Ив., Средновековната..., с. 210.

92 Същият вж. статията в настоящия том.

93 Пак там.

94 Шкорпил, К., Цит. съч., с. 149.

95 Вж. бел. № 32.

96 Поливянни, Д., Средновековният български град през XIII—XIV в., С., 1989, с. 38.

THE MEDIEVAL FORTRESS OF "RAHOVETS" NEAR THE TOWN OF GORNA ORYAHOVITSA

Yordan Alexiev, Hitko Vatchtev

(resume)

The present paper is about the medieval fortress of "Rahovets" safeguarding the capital of the Second Bulgarian Kingdom (XII—XIV centuries) — Turnovgrad.

The paper traces the research done so far. An attempt is made to interpret the written data about the fortress. The results of the archeological excavations — fortifications, the southern suburb, necropolises — are also presented. The function of the fortress in the defence system of the capital is given attention, too.

A hypothesis about a late medieval town is put forward. The town sprang up from a fortress built in the XI century. The town flourished in XIII—XIV centuries, and was destroyed in the campaign of the Polish—Hungarian king Vladislav III Yagelo in 1444.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ КРЕПОСТТА „РЯХОВЕЦ"

ИВАН БЪЧВАРОВ

Между богатия и разнообразен археологически материал, открит по време на системните разкопки в района на крепостта „Ряховец" (1985—1988) и предшестващите ги теренни проучвания в предходните години, бе намерен изобилен нумизматичен материал. Част от него бе предмет на няколко предварителни публикации, в които бяха обнародвани предимно монети, открити при теренни проучвания и случайни обстоятелства, като бяха предпочетени екземпляри, датирани в периода XII—XIV век.[1]

Преди да се пристъпи към систематизирането на монетния материал, произхождащ от Ряховец, е редно да се спомене и за първите нумизматични съобщения и изследвания, отнасящи се до нумизматичния комплекс, открит в района на крепостта. Още първия проучвател на Ряховец — Карел Шкорпил отделя внимание на монетите, открити в района на крепостта. В публикуваната от него монография в ИАИ, 1910 г., том I[2] се съобщава: „Парите, които видях по тези места, са византийски и български, особено Иван Александрови грошове. Според преданието тук е имало тарапана[3] на българските царе...".

Освен споменатите от Шкорпил единични монетни находки в района на крепостта са открити при случайни обстоятелства три колективни находки, които са намерени в средата на нашия век.

Най-ранното съкровище, включващо 1000 екземпляра от драхмите на македонския цар Филип III Аридей (323—316), е окрито през 1939 г.[4] Второ съкровище с подобен състав е открито през 1936 г. в меден съд, съдържащ 354 тетрадрахми, 338 от тях са от Първа македонска област. Между тях са се намирали 20 варианта с разнообразни монограми. Две от тетрадрахмите са били от Втора македонска област, а 7 тетрадрахми са били с името на Александър III Велики.[5] Трета поред колективна находка, съдържаща 10 солида, сечени от византийските императори Аркадий и Хонорий (395—408), е открита в района на Ряховец през 1956 година.[6]

Освен изброените съкровища значителен е броят и на случайно откритите единични находки, произхождащи от крепостта „Ряховец". Те се съхраняват в нумизматичните фондове на Градския исторически музей, Горна Оряховица, Дългопол, историческия музей — Велико Търново, Националния исторически музей — София. Първата

сбирка на ГИМ — Горна Оряховица, включва 300 единични находки, открити на Ряховец. Те обхващат една широка датировъчна гама от екземпляри, датирани в периода III—XIV век.[7]

Табл. I. Единични и колективни находки от крепостта „Ряховец", открити при случайни обстоятелства, датирани в периода IV в. пр. н. е. до X век.

Таблица I

№	Датировка	Брой	Съхраняват се във фонд
1.	Колективна находка тетрадрахми Филип III Аридей (323—316)	1000	неустановено
2.	Колективна находка тетрадрахми Първа и Втора македонски области и Александър III	354	неустановено
3.	Единични находки II—IV в.	75	ГИМ, Горна Оряховица
4.	Колективна находка солиди Аркадий и Хонорий (395—408)	10	НИМ, София
5.	Колективни и единични монети V—VI в.	28	ГИМ, Горна Оряховица
6.	Единични находки VII—X в.	15	ГИМ, Горна Оряховица
	Общо	1392	екземпляра

Музейната сбирка в гр. Дългопол е включвала в нумизматичния си фонд предимно средновековни монети от Ряховец, датирани от първата половина на XIII в., общо 143 екземпляра, но заедно с тях преди ограбването на музея са съхранявани вероятно и антични монети от крепостта.[8] Във фонда на Великотърновския музей има също немалък брой монети, които са открити при строителни работи в района на крепостта през различни години от настоящото столетие.[9] В НИМ — София, се намират близо 30 единични находки, датирани в периода XIII век.[10]

Освен в посочените музейни фондове монети от Ряховец се съхраняват и в няколко частни колекции. Общото количество на включените в тях монети от крепостта възлиза на около 300 екземпляра, датирани в периода XII—XIV век.[11]

В приложените таблици I и II[12] са систематизирани всички известни до момента колективни находки със случаен произход, открити в района на крепостта.

Табл. II. Средновековни единични монетни находки от Ряховец от периода XII—XIV век, включени в сбирките на ГИМ — Горна Оряховица, Дългопол и частни колекции (случайни находки).

Таблица II

Монетосечения	през XII в.	през XIII в.	през XIV в.
Византия	27	—	4
Български имитации	—	24	4
Латински имитации	—	293	—
Българска държава	—	31	30
Никейска империя	—	14	—
Солунска империя	—	28	—
Венеция	—	—	1
Сърбия	—	—	1
Турция	—	—	3
Общо за периода	27	390	39

Общо XII—XIV в. — 456

Нумизматичният материал, открит при археологическите разкопки на крепостта Ряховец през изминалите седем сезона (1985—1991 г.), до голяма степен е сходен по своя състав с коментирания вече монетен материал, открит при теренни проучвания и този със случаен произход. Анализирайки по периоди монетните емисии, намерени в крепостта, още в самото начало става ясно, че макар и разнообразни по вид, хронология и номинали те могат условно да се разделят вътрешно на две основни групи.

Първата, която е значително по-малобройна, обхваща всички антични монети, сечени в периода II в. пр. н. е. до последните десетилетия на VI в. н. е. Най-ранните монети в тази група са бронзови екземпляри, върху ядрото на които са представени стилизирани изображения по подобие на монетите на Филип II. Въпросните монети хронологически се отнасят в периода от края на II до средата на I в. пр. н. е. и са представители на групата на варварските подражания.[13] До момента са открити 3 екземпляра, които се явяват най-ранни монети, открити в района на крепостта при археологически разкопки. Липсата на други монети от този период се дължи до голяма степен на факта, че досега усилията на археолозите са насочени към проучването на средновековния пласт на крепостта.

Значително по-голям е броят на монетите, датирани в периода III—V в., общо 24 екземпляра, като между тях само 2 екземпляра са бронзови, а всички останали са медни. Най-ранни между тях са бронзовите монети на Гордиан III (238—244) и Филип баща (244—249) и двете сечени в монетарницата на Адрианопол. Хронологически следващи са монетите на Лициний (253—268), Аврелиан (270—275). Диоклетиан (284—305), Максимилиан Херкулий (286—305), Константин I (306—337) и неговите наследници до Теодосий I (379—395), (ф. табл. I. 1—4).

Изброените монети са сечени в монетарниците на Хераклея и Константинопол. Някои от монетите на посочените императори са трудно определими поради силно корозиралата повърхност на ядрата им. Състоянието на тези монети, горели и повечето случаи, позволява да се предположи, че античното селище край Ряховец е било засегнато от някои от многобройните „варварски" нашествия.

Табл. III. Статистически анализ на откритите на крепостта „Ряховец" единични и колективни находки, датирани в периода I в. пр. н. е. до края на VI век.

Таблица III

№	инв. №	Император	монетарница	метал	тегло	диам.
1.	243	Филип II, варварска имитация	—	AE	4,12	17
2.	260	Гордиан III (238—244)	Адрианопол	AE	8,81	28
3.	28	Филип баща (244—249)	Адрианопол	AE	7,67	25
4.	343	Аврелиан (270—275)	—	AR	2,35	20
5.	205	Лициний Галиен (253—268)	Константинопол	AR	0,93	14
6.	420	Аврелиан (270—275)	—	AR	3,32	21
7.	432	Диоклетиан (284—305)	Хераклея	AR	2,10	20
8.	294	Максимилиан Херкулий (286—305)	—	AR	3,45	21
9.	4	Константин I (306—337)	Константинопол	AR	0,93	14
10.	17	Константин I	—	AR	1,94	16
11.	87	Константин I	—	AR	2,25	15
12.	407	Елена	—	AR	2,10	16
13.	263	Константин II (324—361)	Константинопол	AR	2,72	16
14.	407	Константин II	—	AR	3,00	16
15.	277	Теодосий I (379—395)	—	AR	2,28	17
16.	56	Юстин I и София (565—578)	Константинопол	AR	12,62	28
		колективна находка				
17.	3551	Анастасий I (491—518)	Константинопол	AR	7,20	38
18.	3552	Анастасий I	Константинопол	AR	5,20	34
19.	3553	Анастасий I	Константинопол	AR	6,21	31
20.	3554	Анастасий I	Никомедия	AR	5,52	28
21.	3555	Юстин I	Константинопол	AR	5,81	28
22.	3556	Юстин I	Никомедия	AR	5,80	26
23.	3557	Юстин I	Константинопол	AR	4,82	26
34.	3558	Юстиниан (527—565)	Константинопол	AR	5,71	31

Вероятно при такова варварско нашествие е била укрита и колективната находка, намерена в южния район на крепостта (некропола) през есента на 1986 година. Съкровището съдържа осем медни фолиса, сечени по време на управлението на византийските императори Анастасий (491—518), и Юстиниан I (527—565). Според нумизматичния анализ, направен на въпросната колективна находка, нейното тезавриране се отнася в последните години от управлението на император Юстиниан I, (фото. табл. II, обр. 1—5).

Хронологически горната граница на първия период от нумизматичният материал, открит на Ряховец, се рамкира от медния фолис с името на император Юстин II и София (565—578). Вероятно в последните десетилетия на VI век селището и крепостта са разрушени и за известно време животът там прекъсва.

След опожаряването на Ряховец и заселването на славяните в първите десетилетия на VII век в продължение на близо четири века на крепостта и прилежащите ѝ райони не са установени трайни признаци на монетно обръщение освен намерената монета на Лъв VI (886—912), която има изолиран характер. Вероятният отговор

на този факт се крие в обстоятелството, че новонастанилото се население не познавало и не е използвало монетните знаци. Тази ситуация е продиктувана до голяма степен от подобното намаляване и спадане на монетното обръщение, което е регистрирано в оказаните векове и във Византия.[14]

Разглежданото продължително прекъсване на монетното обръщение на Ряховец не е изолирано явление. Подобно е положението и в повечето проучвани средновековни селища от територията на нашата страна, в които славяните стават преобладаваща част от населението.[15]

Античните и ранновизантийски монети, намерени при археологическите проучвания на крепостта Ряховец, рамкират един близо осемвековен период от първата половина на II в. пр. н. е. до последните десетилетия на VI век. Представените монети от първия етап на монетното обръщение на Ряховец очертават до голяма степен времето на икономическото благополучие на селището, търговските връзки и взаимоотношения на неговото население, а също рамкират годините на някои бедствия и катастрофи, прекъснали за столетия паричното обръщение на крепостта.

Монетите, намерени при разкопките в района на средновековното селище Ряховец и Темни град, отстоящо югозападно от крепостта, и тези от района на източната и северната крепостни порти и прилежащите фортификационни съоръжения в оказаните райони, датирани в периода X—XIV в., възлизат на 206 екземпляра. Към тази група е редно да споменем и коментираните в началото 456 монети, датирани в същия период, открити при теренни проучвания и други обстоятелства. В случая ще се спрем единствено върху нумизматичния материал, открит при редовни археологически разкопки.

Общото разпределение на средновековните монети по периоди и векове е следното:

1. XI—XII век — 8 екз.
2. XIII век — 193 екз. (от тях 44 колективна находка).
3. XIV век — 5 екз.

От представените монети, датирани в периода XI—XIV век, по-голямата част са единични находки, но в нумизматичния комплекс от XIII век е включена и колективна находка „Ряховец/85", съдържаща 44 билонови монети.

Разглеждайки хронологически монетните находки от средновековието, разграничаваме три неравностойни в количествено отношение групи. В първата от тях XI—XII век са намерени до момента само осем монети, които хронологически се разпределят както следва:

1. Медна анонимна византийска монета, клас С (1042—1050) — 1 екз.
2. Медна анонимна византийска монета, клас С (1067—1071) — 1 екз.
3. Мануил I Комнин (1145—1180), I бил. мон. Конст., тип А — 1 екз.
4. Мануил I Комнин, IV бил. мон. Константинопол, тип А — 1 екз.
5. Мануил I Комнин, IV бил, монет. Константинопол, тип С — 1 екз.

6. Исак II Ангел (1185—1195), б. м. Константинопол, тип А (а) — 1 екз.

7. Исак II Ангел, бил. монет. Константинопол, тип А — 1 екз.

8. Алексий III Ангел (1195—1203) б. м. II фаза, тип А — 1 екз.

Наличието на такъв оскъден брой монети за период от близо два века свидетелства, че от средата на XI век до края на дванадесетото столетие селището и крепостта са били с незначителни функции. Това наше предположение се потвърждава от следните факти:

1. Между случайните находки, открити в крепостта, присъстват седем анонимни византийски монети, две от които се отнасят към управлението на Йоан II Цимисхий (971—76), но те, въпреки че са с по-ранно отсичане, не смъкват долната хронологическа граница на съществуването на крепостта в X век, защото са част от колективна монетна находка, съдържаща анонимни медни фолиси, укриването на които се датира в края на XI век.[16]

2. Три от византийските монети, датирани XII век и намерени при археологически разкопки: Мануил I — 1 екз., Исак II — 2 екз., са част от състава на колективна находка „Ряховец 85" и са с по-късно участие в паричното обръщение на крепостта. За това свидетелстват и вторично орязаните им периферии на ядрата.[17] А тази практика на орязване и нарязване на монетните ядра се налага в самия край на XII и началото на XIII век.

Представяйки нумизматичния материал от крепостта, датиран XIII век, се вижда, че по-голямата част от монетите са от тъй наречените „имитационни типове". Техният брой възлиза на 135 екземпляра, което на практика е повече от половината на нумизматичния материал, открит при археологически разкопки на крепостта. Подобно е положението и при случайните монетни находки, открити на Ряховец, където имитационните монети са близо 2/3 от общия комплекс (табл. 2).

Вътрешно имитативните монети се подразделят на две самостоятелни групи — „български" и „латински" имитации. Тяхното определяне, класифициране и датиране е извършено въз основа на най-новите изследвания на българските нумизмати и каталога на М. Хенди.[18]

Групата на българските имитации, открити на крепостта „Ряховец" включва 15 екземпляра, като между тях най-масово е представен тип С, явление, което е регистрирано и в други средновековни обекти от страната.[19] Прави впечатление, че почти всички екземпляри от групата на българските имитативи са с вторично орязани и нарязани ядра, което е важно доказателство за по-късното участие на въпросните монети в паричната циркулация на крепостта — втората четвърт на XIII век.

Най-многобройни между всички монетни емисии, участвували в паричната циркулация на крепостта са тези от групата на „латинските имитации — 104 екземпляра. В тази група са представени монети от почти всички имитационни типове, отсечени в монетарницата на Константинопол, и трите типа на Солунската монетница. Както при българските имитации, така и при латинските голяма част от монетните ядра са вторично орязани и нарязани, особено при екземплярите от групата на ядрата с голям модул. Най-масово са

представени тип A (м. м.) и тип D (м. м.), сечени в Константинополската монетарница. При отделни екземпляри се открива вторичното препечатване на монетните ядра. Подобни случаи на препечатване върху ядрата на по-ранни типове, с по-късни монетни емисии са регистрирани и в други обекти на страната.[20]

Табл. IV. Модулно и типово разпределение на монетите от групата на българските и латински имитации, сечени в монетарниците на Търново, Константинопол и Солун.

Таблица IV

Монетен тип		г. м.	м. м.	общо	всичко
Български имитации	тип A	—	2	2	
	B	—	3	3	
	C	4	6	10	15
Латински имитации (Константинопол)	тип A	6	46	52	
	B	—	2	2	
	C	1	1	2	56
Латински имитации (Солун)	тип A	1	3	4	
	B	—	3	3	
	C	1	1	2	9
Латински имитации (Константинопол)	тип D	6	11	17	
	E	—	2	2	
	N	4	—	4	
	L	—	1	1	
	O	2	1	3	
	P	2	2	4	
	R	—	2	2	
	T	1	3	4	
	S	—	1	1	
	I	1	—	1	
Нов имитативен тип (?)	—	1	—	1	40
Монета — „графит"	—	1	—	1	
Фрагменти медни монети (сечени първата половина на XIII век)		3	11	14	15
				Общо —	135 екз.

Отсъствието на някои типове латински имитации, сечени в Константинопол като тип F, G, H, U и други, се дължи преди всичко на ранния стадий на археологическите разкопки на Ряховец. Нека не забравяме, че четирите археологически сезона обхващат не повече от 150 работни дни, като усилията на проучвателите бяха насочени предимно към проучване фортификационните съоръжения на крепостните порти и стени, където нумизматичният материал е минимален.

Освен представените монети от серията на имитациите от крепостта произхождат и два екземпляра, отнасящи се също към първата половина на XIII век. Според представените върху техните яд-

ра сюжети те се класифицират към групата на „новите" имитационни типове, сечени през същия период.

Първата монета (ф. табл. V, обр. 2) е определена като имитация на сребърното монетосечене на Йоан III Дука Ватаци (1222—1257), тип С, монетарница Магнезия.[21] Въпросната монета е произведена по метода на леенето, който способ не е характерен за монетопроизводството за посочения век. Фактически тази монета се явява една технологична разновидност на способа и установените традиции за производство на скифатни монети. По всяка вероятност тази лята монета е представител на едно местно производство, което е имало за задача да задоволи нуждите на вътрешния пазар в определен момент от паричния знаци. Близостта на крепостта „Ряховец" до столицата на българската държава донякъде допълва тази хипотеза.[22]

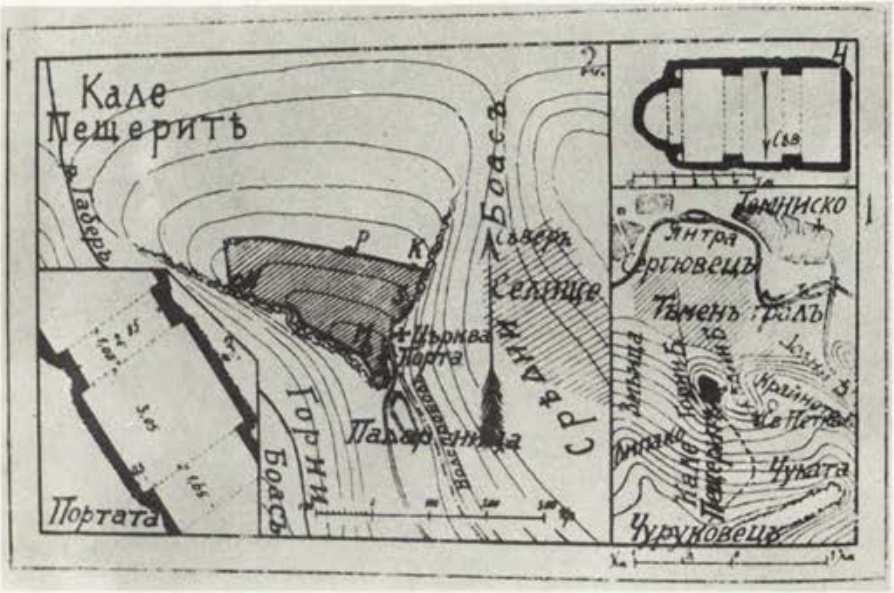
Втората монета също се датира в първата половина на XIII век по своята тегловна и иконографска характеристика.[23] Според данните, заложени в нейната иконография, се откриват отделни заемки от иконографията на II и III билоново монетосечене на византийския император Мануил I Комнин. Според тегловните й данни тя се отнася към голямомодулните монети от групата на имитациите, чието сечене започва в първите години на XIII век.[24]

Към групата на имитациите е редно да се причислят и 15 силно фрагментирани ядра, върху които е трудно да се определи типът поради силното орязване на представените върху ядрата иконографски сюжети. В тази група е включено и монетно ядро, върху повърхността на което вторично е издраскано стилизирано човешко изображение.[25]

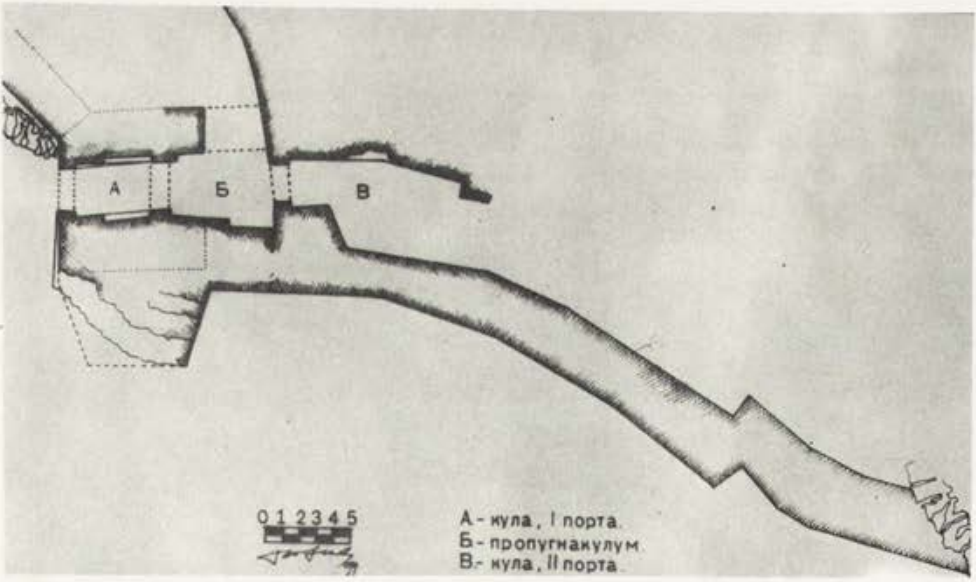
Успоредно с монетите от имитационните серии в паричното стопанство на крепостта „Ряховец" през първата половина на XIII век са взели участие и монети, сечени от наследниците на Византийската империя след превземането на Константинопол от латинците през 1204 година. Открити са медни монети от следните солунски и никейски императори — Теодор I Ласкарис (1208—1222), Йоан III Дука Ватаци (1222—1254), Мануил Комнин Дука (1230—1237) и Йоан Комнин Дука (1237—1244). Характерното и за тези група монети е, че между тях преобладават малкомодулните екземпляри, поголяма част от ядрата на които са вторично орязани.

Сравнявайки монетите от Солун и Никея, открити при редовни археологически разкопки, с монетите, намерени при случайни обстоятелства от района на крепостта, прави впечатление, че първата група е значително по-малобройна в сравнение с втората (12:41), като в първата група все още няма открити монети от Теодор Дука (1224—1230).

С най-късен произход между единичните монетни находки, сечени през XIII век, са тези на българския владетел Константин Асен (1257—1277). Откритите три екземпляра от монетосеченето на въпросния български владетел рамкират горната хронологическа граница на съществуването на крепостта и селището през XIII век. Заедно с това при монетите на Константин Асен се открива информация относно определянето на горната граница на практиката на вторичното орязване и нарязване на монетните ядра през XIII век. Тази информация ни навежда на факта, че около шестото десетилетие на XIII век девалвационната практика на орязване временно е

Обр. 1 а - План на кале "Пещерите" (по К. Шкорпил)
б - Топографско разположение на кале "Пещерите"
в - План на главната порта (по К. Шкорпил)

Обр. 2 План на главната порта на крепостта "Ряховец"

Обр. 3 Западна страница с пиластрите на прохода на портата

Обр. 4 Западното отклонение на главната порта

Обр. 5 Проходът на главната порта (поглед от север)

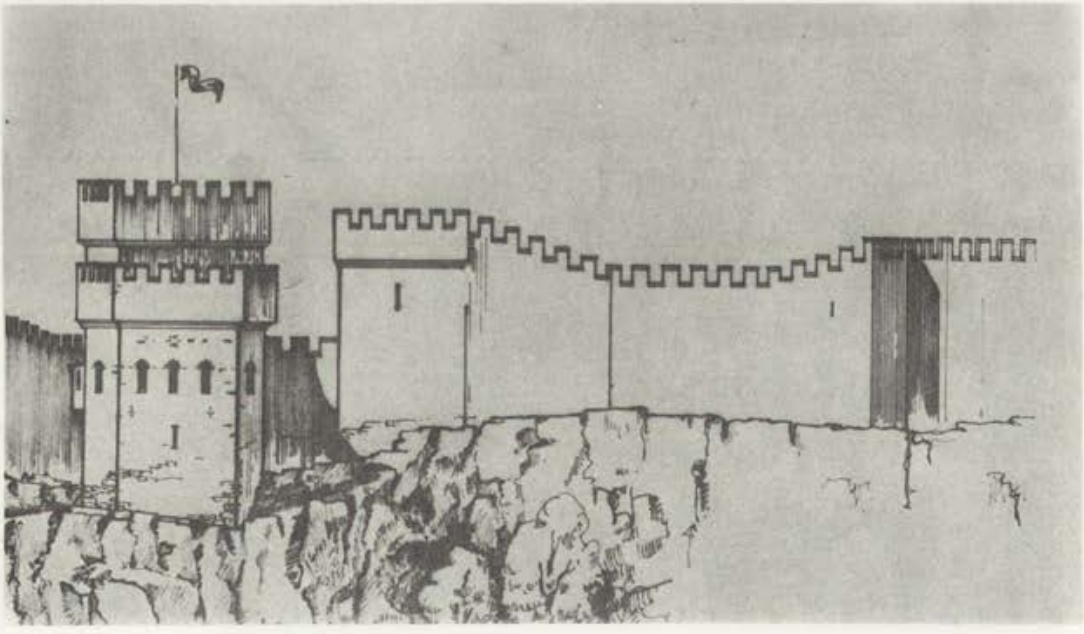
Обр. 6 Преустройствата на западната страница на главната порта

Обр. 7 Главната порта на Ряховец (общ поглед)

Обр. 8 Главната порта и източната крепостна стена - реконструкция (по Т. Теофилов)

Обр. 9 Третата врата на портата - следи от сводово покритие

Обр. 10 Средновековната улица след прохода на портата

Обр. 11 Северната порта (поглед от север)

Обр. 12 Северната порта - оформление на праговете

Обр. 13 Северна порта - етап от проучването

Обр. 14 Кула над северната порта (поглед от изток)

Обр. 15 Фугата между първоначалния градеж на кулата и долепения зид

Обр. 16 "Пробивът" в кулата (поглед от север)

Обр. 17 Външното лице на северната крепостна стена

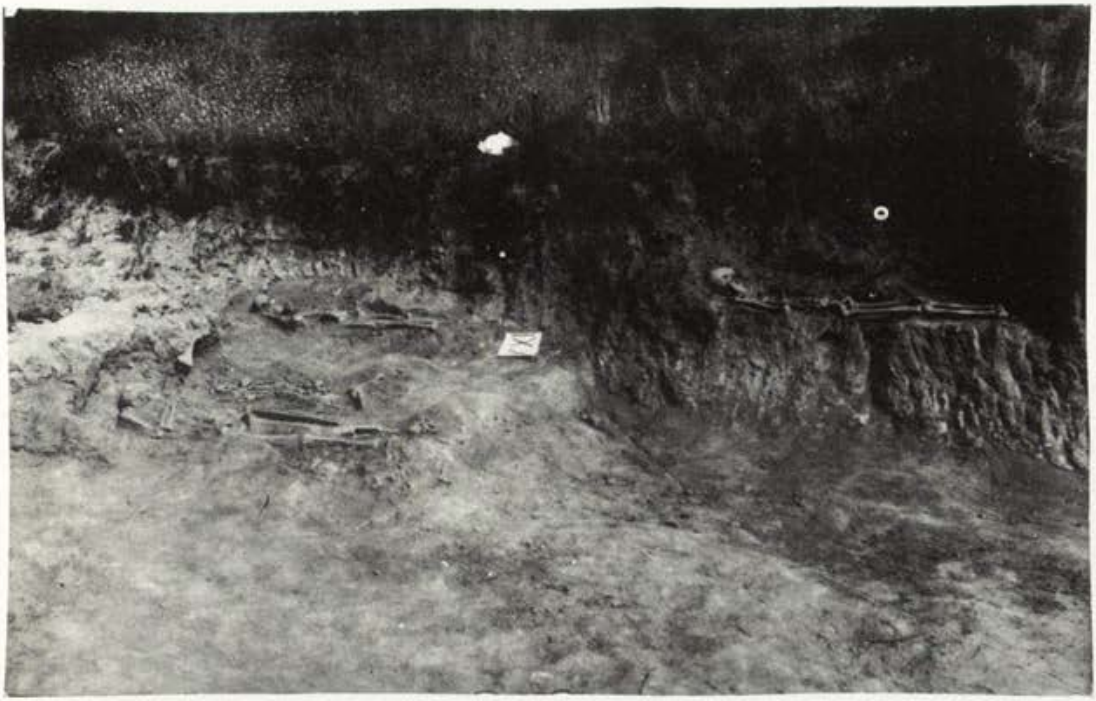
Обр. 18 Страда в южното подножие - оформление на входа (поглед от изток)

Обр. 19 Пещта в източната част на сградата

Обр. 20 Средновековен некропол - гроб 12

Обр. 21 Средновековен некропол на крепостта - общ поглед от юг

Обр. 22 Ранносредновековно жилище в южното подножие (поглед от изток)

Обр. 23 Кана от XIV век

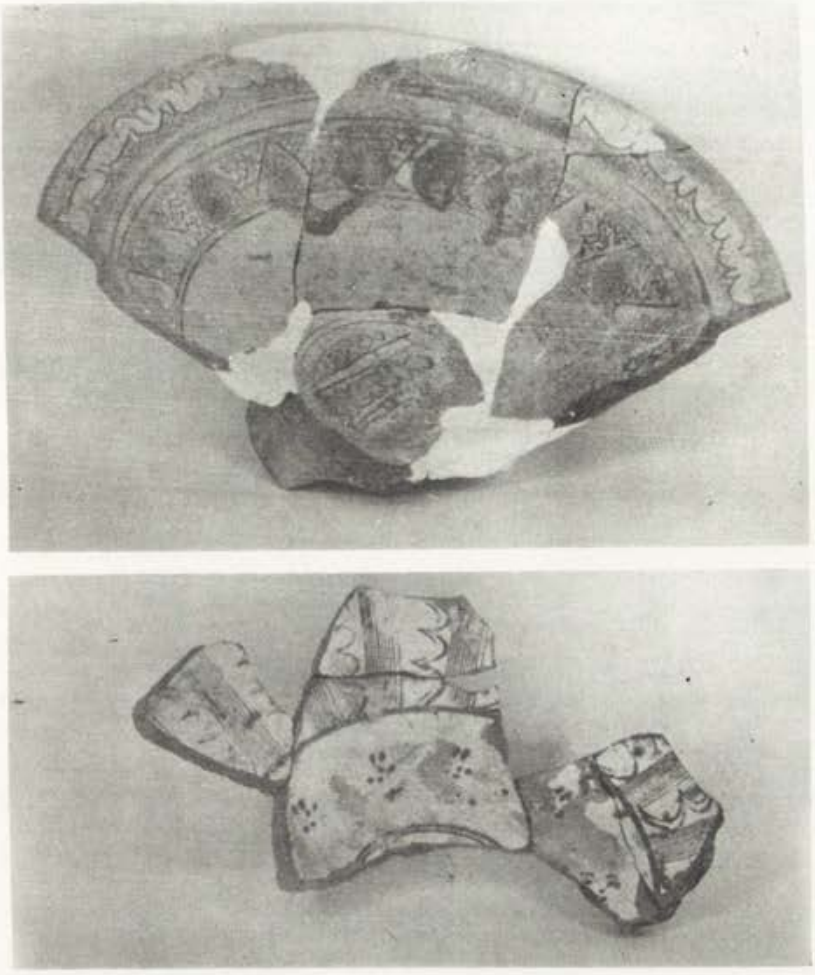

Обр. 24 Керамика от римската епоха

Обр. 25 Гърнета от XII-XIII век

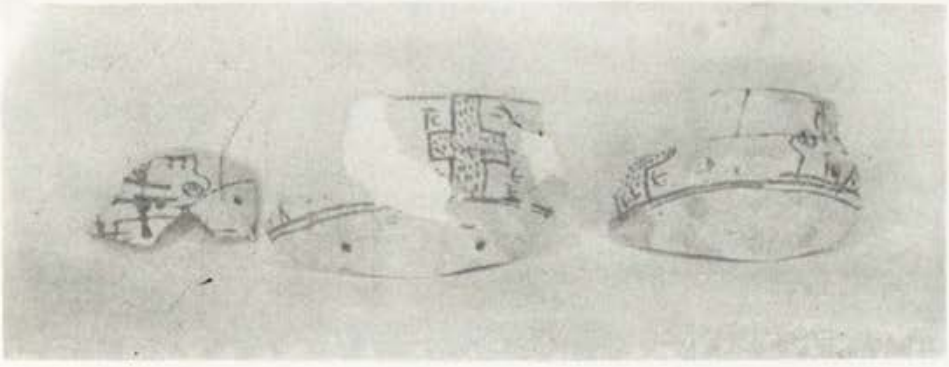

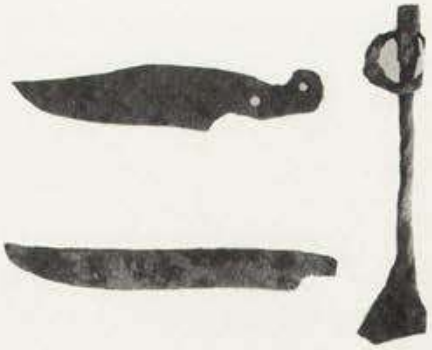

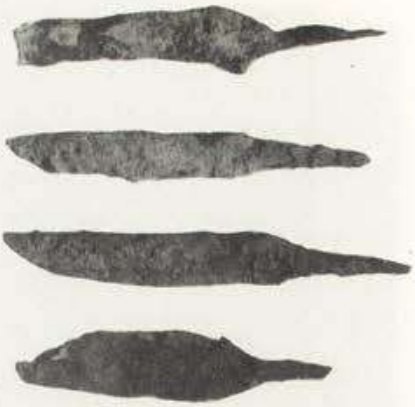
Обр. 26 Сграфито керамика

Обр. 27 Потир

Обр. 28 Битови предмети

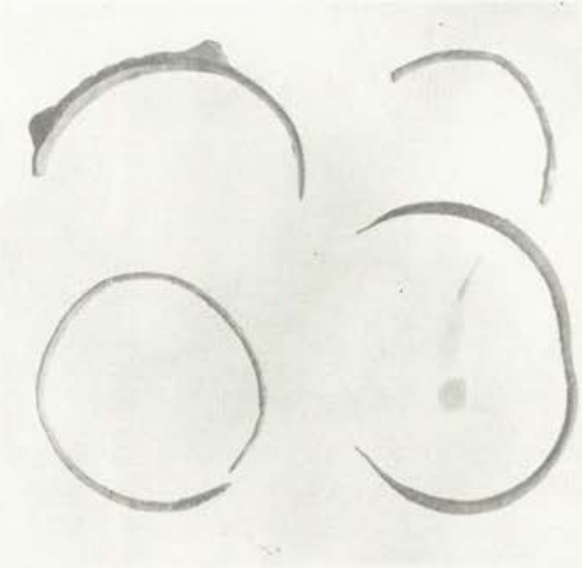
Обр. 29 Ножчета

Обр. 30 Костена игла

Обр. 31 Стъклени гривни

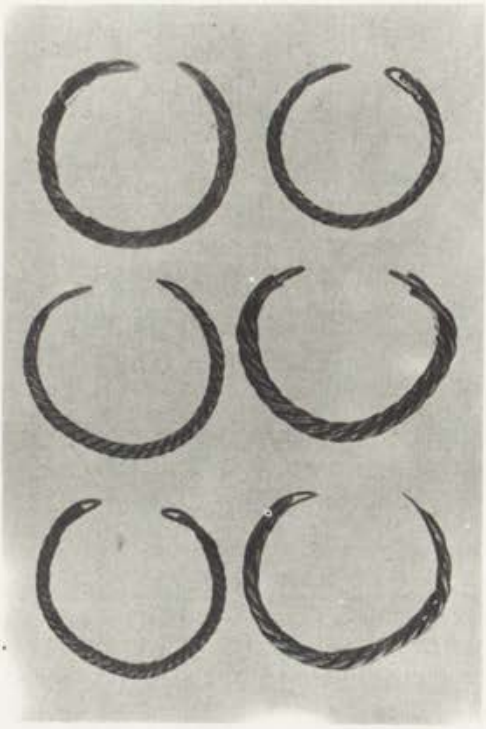
Обр. 32 Бронзови гривни

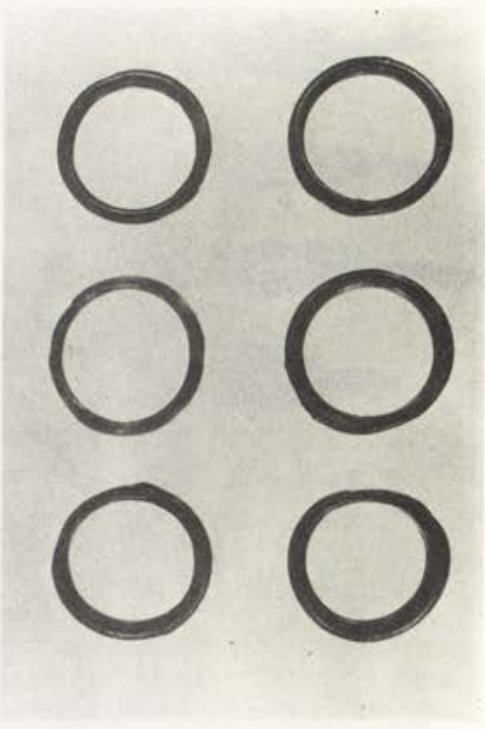
Обр. 33 Пръстени

Обр. 34 Рогче - амулет

Обр. 35 Медни гривни от източния некропол

Обр. 36 Стъклени гривни от източния некропол

Обр. 37 Маниста от източния некропол

1

2

3

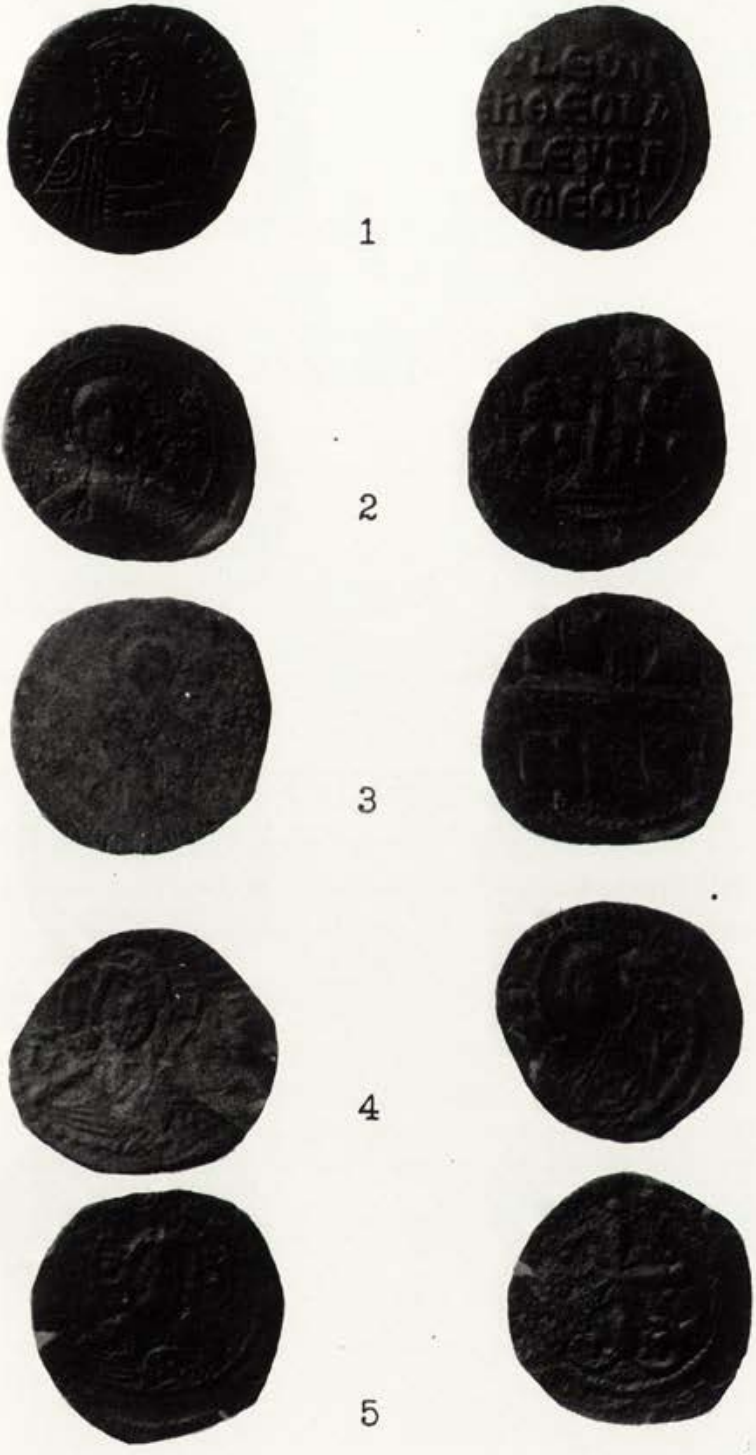

4

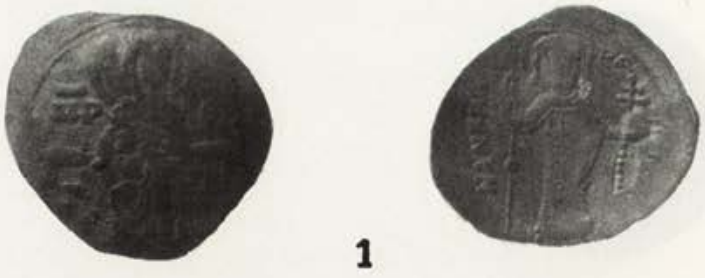
Фототаблица I. 1-2. Медни монети на Лициний Галиен (253-268). 3. Медна монета на Константин Велики (306-337). 4. Медна монета на Константин II (324-361).

Фототаблица II. Медни фолиси, колективна находка "Ряховец II/86". 1-2. Анастасий I (491-518). 3-5. Юстиниан (527-565).

Фототаблица III. 1. Фолис на Лъв VI. 2. Анонимна бронзова монета клас B (Роман III). 3. Анонимна бронзова монета клас C (Михаил IV). 4. Анонимна бронзова монета клас C (Роман IV Диоген). 5. Анонимна бронзова монета клас I (Никифор III).

1

2

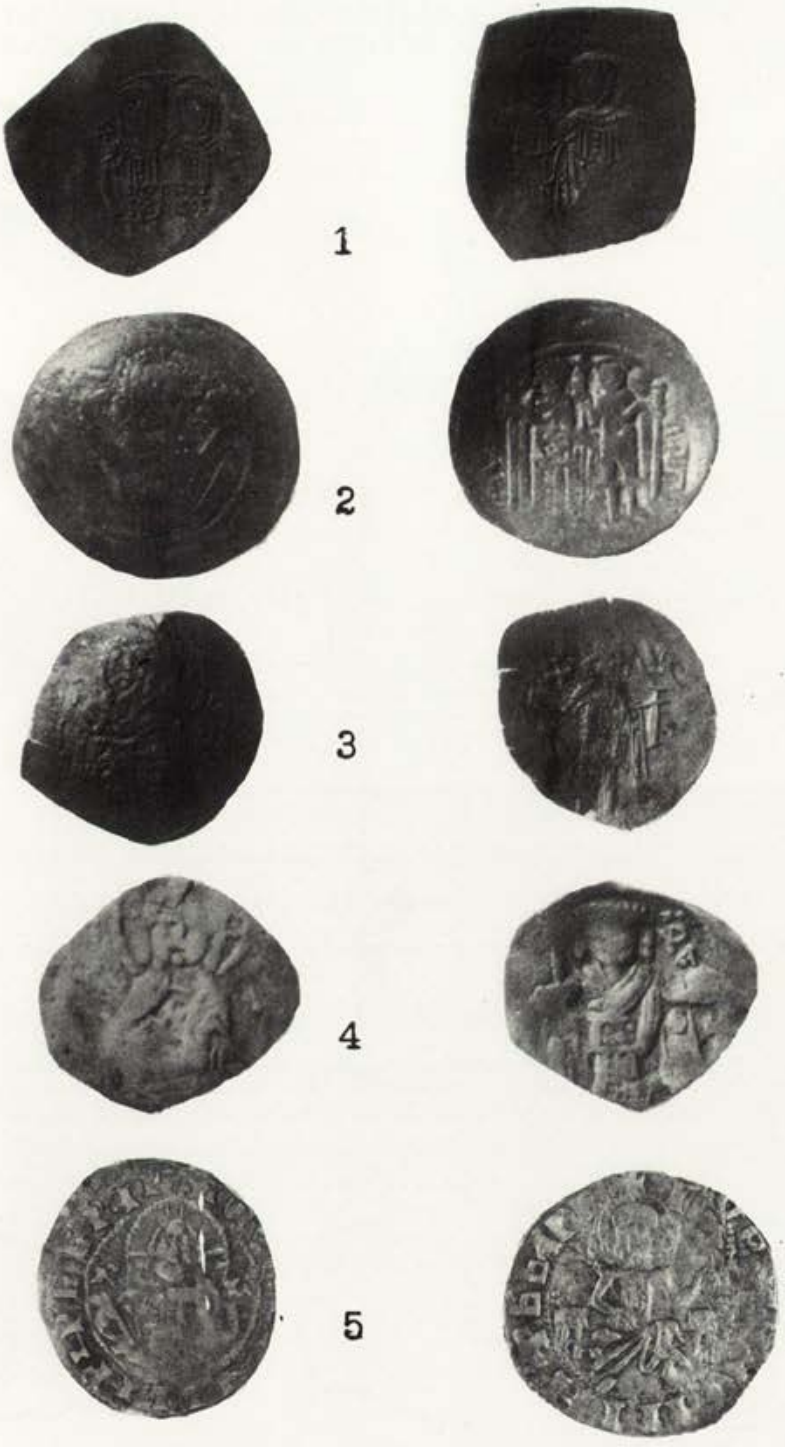

3

4

Фототаблица IV. Византийски билонови монети. 1. Билонова скифата на Мануил I Комнин II б. м. 2. Билонова скифата на Мануил I Комнин IV б.м. 3. Билонова скифата на Исак II Ангел. 4. Билонова скифата на Алексий III Ангел, II фаза.

Фототаблица V. Монетни находки XIII-XIV век. 1. "Български" имитации тип С. 2. Билонова лята монета (първа половина на XIII век). 3. Медна монета на Михаил VIII Палеолог (1261-1282). 4. Медна монета на Константин Асен (1257-1277). 5. Сребърна монета на Иван Сракимир (1355-1396).

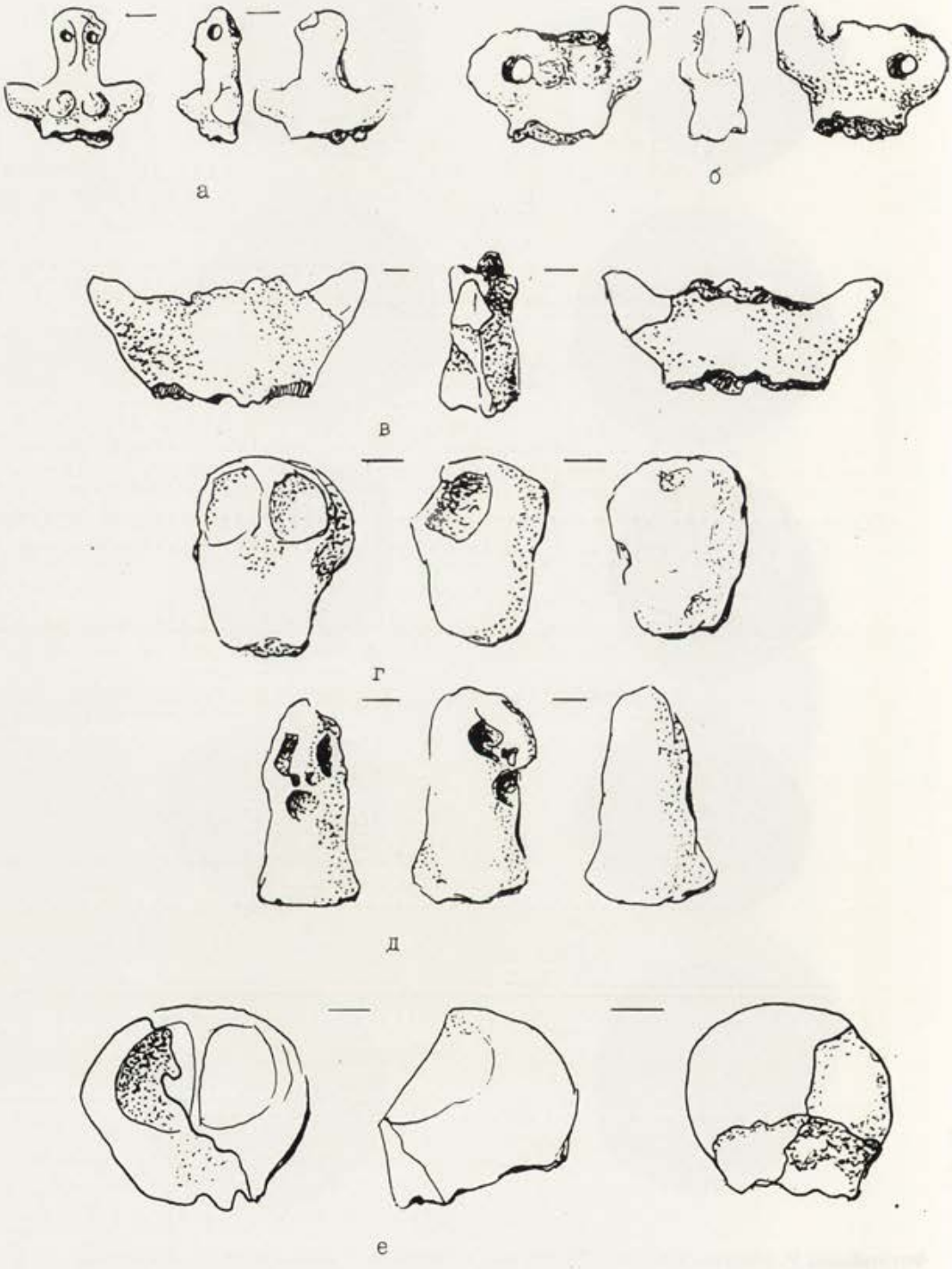

Табл. 1. Антропоморфни глинени фигурки - графична рисунка

а

б

в

г

д

е

Табл. 2. Антропоморфни глинени фигурки

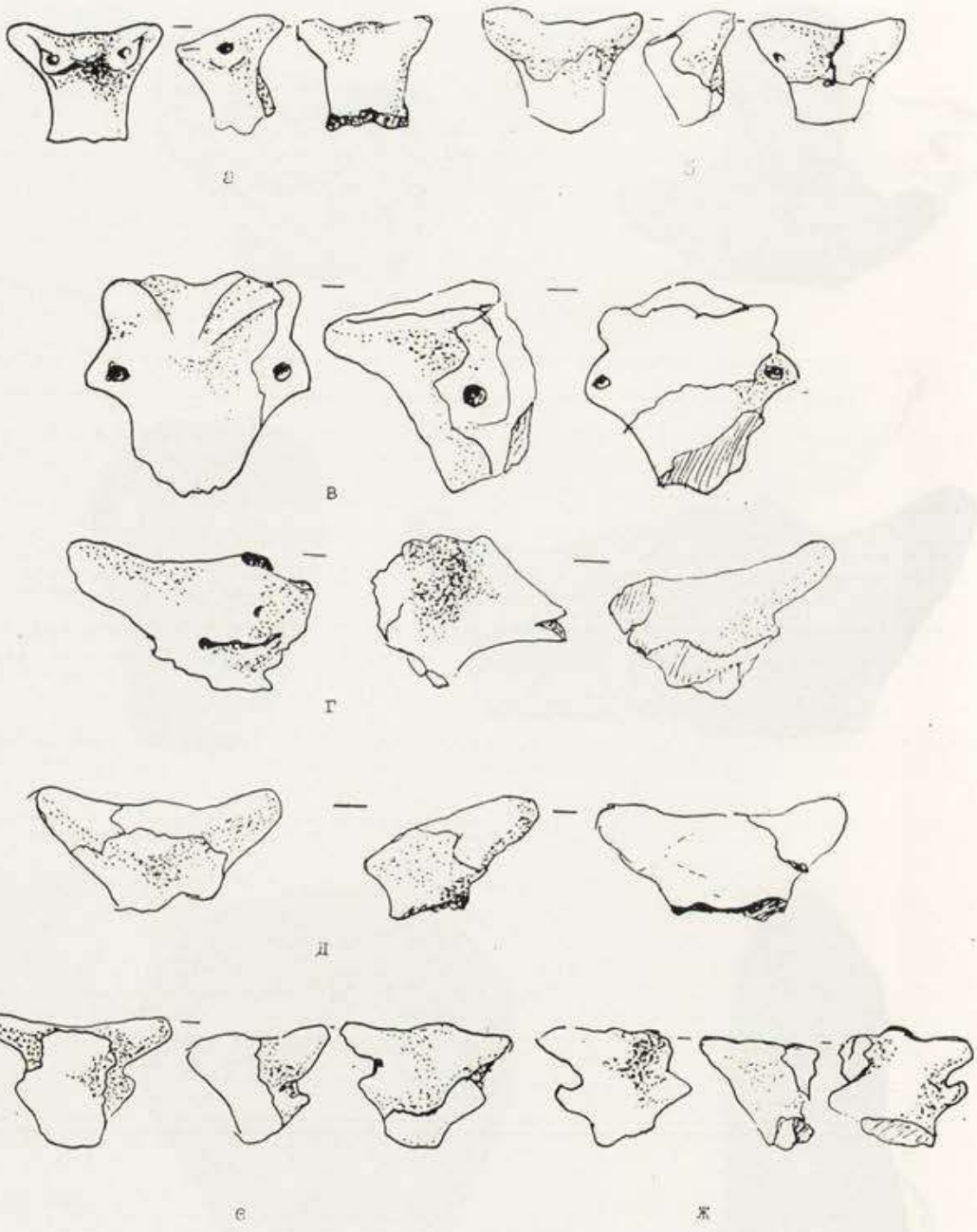

Табл. 3. Зооморфни глинени фигурки - графична рисунка

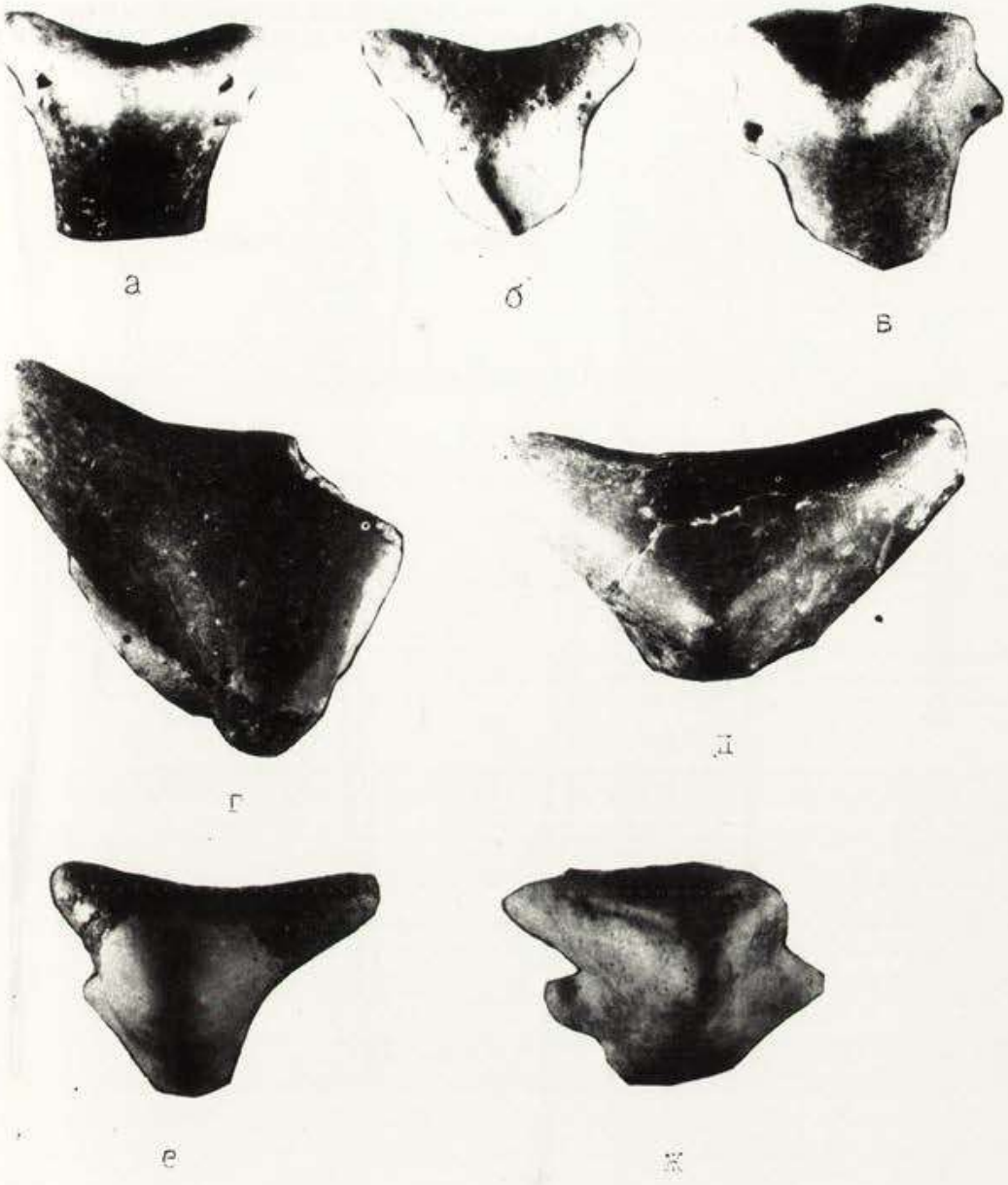

Табл. 4. Зооморфни глинени фигурки

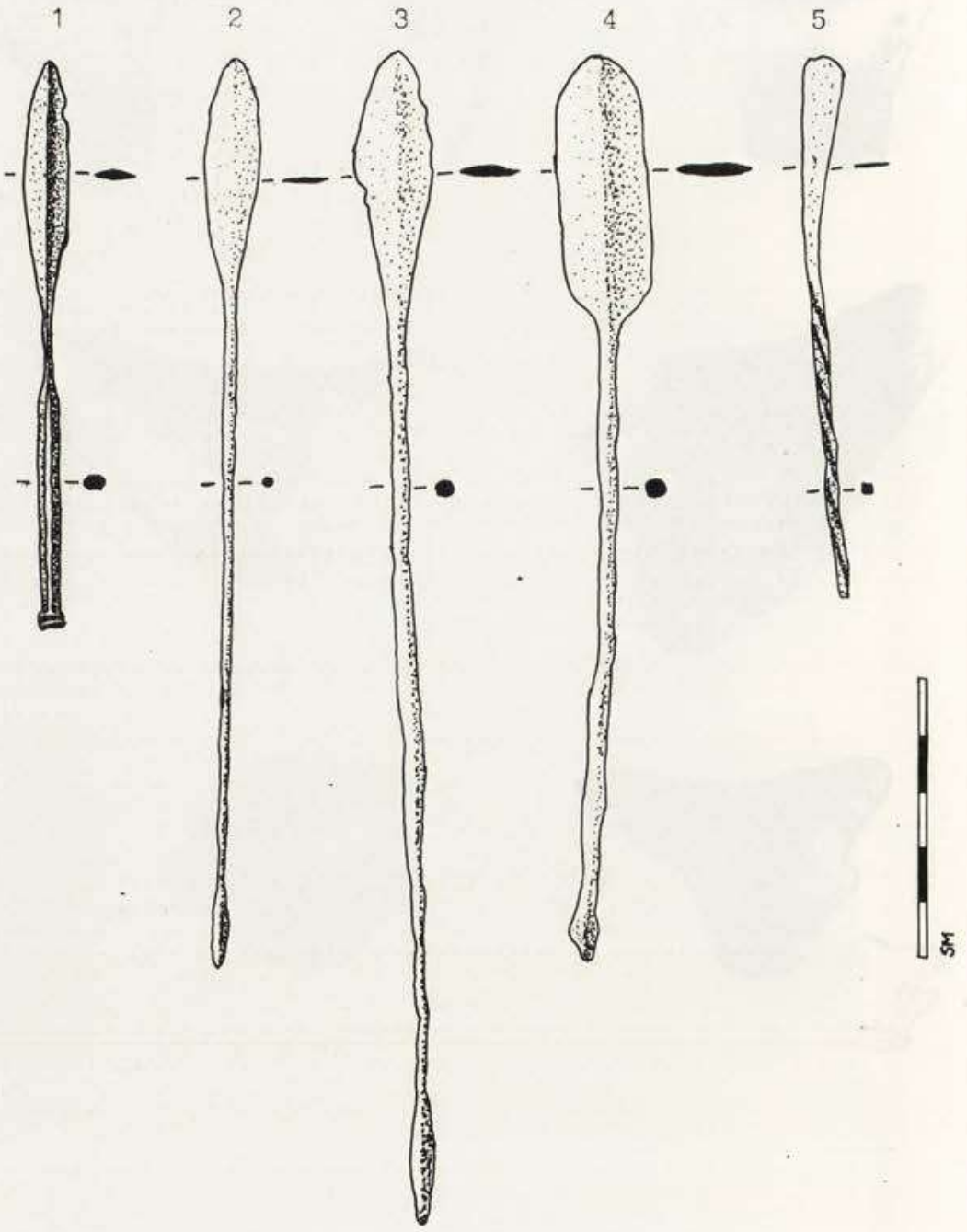

Таблица I - 1, 2, 3, 4, 5.

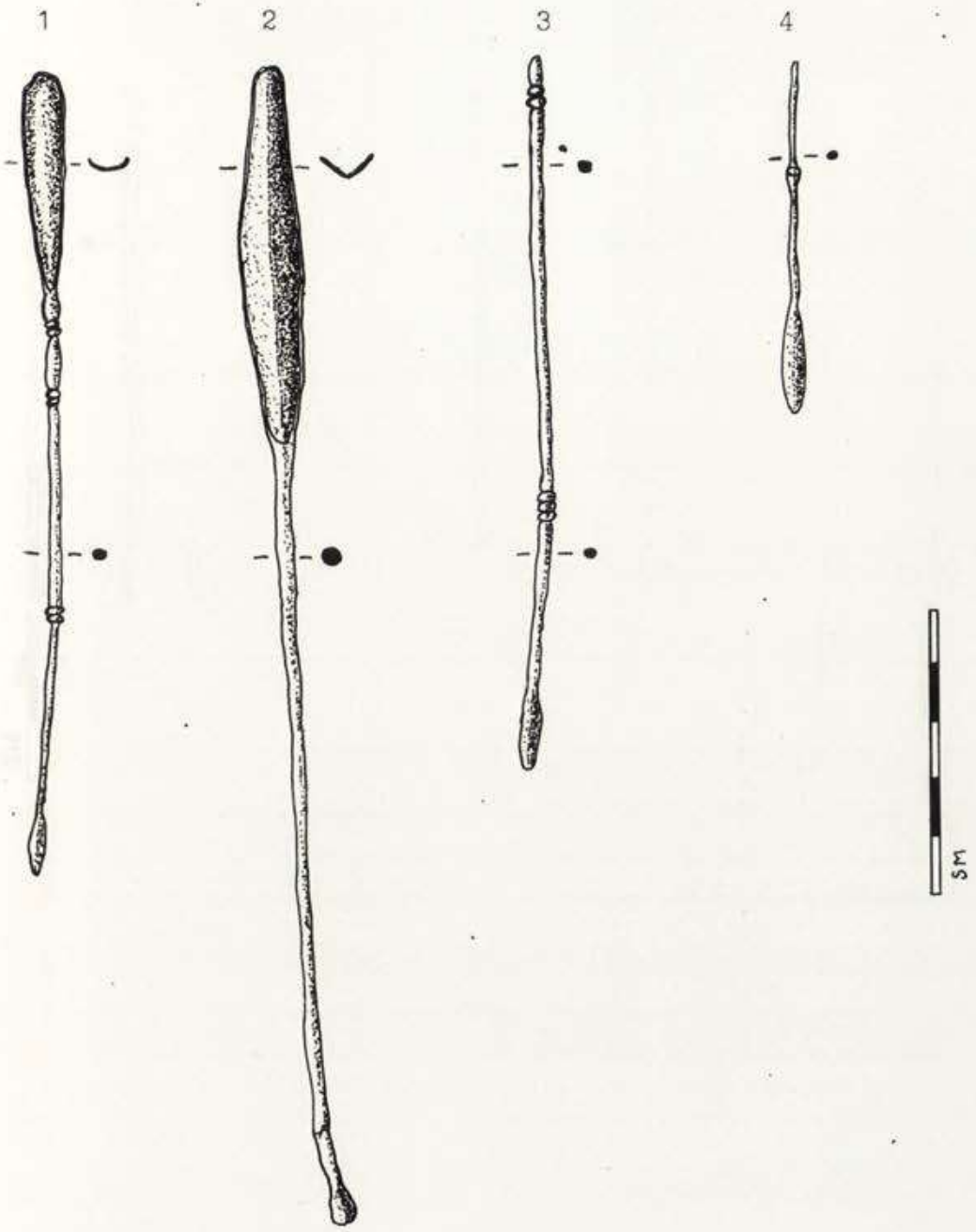

Таблица II - 1, 2, 3, 4.

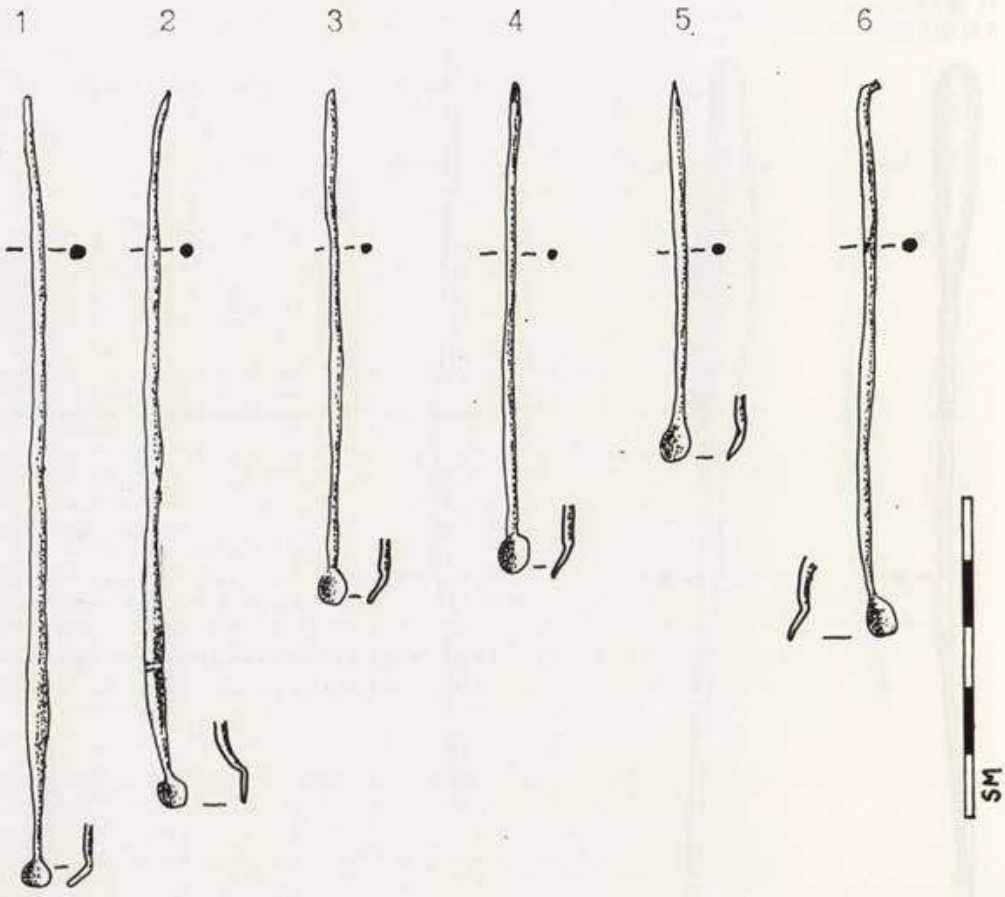

Таблица III - 1, 2, 3, 4, 5, 6.

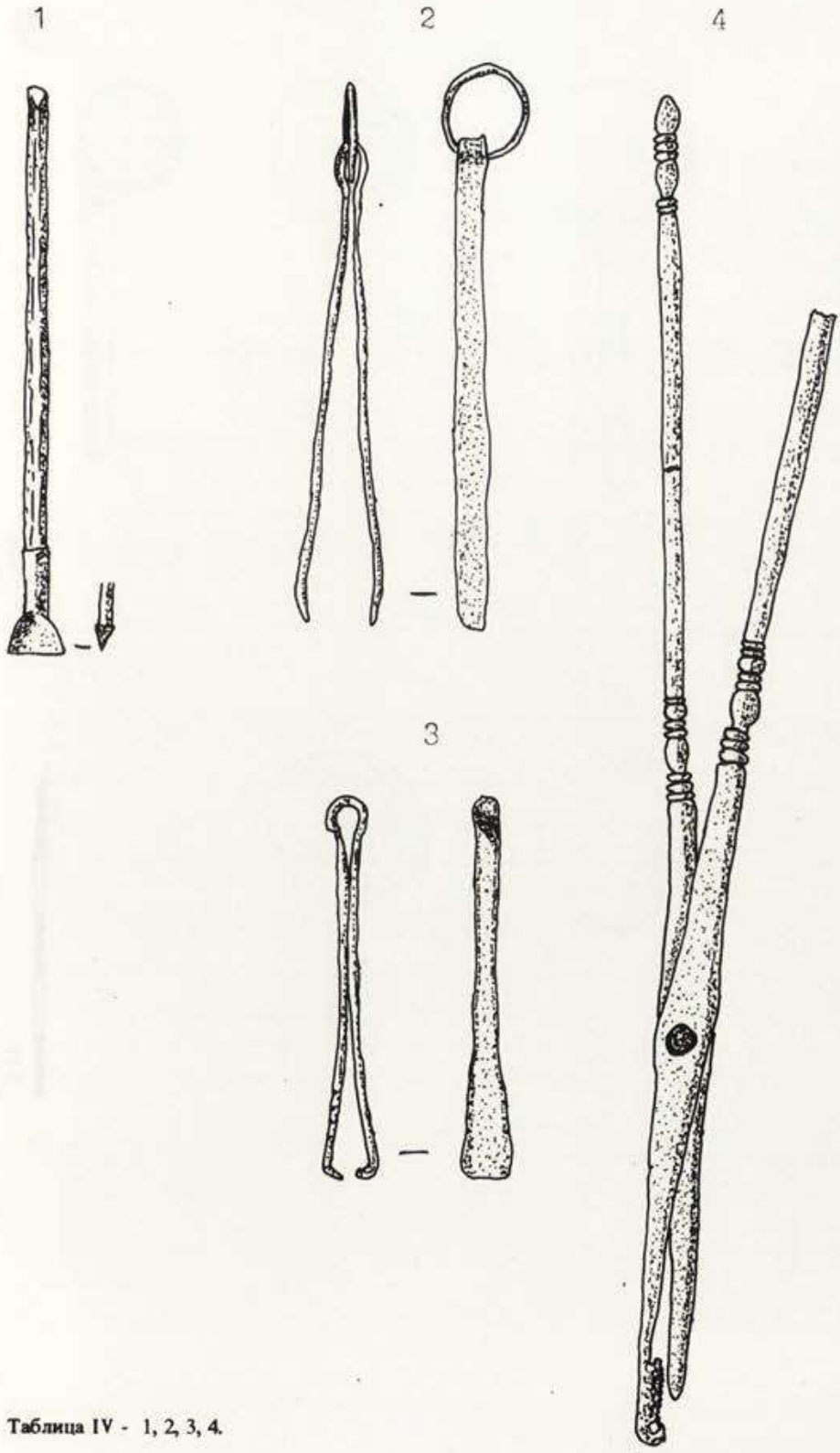

Таблица IV - 1, 2, 3, 4.

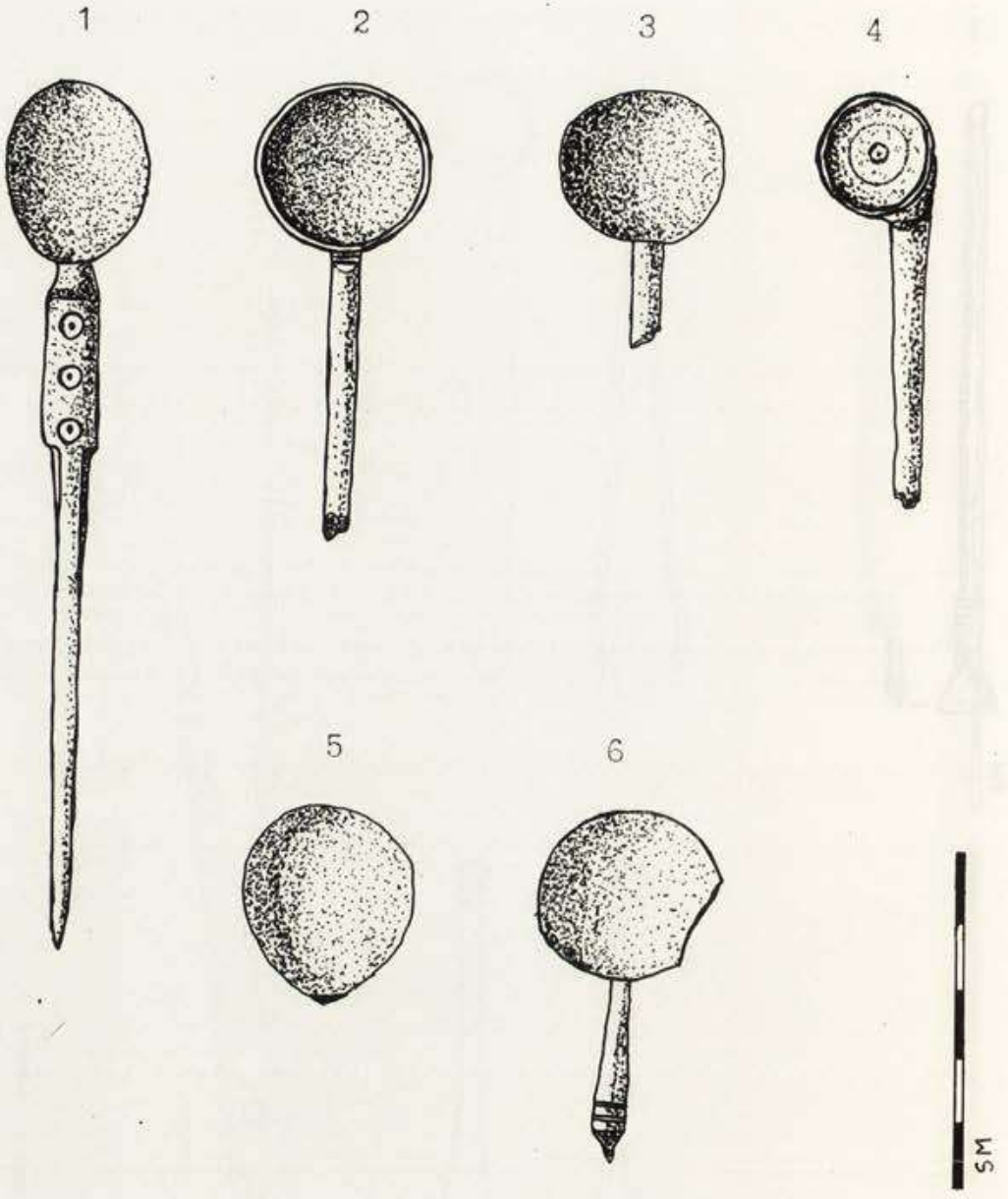
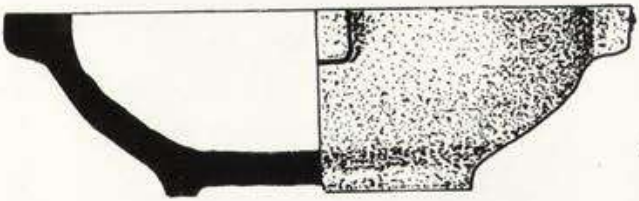

Таблица V - 1, 2, 3, 4, 5, 6.

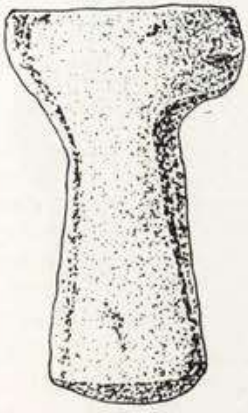

1

5M

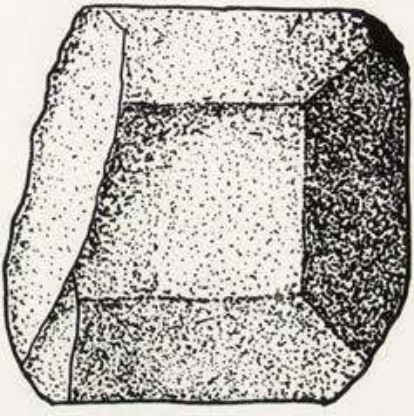
2

3

SM

SM

4

5

SM

Таблица VI - 1, 2, 3, 4, 5.

Таблица I - обр. 1 а, б - Глинена статуетка на Афродита
обр. 2 а, б - Глинена статуетка на Афродита
обр. 3 - Глинено торсо на Афродита

изоставена. За това свидетелства фактът, че по-късните монетни типове на Константин Асен, открити на крепостта, а и в други средновековни селища, включително и в столицата Търново, са рядко орязани.

От района, отстоящ южно от централната крепостна порта, сектор „Некропол", произхожда колективна монетна находка, съдържаща 44 медни и билонови монети. С най-ранна датировка са тези на Мануил I, III билоново монетосечене — 1 екз. и 2 монети от билоновото монетосечене на Исак II Ангел. Най-късните по хронология на отсичане са 1 монета на Константин Асен от тип I[26] и 1 екземпляр от монетосеченето на Михаил VIII Палеолог (1261—1282)[27], датиращ се към началния стадий на неговото монетосечене. Именно тези две монети, освен че желонират периода, през който евентуално е било укрито съкровището (средата на шейсетте години на XIII век), рамкират и евентуалната година, в която крепостта е била опожарена и разрушена.

Отсъствието на монетни емисии, сечени през последните десетилетия на XIII век, свидетелства, че по това време животът в крепостта и прилежащите ѝ селища е временно прекъснат. Това прекъсване вероятно е следствие на изострените отношения между българската държава и нейните съседи. Добавяйки към това набезите на татарите към престолния Търнов, може да се получи ясна представа за развилите се по това време драматични събития в историческия път на Средновековна България. Подобно прекъсване на монетната циркулация е регистрирано по археологически данни в редица крепости, разположени в Северна България, което се свързва също с тяхното ликвидиране. Предполага се, че по време на многобройните набези на маджари, татари и византийци голяма част от крепостите в Мизия са били разорени.[28] Подобен поврат в своето съществуване вероятно е преживяло и Ряховец. Това предположение се потвърждава и от другите археологически материали, открити в пределите ѝ.

Най-късните монети, намерени в развалините на средновековното селище и крепостта „Ряховец", се датират в XIV век. Нумизматичният материал от този век включва общо 5 екземпляра, открити при археологически разкопки, докато монетите, открити при случайни обстоятелства, е значително по-голям (5:39). Това вероятно се дължи на обстоятелството, че в момента се разкрива селището от южната страна и некропола, които са функционирали в периода XI—XIII век и по-късно са изоставени, докато късният материал от XIV век произхожда от северното селище — Темни град.[29]

Монетите от XIV век, открити при сегашните археологически разкопки, в никакъв случай не датират района, в който са открити. Тяхното присъствие в квадратите, в които са намерени, има случаен произход. Затова свидетелства фактът, че 4 от 5-те екземпляра са открити на дълбочина, вариращa между 0,20 до 0,40 см, докато културният пласт във въпросните квадрати излиза на дълбочина под 0,60 см. Именно поради това на този етап монетите от XIV век не могат да бъдат ползвани като сигурен фиксиращ материал за развитието на стоково-паричното стопанство на селището и крепостта „Ряховец" през XIV век и евентуално за разграничаване на отделни етапи в развитието на живота през посочения век.

Петте екземпляра, датирани в XIV век, включват следните монетосечения: 2 екземпляра с името на Йоан II Орсини (1323—1335) и 3 екземпляра, сечени по време на управлението на българския владетел Иван Александър (1330—1370) от типа „царя сам на кон и с царица Теодора".

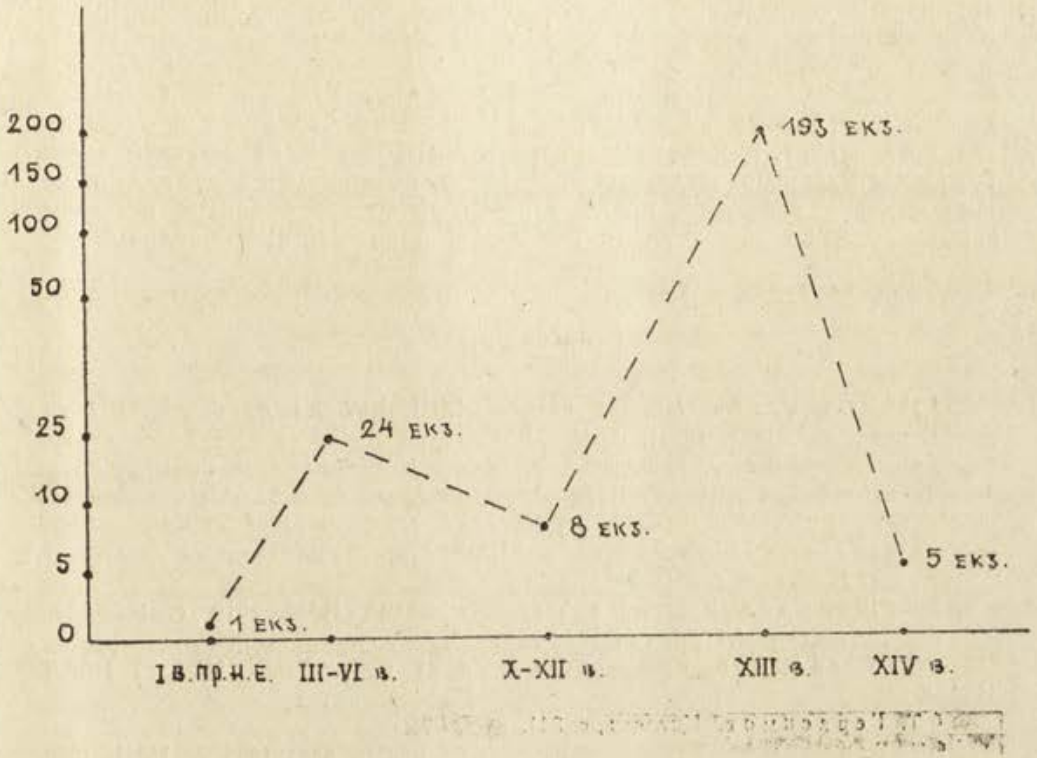
Откритият от северния район на крепостта — селището „Темни град", нумизматичен материал от XIV век, предимно със случаен произход, е качествено различен. При него най-ранните монети са тези на българския цар Тодор Светослав (1300—1322) и византийския император Андроник II Палеолог (1282—1328). Тези монети идват в потвърждение на сведението на византийския хронист Георги Пахимер, който съобщава, че през 1304 г. Ряховец е била вече действаща крепост.[30] Освен монетите на посочените владетели при теренни проучвания са открити и медни монети от Михаил Шишман (1323—1330), Иван Шишман (1371—1393), Иван Срацимир (1360—1396), Андроник III (1328—1341), Йоан V (1354—1391), а също и от османските владетели Баязид I (1388—1402) и Мурад (1421—1451).[31] Въз основа на последните монети на Мурад I, едната от които е датирана 1443 година, се потвърждава писаното в поемата на Михаил Бехаим, че през 1444 година „замъка „Ряхауч" е бил опожарен от воините, участвали във втория кръстоносен поход на полско-унгарския крал Владислав III Ягело, наречен по-късно Варненчик.

Табл. V. Статистически анализ на монетите от колективна находка „Ряховец" 85 — по владетели и типове.

Владетел или монетен тип	г. м.	м. м.	отрязани	всичко
Мануил I, III б. м. I фаза, тип A	1	—	1	1
Исак II Ангел, вар. (а) б. м.	1	—	1	1
вар. B (а) б. м.	1	—	1	1
Български имитации тип C	—	6	2	6
Латински имитации тип A	1	8	3	9
(Константинопол) C	1	—	1	1
D	3	—	3	3
N	3	—	3	3
O	2	—	2	2
P	2	—	2	2
R	—	2	1	2
Латински имитации тип A	—	2	1	2
(Солун) B	1	—	1	1
C	1	—	1	1
Теодор I Ласкарис, I б. м. тип A	1	—	1	1
Теодор Комнин Дука, Тесал. тип B	—	1	1	1
Йоан III Дука Ватаци	—	1	1	1
Мануил К. Дука, Тесал., сер. I тип A	—	1	—	1
D	—	1	—	1
Йоан К. Дука, Тесал., сер. III тип F	—	1	—	1
G	—	1	—	1
Константин Асен, I тип	—	1	—	1
Михаил VIII Палеолог, тип № 12, Бендал	—	1	—	1
Общо	18	26	26	44

Диаграма I. Количествени показатели на нумизматичния материал от крепостта „Ряховец" по векове.

Диаграма I

Нумизматичният материал, открит в района на крепостта „Ряховец", ни предоставя възможността да желонираме няколко етапа в историческото развитие на стоково-паричното й обръщение. Най-ранният започва в интервала III—II век пр. н. е., данните за него са твърде оскъдни и противоречиви. Откритите две колективни находки в района на крепостта, датирани в посочения етап, до голяма степен свидетелстват за началото на монетното обръщение на крепостта Ряховец.

Вторият етап е свързан с римското владичество по нашите земи и ранновизантийското присъствие на крепостта. Обхваща монетния комплекс от II—VI век, който е показателен за това, че на Ряховец е продължил животът и през посочените векове. Важно доказателство в това отношение са и двете колективни находки от V и VI век.

Периодът на най-интензивен икономически живот на крепостта се отнася в границите на XII—XIV век. В този етап вътрешно се разграничават отделни подпериоди, рамкиращи развитието на стоково-паричното стопанство на крепостта Ряховец и прилежащите й две селища. Между тях най-богат на монетен материал се оказва XIII

век. Подобно разнообразие на нумизматичния материал и неговото количествено датиране през XIII век е характерно за повечето средновековни крепости и селища от територията на средновековна България.

От изложеното дотук може да заключим, че на настоящия етап от проведените археологически проучвания на крепостта „Ряховец" е трудно да се коментира и конкретизира въпросът относно монетната циркулация в периода от XIV до средата на XV век. Отговор в това отношение ще дадат бъдещите археологически проучвания в района северно от крепостта, там където през XIV век е било разположено селището „Темни град". Несъмнено бъдещите проучвания ще предоставят и нов нумизматичен материал и от другите етапи от съществуването на крепостта, който по-пълно и цялостно ще конкретизира отделните периоди в историческото развитие и паричното обръщение на крепостта Ряховец и прилежащите й селища.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ив. Бъчваров. Монетни находки (XIII—XIV в.) от крепостта Ряховец, Нумизматика, 1982, кн. 1, с. 41—44; Средновековната крепост Ряховец при Горна Оряховица, Векове, 1983, кн. 5, с. 59—63; Нов имитативен монетен тип от първата половина на XIII век, Нумизматика, 1984, кн. 4, с. 20—25; Технологични разновидности и особености при монетосеченията, формиращи циркулационната среда в българските земи през периода XII—XIV век — кандидатска дисертация, С., 1987, част II каталог, с. 201—208.

[2] К. Шкорпил. Крепости в Търновска околия, ИАИ, 1910, с. 146—150.

[3] Тарапана (тур. tarapane, от арабски) — монетарница.

[4] Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1939 г., ИБАД, 1939, с. 345.

[5] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 341.

[6] Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1956 г., ИАИ, 1959, с. 356—366.

[7] Градски исторически музей, Горна Оряховица — нумизматичен фонд: инв. №№ 1963—2095; 3302—3366.

[8] Градски исторически музей, Дългопол — нумизматичен фонд: инв. № 1056—1270 (Монетите са класифицирани от н. с. Иван Йорданов, филиал на АИМ — Шумен).

[9] Сведения на Марко Цочев, Исторически музей, Велико Търново.

[10] Сведения на н. с. Владимир Пенчев, завеждащ нумизматичен фонд на НИМ София.

[11] Известна част от тези монети бяха подарени на ГИМ, Горна Оряховица от колекционера Георги Димитров, заведени под инв. №№ 3523—3540.

[12] Подробен анализ на средновековните монети, открити в района на крепостта Ряховец е представен в табл. I, Ив. Бъчваров. Монетни находки... стр. 43.

[13] полеви инв. № 243.

[14] И. Юрукова. Нумизматични и сфрагистични паметници (867—1195/1203), сб. Перник, т. 2, 1983, с. 102 следва.

[15] И. Юрукова. Цит. съч., с. 102.

[16] Находката не е публикувана.

[17] Вж. каталога п. инв. № 47, 48, 49.

[18] M. Hendy. Goinage and money in the Byzantine empire 1081—1261. Washington, 1969.

[19] Вл. Пенчев. Монетите от средновековното селище на Севастополис, сб. Севастополис, 1984, т. II, с. 138.

[20] Каталог — пол. инв. № 243, 3507, 328, 3531, 3532.

[21] Ив. Бъчваров. Нов имитативен... с. 24—25.

[22] Ив. Бъчваров. Цит. съч., с. 24—25.

[23] Монетата не е публикувана, открита е на крепостта Ряховец, сезон 1986 г.

[24] Ив. Йорданов. Монети и монетно обръщение в Средновековна България, 1081—1261. С. 1984, с. 1—55.

[25] Ив. Бъчваров. Технологични разновидности... (автореферат, С. 1987, с. 19—25.

[26] К. Дочев. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257—1277), Нумизматика, 1981, кн. 2, с. 3—18, табл. I, тип I.

[27] Ив. Бъчваров. Колективни монетни находки от крепостта Ряховец при Горна Оряховица. Нумизматика, 1990, кн. 3, с. 32.

[28] Ив. Йорданов. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново, сб. Средновековния български град. С. 1980, т. II, с. 229—235.

[29] Авторът изказва мнение по лични наблюдения, потвърдени от нумизматичния материал, открит в посочения район.

[30] G. Pachymeris. De Michaele et Andronico Palaeologis, libri XIII, I, Bonnae, 1835, p. 108 — ИБИ, т. XXII, 1980, с. 206.

[31] Ив. Бъчваров. Монетни находки... табл. I.

COIN FINDINGS IN THE FORTRESS OF „RAHOVETS"

Ivan Butchvarov

(resume)

The paper treats the well-known numismatic material found near the fortress of „Rahovets" (Gorna Oryahovitsa) during regular archeological excavations done until 1988 as well as material found under other circumstances. The coins from the fortress are systemised and divided into periods. The paper attempts to define more accurately the different stages in the existence of the fortress of „Rahovets" on the basis of precise data derived from the coin findings.

КАТАЛОГ

на единичните и колективни находки, открити на крепостта Ряховец, южното селище и некропола през археологическите сезони 1985—1988 г.

пол. инв.	№ обект	МОНЕТЕН ТИП	метал	диам.	тегло
1	Ю. Р.	Фрагмент медна монета 1 1/2 XIII в.	B	?	0,76
2	Ю. Р	Фрагмент медна монета 1 1/2 XIII в.	B	?	0,25
3	Ю. Р.	Лат. имит. тип D (м. м.) Константинопол	B	?	0,36
4	Ю. Р	Константин I Велики (306—337)	AE	14	0,93
8	Ю. Р	Лат. имит., тип N (г. м.) К-л, срязан	B	12	0,95
9	Ю. Р.	Лат. имит. тип A (м. м.) К-л, орязана	B	14	0,55
10	Ю. Р.	Бълг. имит., тип B (м. м.) срязана	B	2	0,44
17	Ю. Р.	Константин I Велики — ползвана за копче	AE	16	1,94
18	Ю. Р.	Фрагмент медна монета 1 1/2 XIII в.	B	?	0,55
19	Ю. Р.	Лат. имит. тип D (м. м.) — препечатка	B	19	1,28
22	Ю. Р.	Лат. имит. тип T (м. м.)	B	21	1,25
26	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л, орязана	B	14	0,65
27	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	16	1,27
28	Ю. Р.	Филип баща (244—249)	AR	25	7,67
29	Ю. Р.	Лат. имит., тип N (г. м.) — орязана	B	?	0,39
30	Ю. Р.	Теодор I Ласкарис — счупена, Никея, I сеч.	B	?	0,41
31	Ю. Р.	Лат. имит., тип D (м. м.) К-л срязана	B	?	0,64
32	Ю. Р.	Бълг. имит., тип C (м. м.) — нарязана	B	?	0,20
35	Ю. Р.	Лат. имит., тип T (г. м.) К-л	B	22	1,46
36	Ю. Р.	Лат. имит., тип D (г. м.) К-л, орязана	B	18	0,83
39	Ю. Р.	Лат. имит., тип B (г. м.) Солун, срязан	B	12	1,12
50	Ю. Р.	Бълг. имит., тип C (м. м.) — фрагмент	B	?	0,21
56	Ю. Р.	Юстин I и София (565—578) фолис, К-л	AE	29	12,62
63	Ю. Р.	Бълг. имит., тип C (г. м.) счупена	B	?	0,65
64	Ю. Р.	Йоан III Ватаци, Тесал., сер. I, тип A	B	12	0,49
84	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	19	1,52
87	Ю. Р.	Константин Велики (306—337)	AE	15	2,25
88	Ю. Р.	Бълг. имит., тип C (г. м.), счупена	B	?	0,67
97	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л, срязана	B	?	0,35
98	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л, срязана	B	?	0,25
99	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	12	0,65
100	Ю. Р.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	17	0,97
101	Ю. Р..	Лат. имит., тип D (м. м.) К-л, срязана	B	?	0,44
103	Ю. Р.	Лат. имит., тип P (г. м.) К-л, орязана	B	13	1,42
108	Кр. П.	Лат. имит., тип A (м. м) К-л, счупена	B	17	1,32
109	Кр. П.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	18	1,57
110	Кр. П.	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	19	1,53
112	Кр. П.	Манупл I, I б. м., тип A К-л	B	28	4,32
113	Кр. П.	Бълг. имит., тип C (м. м.), счупена	B	?	0,48
116	Кр. П.	Лат. имит., тип D (м. м.), фрагмент	B	?	0,18
131	Кр. П.	Лат. имит., тип N (г. м.), счупена	B	?	1,51
132	Кр. П.	Бълг. имит., тип B (м. м.)	B	20	1,36
135	Кр. П.	Фрагмент монета, 1 1/2 XIII в.	B	?	0,41
138	Кр. П.	Лат. имит., тип D (г. м.) фрагмент	B	?	0,43
143	Кр. П.	Фрагмент монета 1 1/2 XIII в.	B	?	0,31
165	Кр. П.	Лат. имит., тип A (г. м.) К-л	B	24	1,71
		колективна находка Ряховец / 85			
198	Ю. Р.	Манупл I, III б. м., I ф., тип A замба	B	20	1,98
92	—	Исак II Ангел, вар. D (а) оряз. замба	B	20	1,98
89	—	Исак II, вар. B (а), оряз. замба	B	20	1,55
15	—	Бълг. имит., тип C (м. м.)	B	16	2,18
40	—	C (м. м.)	B	23	1,38
4	—	Бълг. имит., тип C (м.м.) срязана	B	?	1,10
49	—	C (м. м.) срязана	B	?	0,51

пол. инв.	№ обект	МОНЕТЕН ТИП	метал	диам.	тегло
149	Ю. Р.	С (м. м.)	В	21	1,82
6	—	С (м. м.)	В	21	1,39
33	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	В	16	1,31
42	—	А (г. м.) К-л срязана	В	?	0,42
45	—	А (м. м.) К-л	В	19	0,63
46	—	А (м. м.) К-л	В	19	0,83
47	—	А (м. м.) К-л	В	18	0,67
94	—	А (м. м.) К-л срязана	В	?	0,75
153	—	А (м. м.) К-л орязана	В	10	0,32
173	—	А (м. м.) К-л	В	20	1,41
161	—	А (м. м.) К-л	В	19	1,00
80	—	С (г. м.) К-л счупена	В	?	0,52
5	—	D (г. м.) К-л орязана	В	17	1,46
51	—	D (г. м.) К-л орязана	В	17	0,72
160	—	D (г. м.) К-л орязана	В	16	0,88
66	—	N (г. м.) К-л срязана	В	?	1,27
151	—	N (г. м.) К-л орязана	В	19	1,40
152	—	N (г. м.) К-л орязана	В	?	0,53
83	—	О (г. м.) К-л орязана	В	?	1,32
162	—	О (г. м.) К-л орязана	В	?	1,17
41	—	Р (г. м.) К-л орязана	В	?	0,82
177	—	Р (г. м.) К-л орязана	В	15	1,05
52	—	R (м. м.) К-л препеч.	В	18	0,49
91	—	R(м. м.) К-л орязана	В	14	0,76
23	—	А (м. м.) Солун	В	21	2,32
150	—	А (м. м.) Солун-оряз.	В	20	1,42
118	—	В (г. м.) Солун-оряз.	В	?	1,35
168	—	Лат. имит., тип С (г. м.) Солун-срязана	В	?	0,36
25	—	Теодор I Ласкарис I б. м.	В	23	1,55
53	—	Йоан Дука Ватаци орязан	В	18	0,55
20	—	Мануил К. Дука, Тесал., тип препечатка	В	29	3,15
263	—	Мануил К. Дука, Тесал., тип D, препечат.	В	22	0,81
254	—	Йоан Комнин Дука, Тесал., сер. III, тип F	В	18	0,67
164	—	Йоан К. Дука. Тесал.. сер. III, тип G	В	18	1,21
222	—	Константин Асен, тип I	В	24	2,13
34	—	Михаил VIII тип № 12 преп. тип А Солун	В	23	1,23
		разкопки 1986 г.			
170	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л фрагмент	В	?	0,31
171	Ю. Р.	Бълг. имит., тип С (г. м.) срязана	В	?	0,77
178	Ю. Р.	Фрагмент ядро 1 1/2 XIII в.	В	?	0,39
185	Кр. П.	Алексий III, II фаза, тип А	В	24	1,99
188	Ю. Р.	Фрагмент ядро 1 1/2 XIII в.	В	?	0,25
189	Ю. Р.	Лат. имит.. тип А (м. м.) К-л	В	13	1,21
200	Ю. Р.	Бълг. имит., тип С (г. м.)	В	19	3,41
205	Ю. Р.	Лициний (253—268)	AE	15	3,31
210	Ю. Р.	Бълг. имит., тип С (г. м.)	В	17	2,26
217	Ю. Р.	Лат. имит., тип D (г. м.) К-л орязана	В	15	1,08
220	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л, счупена	В	?	0,63
224	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) Солун счупена	В	?	0,51
230	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	В	18	1,12
234	Ю. Р.	А (м. м.) К-л	В	15	1,32
235	Ю. Р.	А (м. м.) К-л нарязана	В	?	0,64
236	Ю. Р.	(м. м.) К-л фрагмент	В	?	0,35
243	Ю. Р.	Филип II (359—336) варваризат I впр. н	AR	17	4,12
244	Ю. Р.	Лат. имит.. тип N (м. м.) К-л препечат.	В	?	0,53
245	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	В	19	1,62
248	Ю. Р.	Бълг. имит.. тип С (м. м.)	В	20	1,43
249	Кр. П.	Лат. имит., тип А К-л счупено ядро	В	18	1,04
254	Ю. Р.	А (м. м.)	В	21	1,63

пол. инв.	№ обект	МОНЕТЕН ТИП	метал	диам.	тегло
255	Кр. П.	Исак II Ангел, б. м., тип А	В	24	2,92
257	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (г. м.) Солун графит	В	23	2,35
259	Ю. Р.	N(г. м.) К-л срязана	В	?	0,34
260	Ю. Р.	Гордиан III (238—244) Адрианопол	AR	28	8,82
261	Ю. Р.	Лат. имит., тип D К-л нарязана	В	14	0,62
262	Ю. Р.	Лат. имит., тип В (м. м.) Солун срязана	В	14	0,48
263	Ю. Р.	Константин II (324—361)	AE	16	2,72
264	Ю. Р.	Макс. Херкулий (286—305)	AE	21	3,45
265	Ю. Р.	20 ст. — 1912 г.	—	—	—
273	Ю. Р.	Мануил К. Дука. Тесал. тип Б	В	21	1,62
		металотърсач			
3506	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л срязана	В	?	0,76
3507	Ю. Р.	Е (м. м.) препечатка	В	22	2,36
3503	Ю. Р.	А (м. м.) К-л. срязана	В	?	0,33
3509	Ю. Р.	А (м. м.) К-л, орязана	В	13	0,74
3510	Ю. Р.	Р (м. м.) К-л, орязана	В	13	0,58
3511	Ю. Р.	Р (м. м.) К-л, нарязана	В	?	0,77
3512	Ю. Р.	О (м. м.) К-л, срязана	В	?	0,47
3513	Ю. Р.	Фрагменти монети I 1/2 XIII в. 2 бр.	В	?	—
		Медни фолиси, колективна находка Ряховец 86			
3551	Ю. Р.	Анастасий I (491—518), Констант. 40 нум.	AE	38	7,21
3552	Ю. Р.		AE	34	5,23
3553	—		AE	31	6,21
3554	—	Никомедия, 40 нумии	AE	28	5,51
3555	—	Юстин I (518—527) Конст., 40 нумии	AE	28	5,82
3556	Ю. Р.	Юстин I / Никомедия — 40 нумии	AE	28	5,83
3557	—	Юстин I / Константинопол 40 нумни	AE	26	4,82
3558	—	Юстиниан I (527—565, Кон., 40 нумии	AE	31	5,72
		разкопки 1987 г.			
274	Ю. Р.	Йоан К. Дука, Тесал., сер. III, тип А	В	13	0,85
275	—	анонимна монета, клас Роман IV Диоген	AR	25	4,87
276	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	В	20	1.53
277	—	Теодосий I (379—395)	AE	17	2,28
279	—	Бълг. имит., тип А (м. м.)	В	14	1,10
283	—	Иван Александър и Теодора (1330—1370)	В	18	0,81
286	—	Лат. имит., тип I (г. м.) К-л, срязана	В	?	0,65
291	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	В	20	1,35
297	—	Фрагменти монети — 3 бр. I 1/2 XIII в.	В	?	—
300	—	Иван Александър сам — срязана	В	?	0,20
301	—	Фрагмент монета I 1/2 XIII в.	В	?	0,23
302	—	Иван Александър на кон	В	18	0,72
303	—	Бълг. имит., тип С (м. м.) срязана	В	?	0,83
312		Анонимна монета, кл. С. Михаил IV	AR	27	7,75
313	—	Лат. имит., тип В (м. м.) К-л	В	21	1,62
314	—	Лат. имит. тип N (м. м.) К-л	В	18	1,36
315	—	А (м. м.) К-л, срязана	В	15	0,91
316	—	Константин Асен — срязана	В	?	0,58
317	—	Йоан К. Дука, Тесал, тип F, сер III	В	15	0,95
318	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л, срязана	В	?	0,61
319	—	R (м. м.) К-л срязана	В	?	0,70
320	—	А (м. м.) К-л	В	14	1,23
321	—	D (м. м.) К-л, нарязана	В	12	0,81
322	—	Бълг. имит., тип С (м. м.) орязана	В	14	1,18
323	Ю. Р.	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	В	16	0,92
324	—	Йоан К. Дука, Тесалоника, сер. III, тип D	В	12	0,65

пол. инв.	№ обект	МОНЕТЕН ТИП	метал	диам.	тегло
325	—	Лат. имит., тип D (г. м.) К-л срязана	B	?	0,67
326	—	A (м. м.) К-л срязана	B	?	0,38
327	—	Фрагменти монети — 2 бр., 1 1/2 XIII в.	B	—	—
328	—	Лат. имит., тип E препеч. в/у тип D (м. м.)	B	12	0,31
330	—	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л	B	16	1,35
333	—	Константин Асен — тип IV	B	19	2,28
336	—	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л срязана	B	?	0,85
337	—	A (м. м.) К-л срязана	B	?	0,48
338	—	O (г. м.) К-л орязана	B	17	1,38
		металотърсач			
3518	Ю. Р.	Лат. имит., тип C (г. м.) Солун срязана	B	?	0,85
3519	—	Йоан III Ватаци, Магнезия, нов тип	B	16	0,65
3520	—	Лат. имит., тип M (м. м.) К-л преп. тип A	B	17	0,74
3521	—	Йоан К. Дука, Тесал., сер. III, тип T счуп.	B	—	0,31
3522	—	Йоан К. Дука, Тесал., сер. III, тип C	B	13	0,45
3523	—	Лат. имит., тип C (г. м.) Солун срязана	B	?	0,85
3524	—	Йоан III Ватаци, Тесал. сер. I, срязана	B	?	0,41
3525	—	Йоан II Орсини (1323—1335)	B	?	0,35
3526	—	Лат. имит., тип P (г. м.) К-л срязана	B	?	0,68
3527	—	D г. м.) К-л срязана	B	?	0,35
3528	—	Йоан К. Дука, Тесал., сер III, тип C	B	12	0,95
3529	—	Монетно ядро с издраскана човешка фиг.	B	?	0,72
3530	—	Лат. имит., тип A (г. м.) К-л, счупена	B	?	1,38
3531	—	A (г. м.) К-л препечатка	B	15	0,81
3532	—	A (г. м.) в/у тип C К-л	B	18	2,35
3533	—	Йоан II Орсини	B	17	0,81
3534	—	Бълг. имит., тип B (м. м.) срязана	B	?	0,35
3535	—	C (м. м.) счупена	B	?	1,23
3536	—	Фрагменти монети — 2 бр. неуст. сечене	B	—	—
3537	—	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л орязана	B	14	0,37
3538	—	A (м. м.) К-л	B	17	0,45
3539	—	A (м. м.) К-л	B	15	0,85
		разкопки 1988 г.			
340	Кр. П.	Манупл I, IV б. м., тип C орязана	B	20	1,25
341	—	Исак II, б. м., вар (ь)	B	26	3,52
343	—	Аврелиан (270—275)	AE	20	2,35
345	Ю. Р.	Йоан К. Дука, Тесал., сер. III, тип F	B	14	1,65
348	К. С.	Бълг. имит., тип B (м. м.)	B	18	1,35
350	Ю. Р.	Лат. имит.. тип C (м. м.) Солун орязана	B	12	0,64
351	—	T (м. м.) К-л	B	16	0,67
355	—	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л срязана	B	?	0,32
357	—	A (м. м.) Солун срязана	B	?	0,31
363	—	A (м. м.) К-л	B	14	1,12
364	—	A (г. м.) К-л	B	18	1,85
370	—	P (м. м.) К-л срязана	B	?	0,80
398	—	A (м. м.) К-л	B	18	1,20
401	—	B (м. м.) Солун	B	19	0,95
399	—	A (м. м.) К-л	B	?	0,95
403	—	D (м. м.) К-л	B	17	1,36
406	—	A (м. м.) К-л	B	18	0,91
407	—	Константин II (317—340)	AE	16	3,00
	—	Елена (306—317)	AE	16	2,10
410	—	Лат. имит., тип A (м. м.) К-л нарязана	B	?	0,51
412	—	T (м. м.) К-л	B	16	1,22
413	—	C (м. м.) Солун срязана	B	?	0,53
414	—	Лат. имит., тип P (м. м.) К-л счупена	B	?	0,32
415	—	A (м. м.) К-л	B	20	1,83

пол. инв.	№ обект	МОНЕТЕН ТИП	метал	диам.	тегло
418	Ю. Р.	А (м. м.)К-л срязана	B	17	0,83
420	К. С.	Аврелиан (270—275)	AE	21	3,32
422	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л	B	19	1,43
423	—	Манунл I, IV б. м. тип А орязана	B	18	2,35
424	—	Лат. имит., тип D (м. м.) нарязана	B	?	0,36
425	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л счупена	B	?	0,72
429	—	Бълг. имит., тип А (м. м.) орязана	B	18	0,93
430	—	Лат. имит., тип А (м. м.) К-л, орязана	B	?	0,87
431	—	А (г. м.) К-л	B	22	1,64
432	—	Диоклетиан (284—305) Хераклея	AE	20	2,10

съкращения

ю. р. — южен район (сектор)
кр. п. — крепостна порта (сектор)
к. с. — крепостна стена — север (сектор)
К-л — Константинопол монетарница
б. м. — билоново монетосечене
м. м. — малък модул (ядрото)
г. м. — голям модул (ядрото)
B — билоно (мед) метал
AE — мед
AR — бронз (метал)

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ОЩЕ ЗА УЧАСТИЕТО НА ЖЕНИТЕ ОТ ПЪРВИ ТЪРНОВСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ В АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 ГОДИНА

ТЯНКА МИНЧЕВА

Априлското въстание от 1876 г. е най-крупната революционна проява на българския народ в петвековната му борба срещу османските поробители. Националната ни революция, преминала през редица трудности в развитието си, достига чрез него своя апогей.

Бунтовното напрежение, обхванало цялата страна, вдига на крак и населението от Първи революционен окръг (Търново, Горна Оряховица, Лясковец, Елена, Дряново, Трявна, Габрово, Севлиево, Троян, Ловеч и околните селища). Жените и девойките, които векове наред участвуват в борбата срещу поробителя, се включват активно в тази върховна изява. През бунтовната пролет на 1876 година те доказват дълбоките корени на своя патриотизъм, силата на духа и висотата на политическата си зрелост.

Участието на жените от Първи търновски революционен окръг в Априлското въстание през 1876 г. е един все още недостатъчно проучен въпрос в краеведческата ни история. За първи път на тази тема се спира Пенка Ибришимова[1]. Отделни ценни сведения има и в изследванията на Виржиния Паскалева, Йордан Кулелиев, Иван Стратев, Звезделин Цонев, Димо Минев, Мария Шалаверова и други[2].

Настоящата работа е опит да се обобщи и изясни възможно поцялостно приносът на жените от този борчески край в подготовката, непосредствено в самото въстание и след него, да се изтъкнат връзките им и степента на организация и ръководство от страна на местните революционни комитети. Освен публикуваните досега архивни документи и литературата по въпроса са привлечени и някои нови сведения от периодичния печат, краеведческите проучвания, поселищните истории, архивните и музейни фондове.

Най-съществен е приносът на жените от Първи революционен окръг в подготовката на Априлското въстание. Тук трябва определено да се подчертае, нещо на което досега не е обръщано достатъчно внимание, а именно — ползотворното участие на жените във въстанието е резултат от пряката връзка, ръководство и съгласуваност на действията на жените с местните революционни комитети и апостолите. Нещо повече, апостолите и революционният комитет в главния цен-

тър на революционния окръг Горна Оряховица и в отделните градове и села търсят съдействието на жените и девойките както чрез съществуващите женски дружества, така и персонално. Това са предимно жени общественички, учителки, близки и родственички на членовете на революционните комитети. „. . . Аз бях председателка на дружеството, а г-н Стамболов председател на комитета в Търновския окръг — пише в спомените си Елена Грънчарова. — Членове на комитета бяха Георги Измирлиев, Иван Панов и много други. Помолиха ме, като председателка на дружеството, да се съединим с техния комитет. . .“[3].

Редица жени са включени дори направо в местните революционни комитети. Така например в комитета в Голямо Яларе (Русаля) членува Параскева Вълчева, която е избрана за касиер[4]. В комитета на Горна Оряховица са включени Зафири (Фичка) Георгиева Писарева-Язаджиева и братовчедка ѝ Вангели Григорова Писарева, по мъж Петрова Шопова, Кина Минкова, Кина х. Стоянова Дачева, Марийка Василева, Тодора Недева, Ана Хаджипанайотова, Йонка Пенева и други[5]. В Ново село, Троянско, въстаническата каса е поверена на съпругата на учителя Никола Дабев[6]. Касата на местния революционен комитет в Мусина се съхранява от Цана хаджи поп Иринчева, съпруга на касиера на комитета Петко Генов, който през 1876 г. бил учител в Леденик[7].

Някои от жените, чиято професия (нейната или на съпруга ѝ) позволява, събират сведения и информация за революционните комитети. Една от тях е смелата българка Бяла Бона (Бона Ганева Станчева (обр. 1). Тя свързва името си с всички етапи на националноосвободителната борба — от времето на четата на Филип Тотю (1868 г.) до изграждането на революционни комитети от Васил Левски и Априлското въстание. Израснала в семейството на търговеца Ганчо Витанов, участник във Велчовата завера (1835 г.), тя се отличава със свободолюбив дух и природен интелект. Всички, които отсядат в хана и дома ѝ, са оставали впечатлени от нейната личност. Непосредствените контакти на Бяла Бона с чужденци и турци се оказват изключително полезни за Търновския революционен комитет, с който тя поддържа тесни връзки. Комитетът бил винаги информиран за намеренията на турските власти в града преди всичко чрез Бяла Бона. На няколко пъти тя успява да предупреди и по този начин да предотврати разкриването на революционери от Търново и други градове. През пролетта на 1876 г. укрива докарания от Христо Симидов и Андрей Панталонджията барут за въстанието[8].

Друга търновка, която донася ценни сведения на местния революционен комитет е Малтица, известната с хубостта и песните си съдържателка на кафене кръчма в местността „Качица“. В една от стаите на горния етаж на кафенето ѝ се събират често членовете на революционния комитет, които тя успешно прикрива. Заведението често се посещава и от турски служители, чужденци. Вслушвайки се в разговорите им тя преценява кои от тях да съобщи на Христо Караминков или на Христо Иванов Големия. Макар да умира след Освобождението в забвение, заслугите ѝ са не по-малки от тези на Бяла Бона[9].

Сигурно убежище за революционните дейци в Търново са още домовете на Аника Костова (по-късно съпруга на Христо Караминков Бунито) (обр. 2), Зойка Янкова-Станева, Тодора Панова Ди-

мова (сестра на Иван Панов) (обр. 3), Мариола Василева, Йонка Пенева, Зафири х. Кънева, Тодора Недева, Ивани Кабакчиева, баба Мота Караминкова, Кириаки Панайодова (обр. 4) и дъщеря ѝ Аника, омъжена след Освобождението за руския инженер-капитан от полски произход Михаил Павлович Бениславски[10]. (обр. 5) В делото вземат участие почти всички членки на женското дружество „Радост".

В Горна Оряховица, като център на Първи революционен окръг, е създадена мрежа от съмишленици и помагачи на революционния комитет и на апостолите, в която немалка роля се пада на смели и находчиви жени. Затова подвигът на горнооряховските жени не може да се разглежда поотделно и случайно.

Апостолът Георги Измирлиев избира за постоянно седалище на революционните дейци в Горна Оряховица къщата на баба Пантелейца. Тя е разположена на удобно място в покрайнините, обградена с висок дувар, който не позволява да се вижда какво става в двора. Освен това всички съседи са роднини и дворовете им се свързват с комшулуци (малки портички). Макар и 60-годишна баба Пантелейца (Киряки Бакалова) е една от най-дейните фигури в подготовката на въстанието в Горна Оряховица. Тя укрива доставеното оръжие и боеприпаси. Със саби и пушки напълва празните бъчви в мазето, в линовете и корабите натрупва въстаническите дрехи, а барута насипва в стомни, които скрива на тавана и в къщата на дъщеря си Санта[11].

Революционните дейци намират подслон и укриват оръжие още в хана на Мано Тодоров, в дома на Грънчарови, на Кина Хаджистоянова, където освен оръжие са складирани хранителни продукти и се съхранява голяма част от въстаническите дрехи. Кина Хаджистоянова изпълнява и важни поръчения на революционния комитет.[12] (обр. 6)

В Самоводене верен помощник на председателя на революционния комитет Йорго Радов е съпругата му Марина. Доброто владеене на турски език ѝ помага в критични моменти да отклони вниманието на заптиетата. Трудностите, свързани с укриването на революционерите, които идват или отиват за Румъния, падат изцяло върху нея. Всички я почитат и назовават сиповно „майко". Марина Радова е снажна и хубава българка, но най-много впечатлява с будния си ум и със сръчните си ръце. На нея е поверено ушиването на униформата на главния апостол на Първи революционен окръг Стефан Стамболов[13].

Специално скривалище за укриване на революционни дейци има и в къщата на члена на местния революционен комитет в Самоводене Георги Маринов Кунчев. Неведнъж в този дом нахълтват заптиета да търсят комити, но съобразителната домакиня Станка Кьорчева Кунчева умело ги отпраща. Тя се грижи за Стефан Стамболов, Бачо Киро, Тодор Лефтеров и други, които многократно отсядат у тях[14].

Революционно гнездо е и домът на баба Цона Добрева от Бяла черква. Майка на учителя и революционера Бачо Киро Петров, тя е вярна съратница на делото, укривателка и куриерка. Неведнъж местният комитет, събран у тях, ѝ възлага да пази около къщата. Денем тя се превръща на слух, а нощем се движи като сянка покрай дуварите, за да занесе или съобщи някому нещо по поръчение на сина си.

Тази юначна жена още през 1867 и 1868 г., когато преминават четите на Филип Тотю и на Стефан Караджа и Хаджи Димитър, намира начин да защитава народните борци. Тя подканва населението на Бяла черква да впряга воловете и да излиза на работа извън селото, за да не бъде то заставено да помага на пашата, дошъл да лови и избива четниците.[15]

На много места по села и градове жените пекат сухари, стъкмяват дрехи за въстаниците, пълнят фишеци, помагат дори при направата на оръжие. Особено се изявява в тази дейност Станка Тодорова Колева от Ново село, Троянско. Тя помага на мъжа си при изковаването на ножове и други оръжия и принадлежности за въстаниците.[16] В направата на фишеци и оръжие се включват на много места и децата. Революционните комитети ги използуват и като куриери. Дряновският революционен комитет например възлага куриерски задачи на малките патриоти Куна поп Николова и Иван Йонков[17].

Важен момент от подготовката на въстанието е изработването на бойните символи. Знамето е символ, който най-пълно въплъщава идеала на българския народ за държавност и политическа свобода. Революционните комитети поверяват изработването на знамената на едни от най-будните и просветени за времето си българи — предимно учителки и общественички, в повечето случаи членки на женските дружества. Почти на всяко знаме е избродиран лъв, като символ на българската държава и девизът „Свобода или смърт".

В Горна Оряховица революционният комитет възлага ушиването на знамената за бъдещите чети на председателката на женското дружество „Просвета" Елена Грънчарова (обр. 11). В спомените си тя пише: „... Възложиха на дружеството да ушие три знамена — на зелен плат златния лъв от едната с жълто злато, от другата страна „Смърт или свобода" и венец с бял ибришим обшити. Едното знаме беше за Ловеч, Севлиево, Плевен, Габрово за четите. Второто — Търново, околийските села Ибричево (Водолей), Бяла черква и други. Третото остана за Горна Оряховица и Търновски чети".[18] Задачата на Окръжния революционен комитет на Първи Търновски революционен окръг Елена Грънчарова, по баща Григорова Писарева-Язаджиева, изпълнява заедно със сестра си Вангели (обр. 7), по мъж Петрова Шопова и братовчедките си Зафири (Фичка) Г. Писарева и Зойка (Зоица) Обрешкова (Филева)-Шонтова. (обр. 8)

Първоначално жените шият знамената в дома на Фичка, но баща ѝ е строг. Той гледа подозрително атлазения плат и настойчиво разпитва за какво е. Отговарят му, че това е плащеница за Долнооряховската църква, но той се усъмнява. За да не се провали работата, те се преместват в дома на Кина Минкова. Там, всеки ден, те редят бод след бод до късно през нощта. След Освобождението Елена Грънчарова разказва на Христо Семерджиев, че шиенето на знамената продължава три месеца — от Коледните до средата на Великите пости.[19] По същото време в дома на Кина Минкова заседават и членовете на Окръжния комитет Стефан Стамболов, Георги Измирлиев, Иван Панов и др. Това е времето на най-усилена подготовка за въстание — зимата на 1875—1876 година.

Едното от тези три ушити в Горна Оряховица знамена става главно знаме на Първи революционен окръг. То е изработено от зелен двупластов атлазен плат с размери 150 на 90 см. От едната му страна, в средата, е пришит елипсовиден кръг от мушама, върху който

е нарисуван коронован лъв, а отгоре и отдолу са извезани думите „Свобода или смърт“ и годината „1876-та“.[20] Това знаме има странна съдба. То е заловено на 27 април 1876 г. в Горна Оряховица при арестуването на Иван Панов и Георги Измирлиев, след което е отнесено във вилаетското управление в Търново. На 7 юли 1877 г. то е намерено в Конака в Търново от племенника на Елена и Вангели — Константин Панайодов, по-късно министър. На 9 юли знамето е връчено тържествено на пристигналата в града IV опълченска дружина. С него тя изминава бойния си път до края на войната. След това заедно с всички бойни знамена то попада в колекцията на царския дворец. След 1946 г. колекцията е предадена на Националния военноисторически музей, където се съхранява и досега.[21] (обр. 16)

Второто знаме, ушито от горнооряховските жени, е за въстаниците от западния район на Първи революционен окръг. То е изработено от червен атлазен плат. От едната му страна е извезан въстаническият девиз „Свобода или смърт“, а от другата — кръст. Чрез кръста се изразява верската принадлежност на българския народ, която противостои на исляма.[22] След общото събрание на 25 (26) април то е връчено на Тодор Лефтеров. Това знаме се развява в двора на Дряновския манастир по време на деветдневната (обр. 15) епична епопея. На деветия ден четниците го изгарят, за да не попадне в ръцете на врага след оттеглянето им от манастира[23].

Третото знаме, предназначено за съзаклятниците от Лясковец, е изработено в къщата на Ангел Кабанванов в Горна Оряховица. В изработването му участвуват още жената и дъщерята на Кабанванов. То е от зелен плат. От едната му страна има ушит лъв, а от другата надпис „Свобода или смърт“, избродирани с копринени конци. По-късно Коста Динов написва с шев в ъгъла „Село Лясковец“[24]. По сведения на Иван Стратев това знаме е отнесено по време на Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. в Русия и предадено на императорския музей в Петербург.

В Търново, по поръчение на члена на революционния комитет Михаил Сарафов, знаме за въстаниците шият от бяла коприна учителката в девическото училище при църквата „Св. Константин“ Ивани Сотирова Кабакчиева, Кириаки Панайодова и дъщеря ѝ Ана (Аника)[25].

Знамето на революцията, под което се сражава Габровската чета, е изработено от Мария Рязкова, Гана Гинкова и Теодосия Проданова. С любов и вдъхновение габровските девойки извезват върху скъпо червено сукно заветните думи „Свобода или смърт“. Мария Рязкова и ученичките ѝ от девическия пансион изпращат на въстаниците заедно със знамето и 10 венеца от живи цветя с думите: „Тези венци ги изпращат габровските девици на своите герои, излезли да се бият за свободата на отечеството ни“[26]. (обр. 17)

В Ловеч знамето за подготвяното въстание е ушито от Анна Прерадович и ученичките ѝ. То е изработено от зелено сукно. От двете му страни има извезан лъв, а под него кръстосани пушки и ятаган с череп и кости. В лапите на лъва е извезан меч, а в горния край — свидните думи „Свобода или смърт“[27].

В Севлиево учителката Рада Поппетева (обр. 13) и Мариола Иванова (обр. 14) изработват въстаническото знаме върху зелен атлаз, на който избродират изправен лъв, стъпил със задните си крака върху полумесец и заветните думи „Свобода или смърт“. За навре-

менното му ушиване отговаря Никола Генев Колчев. Изработването му е в пълна тайна. До провала в Севлиево и арестуването на Никола Генев знамето се съхранява в дома му, след което родителите му го изгарят[28].

В навечерието на Априлското въстание в с. Мусина шие знаме Кръстина Недялкова Генова-Костадинска. Димитър Рачев Димов съобщава, че „ушиването на знамето е започнато от друго лице, но в дните на горнооряховската катастрофа е донесено за завършване в Мусина и връчено на знаменосеца на Попхаритоновата чета". Завършено е един-два дни преди въстанието, след което веднага е предадено от поп Харитон на Димитър Атанасов Русчуклийчето, избран на мусинското съвещание за знаменосец на четата. Според записани спомени от същия автор от наследниците на Кръстина Недялкова апостолите й възложили да ушие знамето по голяма спешност и „за да й се създаде подходяща за целта обстановка, мусинският комитет нарежда на няколко революционери да охраняват къщата на баща й"[29]. Така според летописеца на Мусина е ушито знамето на Попхаритоновата чета, изгорено на 7 май в Дряновския манастир от Христо Карминков, за да не попадне в ръцете на турците.

По наше мнение тук става дума за знамето, връчено на Тодор Лефтеров от Общото събрание в Горна Оряховица. Възможно е на 25 (или 26) април то все още да не е завършено, но предвид създалата се обстановка след залавянето на сливенския куриер Георги Бъчварската, претърсванията в къщата на Марин Станчев в Лясковец и започналите дирения на апостолите в Търново и Горна Оряховица да е дадено на Тодор Лефтеров и пренесено в Мусина.

Жените от Първи революционен окръг извършват истински подвиг по време на въстанието. В най-опасните мигове апостолите са приютявани и укривани от смели родолюбки. Иван Панов и Георги Измирлиев се укривали в дома на баба Недьовица Свищовката в Горна Оряховица (обр. 9). На 24 април става провал в хана на Мано Тодоров. Собственикът е задържан. В голяма опасност са Тодора Бендерката и майката на Георги Бошнаков, които живеят в съседство с хана и осигуряват храна и дрехи за нощуващите там видни революционери, в това число и апостолите. По молба на Елена Грънчарова въпреки голямата опасност баба Недьовица приютява Панов и Измирлиев. От нейния дом вечерта те се прехвърлят в къщата на баба Пантелейца. Същия ден бил арестуван и Никола Бендерев. „При първия още обиск — пише в спомените си Анастас Бендерев — майка ми ми изпрати известие в училище да се не връщам дома си и аз се скрих в къщата на баба Пантейца, където се криеха от 24 април Пано и Измирлиев."[30]

Из целия град започват претърсвания и преследвания на комитетските дейци. По това време умира Теодорица Костадиница, майка на Моско, Сидер и Вичо Грънчарови. Погребението умело е използувано от Елена Грънчарова и баба Пантейца за прехвърлянето и укриването на оръжието. „Пренасянето ставаше така — пише Константин Панайодов — племенник на Еленка Грънчарова, — уж се пренасят неща за погребението в къщата на Грънчарови. Коя носи табла, коя тепсия, коя чинии, лъжици и прочие, а всяка носи под дрехите си нещо. И на мене ми завързаха под дрешката няколко пачки патрони..."[31] С голяма смелост баба Киряки Хаджикръстева пренася от една къща в друга пред очите на турците складираните патрони[32].

На 27 април, по време на блокадата на града, е обкръжена и къщата на баба Пантелейца преди събраните и укрили се тук революционери да я напуснат. Без да губи самообладание, тя прехвърля през комшулука двете си дъщери, грабва една сабя и охранява вратата, докато революционерите се измъкнат. Тя избива със сабята оръжието, с което се опитват да повдигнат резето на вратата. Когато турците влизат вътре, разбират, че ги е разиграваля една 60-годишна жена, а от въстаниците няма и следа. Окървавена, с раздрана дреха и вързани ръце тя е откарана в участъка, където я подлагат на жесток побой. Тя твърдо понася мъченията и разпитите, не пада духом дори когато разбира, че къщата ѝ е разграбена от башибозуци и цигани[33]. От Горна Оряховица баба Пантелейца и дъщеря ѝ Бона са откарани в Търново, където турският съд ги осъжда на пет години затвор, но след последвалата амнистия са освободени[34].

След престрелката около къщата на баба Пантелейца Анастас Бендерев се укрива в къщата на баба Хаджидосевица в Горна Оряховица, след това от калугерката Куна в манастира „Св. Георги" и от игуменката Зиновия в манастир „Св. Никола" в Арбанаси. Оттук преоблечен в женски дрехи пристига в Свищов, където със съдействието на Евлампия Филчева се прехвърля в Букурещ[35].

Апостолите Иван Панов и Георги Измирлиев успяват да се прехвърлят в дома на баба Киряки Мирчева. Полицията обаче обискира и тази къща. Арестуван е братът на Киряки Христо и младата ѝ снаха Дона. Христо е завързан за дирека със собствения му пояс и пребит от бой. Измъчват и невестата Дона, допират щикове до гърдите ѝ, но тя никого не издава, след което всички са откарани в конака. Къщата е претърсена отново, но след като не откриват нищо, се оттеглят и оставят едно заптие на пост. Христо укрива Панов и Измирлиев на тавана, за който се отива откъм градината. Щом поутихва около къщата, апостолите се раздвижват. Заптието дочува шум и известява. Залавят ги с въстаническите дрехи и ги отвеждат в конака с бой. Анастас Бендерев, който се укрива в това време в къщата на баба Генчовица Абаджийката, чува как се сипят ударите от приклади по гърбовете им[36]. Като стигнали до къщата на Елена Грънчарова, тя се показва на дувара и предизвикателно извиква: „Тези хора ги пазете добре, защото руският консул ще ги търси!"[37]. Вбесени, турците нахлуват у тях, извършват обиск и арестуват съпруга ѝ Моско.

Залавянето на горнооряховските апостоли раздухва фанатизма на мюсюлманското население. Изпълнен с въоръжени башибозуци, градът живее под страх от изтребление и грабежи. Голямата тревога на българското население се увеличава още повече от слуховете, че откъм Шумен идва Фазлъ паша, за да се разправи с бунтовниците. Тогава с риск за живота си Елена Грънчарова излиза на улицата и започва да зове: „Който е християнин, да излиза! Жени, спасете бащите си, синовете си, децата си! Спасете града си от разорение... Всички жени да се облекат в черно! Да идем при пашата в Търново да искаме закрила, иначе всички сме загубени!"[38]. След това тя отива в църквата „Св. Богородица" и бие най-голямата в града църковна камбана. Едно внушително шествие от старци, жени и деца, предвождано от Елена Грънчарова и майка ѝ Паунка Костадинова Язаджиева-Писарева, се понася към Търново. На моста в Долна махала Реуф паша посреща демонстрацията на горнооряховските жени. Елена излиза напред и му обяснява, че са излезли да искат помощ, за-

щото башибозуците ги заплашват. Един турчин, вбесен от дързостта ѝ, я удря в гърдите с приклада на пушката си. Без да губи самообладание, тя бързо се извива и му залепя плесница. Изплашеният архимандрит Стефан, игумен на Капиновския манастир, се опитва да я вразуми, но тя отговаря с достойнство: „Мене бият и аз бия“[39]. В резултат на организирания протест Реуф паша изпраща две роти редовна войска в Горна Оряховица и башибозукът е усмирен. Тази внушителна демонстрация спомага да се запази градът от погром и дава възможност на местните хора да укрият уликите за участието си във въстанието.

В Бяла черква Бачо Киро, след като получава известието, че на 28 април трябва да се яви с дружината си в Мусина, поръчва на майка си да обходи всички записали се въстаници и да ги подготви за клетва пред поп Гаврил. Когато четата потегля, тя притиска до сърцето си и благославя своите свидни чеда: трима сина (Бачо Киро, поп Гаврил и Христо) и двама зетя (Цачо Ненов, съпруг на дъщеря ѝ Анка, и Ангел Колев Рачев, съпруг на внучката ѝ Марийка, дъщеря на Бачо Киро). В епичните боеве в Дряновския манастир намират смъртта си поп Гаврил, Христо и Ангел. На 28 май увисва на бесилото в Търново Бачо Киро. Само година след смъртта на децата си баба Цона умира, но до последния миг носи в душата си вярата в близката свобода и гордостта, че е изпълнила дълга си на майка и българка. На укорите на дядо Трифон, че има определена вина за смъртта на децата си, понеже ги е поощрявала в делото им, тя отговаря мъдро: „Мълчи! Нашите синове са светци!“.

В Ново село редица жени вземат непосредствено участие във въстанието, в самите сражения. На 25 април жените в селото раздават на въстаниците получените от Габрово саби[40]. Мъжът на Станка Тодорова Колева, която заедно с него изковава оръжие, загива в сраженията, децата ѝ са ранени, а тя арестувана и измъчвана. Станка Драгневска се сражава наравно с мъжете. Когато черкезите и башибозуците нахлуват в Ново село, тя остава с няколко безстрашни мъже последна, стреля, за да прикрие бягащите в смъртна опасност нейни съселяни. В хода на бойните действия в това село загиват 19 жени[41].

В някои известия за участието на жените във въстанието определено можем да се съмняваме, но не и това, че отговаря на порива на българката в определен исторически етап. Така например Рада Киркович, която се намира по това време в Русия, съобщава на Найден Геров, че е получила известие от Габрово, според което един и половина батальон жени отишли в гората и щели оттам да „поражават“ турците, че предводителка на тези смели жени е Рада войвода[42]. Дописка в пресата пък съобщава, че дъщерите на Бачо Киро вземат активно участие в четата на Цанко Дюстабанов[43]. Независимо че тези сведения не са потвърдени от други източници, ние ги приемаме преди всичко като доказателство, че и след потушаването на въстанието бунтовното семе на революцията продължава да кълни в душите на хората, че ужасът на изстъпленията не изплашва удавения в кръв народ, че народът живее със спомена за героите си, като дори хиперболизира участието им както в изложените по-горе известия.

Както в Четвърти, така и в Първи революционен окръг въстанието е потушено с голяма жестокост. Според сведения на Найден Геров, в Ново село турците изгарят в една плевня 30 моми и калугерки,

след като са се гаврили с тях[44]. Радко Радославов съобщава, че в Батошевския манастир Дели Неджиб нахълтал с няколко хиляди черкези, опустошил го и озлочестил монахините. Той описва и потресаващи картини за селищата, през които минават въоръжени чети от турци самоволници: „Разиграване на млади красни девици и невести за удоволствие на зверската си похотливост и това ставаше пред очите на родителите и съпрузите, и ги карат даже да са и те смеят на това неволно съставено хоро. Честта, имота и живота вече стоеше под разположение на разсвирепелия турчин и черкезин... Жалост неописана! Сълзи са проливаха като поток, плач и писък на майки, на сестри и бащи са дигаха до сине небеса..."[45].

В писмо от 19 юни 1876 г. неизвестен автор съобщава на Найден Геров, че петстотин момичета жетварки от търновските села са нападнати и отвлечени от турците[46].

Терорът и жестокостта на поробителите не изплашват българските жени нито по време на въстанието, нито след потушаването му. Обединени в женски дружества, жените от по-големите градове и селища оказват организирана помощ на въстаниците и на всички пострадали. Търновското женско дружество „Радост" подпомага с пари, дрехи и храна заловените въстаници, политически затворници и семействата им. Най-активно се включват председателката на дружеството Евгения Кисимова, Зафири Хаджикънева, Зойка Янкова Стайкова, Тодора Панова Димова, Тодори Недева Бакалова, Йонка Пенева, Аника Костова (Караминкова), Мариола Василева, Кириаки и Анка Панайодови, Бяла Бона и други[47].

Бяла Бона спасява живота на редица въстаници — Черния Кольо от Мусина, Георги Казанлъчето, Манол, Петър Драганов от Дъскот, Величко Драганов от Дичин и други. На някои от тях подсигурява и бягство в Румъния. Благодарение на навременните й сведения, че турската полиция се готви да извърши обиски по домовете, в които се предполага, че има складирано оръжие и барут или укрити бунтовници, са взети бързи мерки и уликите са заличени. Зафири Хаджикънева пере дрехите на затворниците и пренася писмата им. Кириаки и Аника Панайодови събират подписи срещу турските зверства, подпомагат с облекло, храна и пари заловените въстаници.

На 5 октомври 1876 г. Никола Саранов изпраща от търновската тъмница до женското дружество благодарствено писмо за проявено съчувствие и материална подкрепа. В него се казва: „Горчиви бяха минутите, които прекарахме тука това лято и колко по-горчиви щяха да бъдат те, ако благородното ваше състрадание и участие в скърбите не дохождаха като балсам на сърцата ни. Това благородно състрадание от ваша страна, което щедро ни изявихте, било с материална помощ, било с нравствено подкрепяне, било с дрехи и прочие беше за нас голяма утеха в скръбните минути"[48].

От друго благодарствено писмо на затворниците до Женското дружество „Радост" научаваме за изпратените им 300 гроша и дрехи — облекла, ризи, обувки, покривки и други[49].

Моско Москов съобщава, че когато докарват в търновския затвор заловените участници от габровската гимназия, търновското женско дружество „Радост" се обръща към някои по-известни жени от околията да събират дрехи, пари, храна, за да се помогне на затворниците. Сред тях са Петър и Цани Гинчеви, Каролев и други. На апела се отзовават жените от Лясковец. За това свидетелствува писмото

на Варвара К. Кисимова от 12 август 1876 г., в което се казва: „Приемам от госпожите, членовете на църквата „Св. Атанас" Велика Ен. Паскова, Рада Стамува, Бонка Гюргювица, Хрисова Кочювица, Зепа Калчувица следните неща: 39 ризи, 22 крини жито, 17 кърпи, 13 поша, 12 възглавници, 1 черга, 1 антерия и 53 гроша и давам настоящия билет за известие на приемането и се подписвам"[50].

Велика Паскова (обр. 12), по баща Христо Цонзорова, сестра на съратника на Васил Левски Марин Хр. Цонзоров, организира акция сред жените от Лясковец за събиране на пари, дрехи и храна, които предава чрез Кириаки Панайодова на затворните революционери в търновския затвор. В писмо от 16 февруари 1877 г. те им изказват сърдечна благодарност за проявеното майчинско състрадание и изпратените им 80 ризи, 12 поша и 46,5 гроша[51].

Жените от Горнооряховското дружество „Просвета" също подпомагат революционерите, хвърлени в търновския затвор. Вангели Петрова Шопова им пише писма с черешов сок, а Иван Панов Семерджиев и Георги Измирлиев изпращат чрез нея жалби до руския, английския и френския консули в Цариград, в които се настоява да се интересуват от затворените по въстанието 1500 човека и да учредят международна комисия, която да разгледа делата им и да не ги оставят в ръцете на покварения турско правосъдие[52].

Горнооряховските жени събират и изпращат в помощ на пострадалите селища в Севлиевско 4 денка дрехи (потури, кожуси, антерии, салтамарки, елечета, ризи, кърпи, пешкири, възглавници, черги, басми, чорапи и други), общата стойност на които възлиза на 6112 гроша[53].

Жените от еленското дружество „Съгласие" събират за пострадалите в Пловдивско около 3000 гроша и 2 денка дрехи, като само от Беброво били изпратени 631 гроша[54].

Женското дружество „Съгласие" в Свищов поддържа връзки с политическите затворници в софийската и цариградската тъмница. В началото на 1877 г. свищовските жени подемат акция и събират над 1000 гроша, които изпращат на затворниците в Цариград и София и по този начин спомагат за бягството на някои от тях[55].

Усилена благотворителна дейност развива и габровското женско дружество „Майчина грижа". То настанява по домовете сирачетата от селата Батошево, Кръвеник и Ново село[56].

Подпомагат пострадалите от въстанието и жените от Ловешкия край. В писмо до Михаил Хр. Радославов в Кютихия Ана Предич съобщава, че от Ловеч са събрани 6 денка стари и нови дрехи и обуща за подпомагане на пострадалите от въстанието, които били раздадени в околните села и в Клисура. Събраните пък от лятото дрехи изпращат на по-бедните старци и дейци. В помощната акция се включва и основаното преди една година ученическо дружество „Пчела" в града, което събира 800 гроша[57].

В неравния двубой с вековния поробител жените от Търновския край проявяват твърдост, воля и сила на духа. Те показват своята убеденост в правото си на свобода и човешки правдини. Жив отклик на несломимия им дух са песните, възпяващи героизма и подвига на народа ни. В песен от Севлиево е обрисуван образът на майката на революционера Стефан Пешев като майка на герой, майка, извисила се до идеала на загиналия си син. Превъзмогнала голямата мъка по

изгубеното си чедо, тя се възправя като негов идеен съратник, който продължава да носи щафетата на борбата и по Ботевски зове:

А вий млади, станете,
Балкана хванете,
С турци да се биете,
Свобода да дойде![58]

Свидетелство за смелостта и твърдостта на жените от този бунтовен край са и устроените погребения на обесените революционери. В Горна Оряховица баба Недювица Свищовката, баба Стайковица и Антон Попов занасят трупа на обесения на градския площад Георги Измирлиев в килията на църквата „Св. Богородица", където изкъпват смъртника и го обличат в хубави нови дрехи, подарени от гражданите. „Разказват — пише Звезделин Цонев, — че когато откачали трупа, той бил все още топъл и жените се помъчили да го съживят с разтривки. Разнесло се слух, че Измирлиев ще оживее. На сутринта в събота се събрал много народ в църквата. От Лясковец и околните села надошли жени. Църквата кънтяла от плачовете им. Целият смъртник и носилото било отрупано с майски рози..."[59].

Смелост и съобразителност проявяват жените и при погребението на обесените в Търново Бачо Киро и Иван Панов. „Тъжната процесия — пише Христо Семерджиев, брат на Иван Панов — от бесилката до „Хорището" потегли само от родителите, родните и 2—3 наши съседи. Минавайки край църквата „Св. Кирил и Методий" („Св. Атанас"), поискахме да ги внесем в църквата да ги опеем. Аскерят насочи пушките срещу нас и не позволи това. Отнесохме ги при гробовете. Тогава една жена, която знаеше турски, каза на баш чауша, че ако не позволят да ги опеем, то те щели да се овампирят, а турците, като фанатици, вярват на вампири и благодарение на нея се извърши опеялото им на гробищата, за което бяха повикани двама свещеници."[60]

Дързостта на българските жени да погребат загиналите по християнски обичай в тези тревожни и драматични дни е не само подвиг, но и показател за високите им морални и нравствени добродетели, показател как борбата бързо преобразява довчерашната тиха българка и я извисява до най-високия пиедистал, като предан и равностоен на мъжа борец за свобода.

От направения преглед и анализ на фактите относно участието на жените от Първи революционен окръг в Априлското въстание през 1876 г. се вижда, че те са сигурна опора на революционните дейци, здрав тил и находчиви и смели помагачки. Те участвуват наравно с мъжете в подготовката на въстанието, на много места и в боевете, в защитата на селищата, на борците за национално освобождение, подпомагат пострадалите, грижат се да остане чиста и неопетнена честта и подвигът на героите.

Една голяма част от жените, участнички в събитията на бунтовната 1876-а, са роднини на членовете на революционните комитети — майки, съпруги, сестри и други родственици. Други са свързани с комитите чрез своя или на семейството поминък — странноприемници, ханове, кафенета, занаяти, търговия, учителствуване и други, които създават възможност за масови контакти. Трети са жени с буден природен интелект и вътрешна потребност да вършат нещо полезно и потребно за народа си, за справедливата му кауза, но които нямат възможностите на първите две групи. Това са представителки на

различни прослойки на тогавашното българско общество и от различни възрастови групи. Особено дейни са учителките и членуващите в женските дружества. Това са най-просветените и най-будните за онова време българки.

Трябва определено да подчертаем, че най-ползотворното участие на жените в Априлското въстание е в резултат на пряката им връзка и съгласуваност на действията с местните революционни комитети чрез женските дружества и по-рядко еднолично. В много случаи обаче жените проявяват самоинициатива и находчивост в изключително трудни ситуации. Стихийните прояви на жените се срещат повече в селата. Те са по-скоро действия за спонтанна защита и самозащита.

Участието на жените в Априлското въстание — върховната изява на българската национална революция, е закономерен резултат от натрупания революционен опит през предходните години на националноосвободителния борби и ярко доказателство за политическата им зрелост. С проявеното себеотрицание, дързост и безстрашие те разкриват нравствените достойнства на българката и доказват още веднъж, че в най-важните моменти, в които народът ни кове съдбата си, винаги стават с вярната и всеотдайна помощ на тази, която дава живот, но е и способна да го пожертвува пред олтара на Отечеството, когато се касае за свободата му.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ибришимова, П. Участието на жените от Великотърновски окръг в Априлското въстание и Освободителната война, ГМСБ, В., 1976, кн. II, с. 112—117.

[2] Паскалева, В. Българката през Възраждането, С., 1984; Кулелиев, И. Девическото образование във В. Търново преди Освобождението, В. Търново, 1936, с. 64—67; Стратев, Ив. Подготовката на въстанието в Горнооряховската революционна околия, Г. Оряховица, 1926, с. 39—48, 51—54; Минев, Д. Град Лясковец, Варна, 1944, с. 96—97; Цонев, Зв. История на Горна Оряховица и околностите му: Лясковец и Арбанаси, В. Търново, 1932, с. 85—95; Шалаверова, М. Един патриотичен род от Г. Оряховица — Грънчаровите, ГМСБ, кн. 7, В., 1981.

[3] Грънчарова, Е. Бележки из живота ми, Възпоменателен лист за Елена Грънчарова, бр. единствен, 1942.

[4] Димов, Д. Р. Мусенската република, С., 1963, с. 56.

[5] Цонев, Зв. Цит. съч., с. 85.

[6] Гинчев, Г. Българката в Априлската епопея, Военно-исторически сборник, XV, бр. 1, С., 1976, с. 98.

[7] ОДА — В. Търново, ф. 428-К, оп. 1, а. е. 11, 157.

[8] Бона Ганева (Станчева), сп. Поборник-опълченец, 1899, кн. 12, с. 13—15.

[9] Михайлова, Л. Грехът на Малтица, С., 1980.

[10] НБКМ — БИА, п. д. 1, бп. — Удостоверение на митрополит Климент за дейността на Тодора Панова Димова от 15 март 1896 г.

[11] Исторически музей — Горна Оряховица, Сп. ф., инв. № 263. — Изследване на рода Пантелееви от Илия Константинов.

[12] Априлското въстание 1876, т. II, С., 1955, с. 170, док. 681.

[13] Самоводене в Априлското въстание, Самоводене, 1966, с. 32; в. „Борба", № 47 от 29 юни 1990 г.

[14] Самоводене в Априлското въстание, с. 6—7.

[15] Гинчев, Г. Цит. съч., с. 108.

17 Чолов, Д. История на град Дряново, С., 1969, с. 154.

18 Грънчарова, Е. Цит. съч.

19 Исторически музей — Горна Оряховица, Сп. ф., инв. № 263, Изследване за рода Пантелееви; Страшимиров, Д. Т. Априлското въстание 1876, т. II, С., 1955, с. 170, док. 681; с. 186, док. 766; с. 183, док. 748; т. III, с. 111, док. 187.

20 Харитонов, Хр. Бойните символи на априлци, в. „Борба", № 47 от 22 април 1986 г.

21 Освобождението. Спомени, С., 1978, с. 356—357 — Спомени на Константин Панайодов.

22 Харитонов, Хр. Цит. съч.

23 Ибришимова, П. Непокорните българки, в. „Поглед", № 15 от 12 април 1976 г.

24 Минев, Д. Цит. съч., с. 92; Стратев, И. Цит. съч., с. 30.

25 Априлското въстание, т. II, с. 324—482; с. 263, док. 3.

26 Дойнов, Ст. Подготовка на Априлското въстание в Габрово, Априлското въстание 1876, Габрово, 1986, с. 23; История на Габрово, С., 1980, с. 123.

27 Сто години женско движение в Плевенски окръг, Плевен, 1957, с. 22.

28 НБКМ — БИА, ф. 316, а. е. 1; Косев, К., Жечев, Н., Дойнов, Д. История на Априлското въстание 1876, С., 1976, с. 246; Панов, И. Априлското въстание в Севлиево, В: Априлското въстание в Първи революционен окръг, С., 1976, с. 147.

29 Димов, Д. Р. Цит. съч., с. 81—82.

30 Бендерев, А. Мисли и спомени по миналото, В: Сб. Спомени за Априлското въстание в Търновски революционен окръг през 1876, Април 1876, С., 1976, с. 643.

31 Шалаверова, М. Цит. съч., с. 161.

32 Паскалева, В. Цит. съч., с. 180—181; Стратев, И. Цит. съч., с. 51—54.

33 Исторически музей — Горна Оряховица, Сп. ф., инв. № 263.

34 Пак там.

35 Бендерев, А. Цит. съч., с. 653.

36 Цонев, Зв. Цит. съч., с. 94—95.

37 Пак там.

38 Пак там, с. 97—98.

39 НБКМ — БИА, ф. 142 — Необработени спомени на Коста Панайодов.

40 Гинчев, Г. Цит. съч., с. 108.

41 НБКМ — БИА, п. д. 710, б. п.; Априлското въстание, т. II, с. 327, док. 507.

42 Паскалева, В. Цит. съч., с. 248.

43 Пак там, с. 181—182.

44 Априлското въстание, т. II, с. 35, док. 88.

45 Радославов, Р. Следствия от Кримската война на 1854—1856 г., Търново, 1878, с.55—56.

46 Априлското въстание, т. II, с. 35, док. 88.

47 Пак там, с. 263, док. 3; с. 324, док. 482; с. 403, док. 1072; с. 211, док. 907; с. 305, док. 334; с. 324, док. 482; Радославов, Р. Цит. съч., с. 66—67.

48 НБКМ — БИА, II, А, 3473; Априлското въстание, т. II, с. 96, док. 325.

49 Напредък, № 111 от 24 дек. 1876, с. 434.

50 Москов, М. За историята на дружество „Радост" в гр. Търново, Общински вестник Велико Търново, VII, № 1, от 1 април 1930 г., с. 6—7.

51 Минев, Д. Цит. съч., с. 96—97.

52 Семерджиев, Хр. Записки по въстанията в Търновския окръг, В: Сб. Април 1876. Спомени, С., 1976, с. 615—616.

53 Напредък, XI, № 117, от 4 февр. 1877, с. 157.

54 Зорница, № 12, от 24 март 1877, с. 48.

[55] Сборник Български женски съюз 1901—1931, С., 1931, с. 105; Паскалева, В. Цит. съч., с. 175.

[56] Цончев, П. Из общественото и културно минало на Габрово, С., 1934, с 510.

[57] Априлското въстание, т. II, с. 408, док. 1103.

[58] Ганев, Н. Страници от историята на града Севлиево, ч. I, Велико Търново, 1925, с. 134; Минчева, Т. Априлското въстание в Първи революционен окръг, отразено във фолклора, В: Сб. Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг 1876, С., 1978, с. 313—349.

[59] Цонев, Зв. Цит. съч., с. 104—105.

[60] Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 627.

ЗАБЕЛЕЖКА: В литературата се допуска грешка по родствените връзки на Писареви (Язаджиеви). Според Коста Панайодов Моско Грънчаров му е свако, а жена му Елена — леля, т. е. сестра на майка му Кириаки. В същите спомени, цитирани по-горе, той пише, че майка му заявила на Аколата, че знамето е шито от сестра ѝ Вангели. Елена посочва Вангели като своя по-малка сестра. Не става ясно Зафири в каква родствена връзка е с трите, тъй като Григорови Писареви са и те. На друго място се посочва, че Зафири (Фичка) е дъщеря на Георги Писарев, сгодена за Георги Измирлиев в къщата на баба Пантейца. Вероятно Григор Писарев има и други братя, а също на някой от тях родството върви и по женска линия.

WOMEN FROM VELICO TURNOVO REVOLUTIONARY DISTRICT — TAKING PART IN THE APRIL UPRISING OF 1876

Tyanca Minchev a

(resume)

This one of the problems in Bulgarian Studies which was not given proper attention, namely, women from Velico Turnovo revolutionary district, taking part in the April uprising of 1876. The paper, taking into account all resources, aims at tracing, summerising and clarifying the role of women in the preparation and in the course of the April uprising — the summit vent of our national revolution in 1876.

A conclusion about the diferent social background of of the participants, mainly craftsmen stratum, teachers, middle and petty merchants families of various age, is drawn on the ground of the facts quoted. The most alert feminine minds of the time, the best aducated Bulgarian women took part in the revolt. Their audacity, alrtuism, intrepidy rereal the moral values of the Bulgarian woman and also support the idea that there has always been women helpihg our people to overcome the most crucial moments of history that the Bulgarian people have had.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

СТОПАНСКАТА СТРУКТУРА НА ГОРНА ОРЯХОВИЦА ПРЕЗ ПЕРИОДА 1878–1944 г.

КИНКА ПАНАЙОТОВА

Стопанската структура на дадено селище във всеки отделен етап на обществено-икономическото развитие е отражение на общото и типичното в националната и регионална структура. Същевременно чрез своята специфика, обусловена от собствените му географски, икономически, исторически и демографски условия и особености, от културното и просветно ниво на жителите му тя се вплита в стопанската структура на страната и по този начин и предава своя колорит.

Досега икономическото развитие на Горна Оряховица и стопанската му структура през периода 1878–1944 г., когато страната се развива по капиталистически път, не са били обект на научно изследване. Затова в настоящата работа въз основа на богат документален материал от архивите на В. Търново, София, Варна и Русе, от историческите музеи във В. Търново и Г. Оряховица, местната и централна преса, както и на събрани спомени разглеждаме обобщено основните моменти и характерни черти на стопанската структура на града от Освобождението до войните и между двете световни войни. Целта ни е преди всичко да открои отделните отраслови структури и да проследим хронологично развитието на всяка една от тях. Този подход считаме, че е най-подходящ за разкриване на темата с оглед понататъшната работа по проучването на социалните групи, на тяхното поведение и роля в стопанския, политическия и културен живот на града, региона и страната.

Горна Оряховица има удобно географско местоположение на границата на Дунавската равнина и Предбалкана, където се пресичат важни търговски пътища. От малко село във вакъфа на зетя на Сюлейман Великолепни Рустем паша към средата на XIX в. тя постепенно се оформя като естествено средище на богат селскостопански район. През 1871 г. като голям пазарен център с развити занаяти в Туна вилает Горна Оряховица получава статут на град. Жителите му бързо се увеличават с будно и трудолюбиво българско население от балканските и околните села, които търсят препитание. Активното участие в национално-освободителните борби, развитието на просветата и културата, запознаването с идеите и културните постижения на епохата чрез търговците, градинарите гурбетчии и комитите формират у поколения горнооряховчани активна гражданска позиция и

стопанска инициативност. Населението на града се отличава с по-високо от средното за българските земи образование и култура.

До Освобождението стопанската структура на Г. Оряховица получава видимо разпределение по територията на града. Отделни занаятчии и търговци се съсредоточават на определени улици, като им придават свой облик. В централната част (махалата „Св. Петър") се настаняват градските първенци, а новодошлите преселници — в махалата „Св. Богородица". Стопанската физиономия на града се определя от занаятчийските чаршии и специализирани пазари. В навечерието на Освобождението стопанската структура на града се характеризира: 1. С производство и търговия на занаятчийски изделия. 2. С производство и търговия на добитък и животинска продукция. 3. С търговия на зърнени храни и фуражи и 4. С производство и търговия на зеленчуци и плодове[1].

Освобождението и Съединението дават възможност България да се приобщи самостоятелно в европейската и световната икономика. При новите условия въпреки загубата на обширния турски пазар, стопанската инициатива на българина получава простор и с помощта на покровителствената политика на държавата ускорява процеса на натрупване на капитали. Особено благоприятно се отразява аграрният преврат, чрез който много чорбаджии и търговци, в т. ч. и горнооряховски, посредством представителство и посредничество на изселилите се турци пред съдебните органи или отпуснати кредити (лихварство) на задлъжняли селяни да придобият законно или чрез спекула недвижими имоти[2].

Голяма част от горнооряховските капитали, натрупани главно преди Освобождението от търговци износители до края на XIX в., напускат града по различни причини. Изтичането на по-значими капитали от Г. Оряховица се дължи главно на това, че до края на XIX в. градът остава встрани от новите и най-перспективни търговски пътища. Докато преди пътят от Близкия Изток към Централна Европа в голямата си част минава през Балкана и Дунава, то през последното десетилетие особена роля добива Баронхиршовата железница и черноморските пристанища. Това се отразява неблагоприятно върху процеса на натрупване и задържане на капитали в града. По-едрите горнооряховски търговци се установяват в столицата, а други в Русе, Варна и Пловдив. Редица потомци на възрожденски търговци, които получават европейско образование, стават чиновници във висшата държавна и стопанска администрация, като превръщат капиталите си в спестявания. В града прииждат дребни капитали от страната и съседните села, които обаче взаимно си пречат с нелоялна конкуренция. Техните притежатели са с по-ниска образованост и култура. Само останалите капитали на стари хаджийски и търговски родове, чиито притежатели са със значително по-високо културно-просветно ниво и авторитет, играят по-значима роля. Може определено да се каже, че в началото на XX в. е почти обезглавен градският елит, който е водещ в стопанския, обществен и културно-просветен живот на града. През този период е най-добре организиран и използуван капиталът на братя Бурови.

Търговската къща Буров е основана през 1862 г. По-късно тя разкрива клонове в дунавските пристанища Русе и Свищов. Фирмата е майка на големите банки в Русе и София. С промяната на икономическите условия клонът в Свищов е закрит, а в Г. Оряховица

остава едно звено, което обаче не успява да стане водещо в стопанския живот на града, и то не поради малките си възможности, а поради други по-крупни интереси на фамилията Бурови. Архивните документи показват, че капиталът на Бурови е управляван колективно, на базата на взаимното доверие, с еднакви права и отговорност на неговите членове. Всяко предприятие и дейност са регистрирани като отделни фирми, така че фалитът на една не може да повлече останалите. Тази организация дава възможност Бурови много гъвкаво да навлизат в различни производства, които в момента печелят, и да се изтеглят без загуби или при минимални разходи[3].

След построяването на жп гара Горна Оряховица като съвременен транспортен възел към града отново се насочват дребни търговски капитали главно от В. Търново (в т. ч. и филиали на търновски фирми) и по-малко от Лясковец, Елена, съседните по-големи села и други малки градове на страната, които откриват нови фирми или клонове на съществуващите. Започва формирането на нов градски елит, на нов кръг стопански дейци. Както в цялата страна, така и в Г. Оряховица е подчертана тенденцията на обединение на дребните капитали на търговци, занаятчии, средни земеделци, градинари газди и интелигенти в събирателни (СД) и по-малко в командитни, акционерни (АД) и дружества с ограничена отговорност (ООД). Те създават по-големи икономически възможности. Запазените фирмени дела показват едно неспокойно лутане, прегрупиране и преустройване на дребните капитали от еднолични към дружествени фирми и обратно, а най-често и двете заедно, към разнородно разширяване на предмета на стопанската дейност. Всички тези процеси протичат много често конфликтно и дори драматично. Извеждането на новия стопански елит на града от по-нисшите социални слоеве става мъчително бавно. Част от дребните капитали се влагат в предприемачество, посредничество и представителство на големи наши и чуждестранни фирми, навлизат в сферата на спекулата. Занаятчиите от средната градска прослойка се насочват към подчиняване на дребните занаятчии чрез кредитиране и изкупуване на продукцията им или чрез подчиняване на създадените от дребните занаятчии кооперации като средство за взаимопомощ и защита. Като правило обаче по-голямата част от капиталите си изявените в града стопански дейци задържат в сферата на търговията и предприемат само дялово участие в производства, които се ползуват от облагите на държавната покровителствена политика. Това в никакъв случай не е белег на ограничена инициатива. Причините за този „комплекс" или недъг на българския капитал са много по-дълбоки. Тук ние ще изложим само част от тях.

Горнооряховските търговци преди Освобождението печелят най-много от обмяна на стоки от Близкия Изток и Централна Европа. Делът на българската продукция в тази търговия заема от една четвърт до една трета и в редки случаи повече. А и стоките, предназначени за българските земи, са по-малко, отколкото за двата крайни пункта. След Освобождението обект на внос стават само българските потребности, а на износ — българската продукция. Висококачествените и евтини индустриални европейски стоки подбиват българското занаятчийско производство и пречат на зараждащото се индустриално производство. Като прибавим към това намалените и недостатъчни капитали (едни са разорени, а други недостатъчно забогатели) и създадения в годините на турското робство рефлекс при опасност за бързо

скриване на капиталите чрез търговия и лихварство, се вижда защо е тази подчертана предпазливост сред българските стопански дейци да влагат капитали по-трайно и по-обемно в производствена дейност и особено в такава, която изисква по-големи инвестиции и има по-продължителен производствен цикъл. Освен това по мнението на стари горнооряховски търговци индустриалният продукт иска и пазари, а за много производства, които са възможни в България, пазарите са наситени от големите европейски индустриалци. Следователно един от големите проблеми за българските стопански дейци е перспективността. В едно закъсняло стопанско развитие България трябва да намери своето вярно и съобразно възможностите и място в европейската икономическа структура. И тъй като държавната покровителствена политика вижда мястото на страната главно чрез редица стари традиционни производства или близки до тях, много от които имат местно значение, то много трудно и бавно си пробиват път нови производства. Това подчертава и цялостната архивна документация на стопанската структура на Г. Оряховица, В. Търново, Свищов, Габрово и др. Всичко това забавя икономическото развитие на много градове, както и преустройването им от цветущи занаятчийски центрове в съвременни модерни индустриални градове. Това променя съдбата на много от тях, води до важни демографски промени. В редица случаи традиционното производство става спирачка, налага т. н. еснафски дух, много характерен и за Г. Оряховица до войните.

Горна Оряховица е известен като търговски град, но анализът на данните показва, че производството му е структуроопределящо. До войните водещо е все още занаятчийското производство, но между двете световни войни индустрията го изпреварва по размера на вложените капитали, техническо оборудване, внедрени сравнително по-високи технологии, организация на производство, по-висока степен на рационализация и разделение на труда, както и по обем на произведената продукция. Трябва да подчертаем, че заслуга за това има примерът на чуждия капитал — Захарната фабрика на Чешко-българското АД.

Занаятчийското производство както в цялата страна, така и в Г. Оряховица преживява структурни промени. Непосредствено след Освобождението западат редица занаяти, свързани с турския бит и със старото българско облекло и начин на живот, както и поради конкуренцията на вносните евтини европейски стоки. Други се модернизират и се развиват успешно (шивачество, обущарство, плетачество, кожухарство, кожарство, коларо-железарство, дърводелство и други). Според официалната статистика през 1904 г. в Г. Оряховица с производство на дрехи и тоалет се занимават 1019 души, с металургия — 547, с производство на хранителни продукти — 317, с обработка на кожи — 178, на влакна — 184, на дърво — 45, в керамичното производство са заети 60, в химическото — 54, в строителството — 140, с производство на механизми за транспорта — 88, в занаятите за наука, литература и изкуство — 90, каменоделци — 11[4].

Най-тежък удар на българското занаятчийство и домашна индустрия нанасят Първата световна война и последвалата я икономическа криза. Особено остро се поставя въпросът за капитала на занаятчията, за оборотните средства и необходимостта от евтин и леснодостъпен кредит. Друг важен проблем е общата и професионална изостаналост на българския занаятчия. Занаятчийската работилница,

в която до войните се работи, продава и дори живее, придобива нов вид — работилница с магазин (дюкян) като две самостоятелни помещения, които отговарят на производствената и търговска дейност на занаятчията. Занаятчийската дейност става сложна и не всеки може да преуспее. Често отлични майстори, но без достатъчно капитал или неумеещи да оперират с него, фалират и се пролетаризират или водят бедно съществуване. Мнозина са принудени да напуснат града и се установяват по селата.

Редица дребни занаятчийски предприятия в резултат на натрупване на капитали и повишеното потребителско търсене процъфтяват и се развиват до степен на индустриални. Типичен пример в това отношение е фабриката на братя Раеви. Понякога е много трудно да се разграничи индустриалната от занаятчийската производствена дейност, още повече че съществуват работилници с много добро оборудване и с повече работници, като например горнооряховските коларо-железарски работилници.

Най-бурно развитие в Г. Оряховица получават занаятите за облекло, които заемат най-голям дял в занаятчийската структура. В града работят модерни дрехарници, плетачници и кожухарници. Те са носители на новите тенденции в занаятчийството. Почти всички се занимават с манифактурна търговия, притежават работилница и магазин. По-едрите от тях организират и децентрализирано производство на готово облекло от дребните, но изкусни самотни шивачи, като им предоставят кредит в материали (братя Бееви, братя Балабанови, Стоян Димитров, Хаджирачев и Алексиев Сие, Кирчо Чомпов, Тодор Минов и Син и други)[5]. Кожухарят Никола Маринов става носител на първа награда и златен медал от петата мострена изложба във Варна през 1936 г.[6]

Обущарството също е от преуспяващите занаяти в Г. Оряховица. Както при шивачите, така и тук се наблюдава преливане на капитали от търговията към производството и обратно, използването на труда и подчиняването на най-дребните занаятчии. По-едрите обущари не търгуват само със собствено производство. Те съсредоточават в свои ръце обущарските материали. По този начин, както и шивачите, те имат пълен контрол върху занаята (братя Атанасови, Йордан Паскалев и други)[7]. Големите шивашки и обущарски магазини са разположени в центъра на града. Много по-силна сред обущарското съсловие е обаче тенденцията към обединение. Това се обяснява с по-малките им капитали като цяло в сравнение с тези на шивачите. По време на земеделското управление, когато правителството стимулира кооперациите във всичките им форми, седем занаятчии основават обущарска производителна кооперация „Солидарност“ (1920), която е приета за член на Българската централна кооперативна банка, както и за член на Съюза на производителните кооперации. Тя доставя за членовете си материали, машини, инструменти, продава готовата продукция. Кооперацията съществува и след 1944 г.[8] Други известни обущарски обединения са събирателните дружества „Сила“, „Д. К. Камбуров Сие“, „Поанкаре“ и „Гео“[9].

Второ място заема групата от занаяти за производство на хранителни продукти. Най-характерни за Г. Оряховица са месаро-колбасарският и хлебаро-сладкарският занаят. В около 20 по-големи и по-малки работилници се приготовляват горнооряховски суджук, луканки, пастърма, саздържа, колбаси, лой, мас, червиш и други. Голяма

известност имат Д. Братованов, А. Бакърджиев Сие, Ф. Недев и Син, братя Капитанови, М. Айнаджиев и А. Петров Сие, А. Кръстев, братя Минчеви, братя Лисан[10]. Големият брой на месарите в града и нелоялната конкуренция между тях налагат създаването на Месаро-касапско дружество, което да бъде и арбитър, и помощник на занаятчиите. Общинското управление също се намесва в регулирането на техните взаимоотношения и най-вече на цените на месните произведения на пазара посредством общинската кланица с обор и сушилня за кожи към нея, строена със средства на специален фонд (1931)[11]. Продукцията на горнооряховските месари и колбасари е широко известна в страната. За разлика от тях хлебо-сладкарските занаяти задоволяват предимно местните нужди. Те разполагат с много по-малко капитали. Няколко занаятчии основават кооперация „Малина", която с много усилия успява да се задържи сред голямата конкурентна борба през 30-те години[12].

На трето място сред най-развитите занаяти в града са коларо-железарството и дърводелството (столарство, дограма, мебели, бъчви, амбалаж). Добре организирани и преуспяващи са парната коларо-железарска работилница на Недю Радославов (1911), продължена от синовете му (1929), известна още като фабрика. Едри работилници са на Ради Балабански, на Панайот Тотев и брат и други, които произвеждат файтони, кабриолети, федери, каруци, столове и земеделски сечива[13].

Повечето от средните и дребни занаятчии в коларо-железарството и дърводелството се стремят към сдружаване и кооперране. На 3 юни 1920 г. осем души основават Горнооряховско дърводелско кооперативно сдружение „Съгласие". За председател е избран Михаил Николов — столар. Кооперацията става член на БЦКБ и Съюза на производителните кооперации. В работилниците ѝ се произвеждат домашни, канцеларски и училищни мебели, дърводелски изделия за строителството и други. Поради недостатъчните си капитали през годините на голямата икономическа криза кооперацията задлъжнява към кредиторите си и минава в ликвидация (1932—1937)[14]. Един от най-големите ѝ конкуренти е АД „Марсилия", което наред с керамичните изделия произвежда и дървени мебели[15].

За да се защитят от кризата, през 1929 г. 40 занаятчии от бранша основават коларо-железарска потребително-производителна кооперация „Взаимност" с председател Димитър П. Крушевски. Кооперацията си поставя за цел доставка на материали, инструменти и машини, да работи за усъвършенстване на занаятите и нравственото издигане на членовете си, да решава споровете между тях. Тя предлага на общината да бъде открито практическо коларско училище, в което наред с традиционните производства да се подготвят специалисти за ремонт на автомобилни каросерии и автомонтьори. Поради задлъжнялост кооперацията е ликвидирана през 1932 г. Документите обаче дават основание да се предполага, че някои от по-едрите и влиятелни занаятчии жертвуват кооперацията, за да защитят собствените си интереси[16].

През 1937 г. с търговско-занаятчийски капитали е основано коларо-железарското АД „Колдъс". В него работят като наемни работници разорени занаятчии. Дружеството претърпява големи загуби през 1938 и 1940—1941 г., но след това разширява предмета на дейността си с производство на бурета, амбалаж, кофражи и други[17]. С

производство на всякакъв вид дървен амбалаж и строителни материали се занимава СД „Буковец" (1943)[18]. По-специфични работилници са тези за въжа (1928) и коркови тапи (1913). Последната изнася продукция за Одрин[19]. В града работят още ковачи, брадвари, тенекеджии, налбанти, калайджии, грънчари и други по-дребни занаятчии[20].

От занаятите за услуги най-популярно е бръснаро-фризьорството. Възникват постепенно работилници за поправка на часовници, на шевни, плетачни и други машини, печатарство, фотографски, електротехнически и автомонтьорски услуги и други. Занаятите за разкош са представени с по една работилница за парфюми, за бижута и златарска на Лазар Ив. Коюмджиев, носител на златен медал от изложенията в Пловдив и Лондон през 1911 г.

Всички занаятчии в Г. Оряховица са обединени в организации, които заменят функциите на старите еснафи. Обединително звено и опора на занаятчийството в града е районният кооперативен съюз „Солидарност" (1923—1947). Паралелно с него от 1944 г. до национализацията съществува и Районна общозанаятчийска кооперация[21].

По повод развитието на занаятите в града общината подкрепя предложението на кооперацията „Взаимност" за отваряне на занаятчийско училище. През 1934 г. Варненската търговско-индустриална камара удовлетворява молбата на общината, като премества занаятчийското училище от Елена в Г. Оряховица. В него се изучават кроячество, коларство, месарство, хлебарство, обущарство, столарство, кожухарство, тухларо-керамика, бръснаро-фризьорство, грънчарство и бъчварство[22]. Чрез това училище занаятите в града получават ново попълнение от млади майстори с по-висока обща и професионална култура.

В Г. Оряховица се развива хранително-вкусовата, тухларо-керамичната, металообработващата и лека индустрия. Структуроопределяща за града е хранително-вкусовата индустрия. Първата фабрика за спирт е основана от братя Бурови през 1861 г. До войните спиртът е търсен артикул. Затова 4-те спиртни фабрики носят добри печалби. Прегрупирайки се, в тях участвуват едни от най-заможните и инициативни търговци и индустриалци: Димитър Н. Буров, братя хаджи Константинови, Илия Люцканов, Йордан Буланов, Никола х. С. Церковски. В 1912 г. те основават АД „Янтра" с капитал 400 хил. лв. През целия период на съществуването му в дружеството се води борба за надмощие на отделните акционери. То реализира ежегодно значителни печалби[23]. След Първата световна война намалява търсенето на спирт. В следвоенния период е известна конячната фабрика на И. Люцканов, който притежава и голям винен склад[24]. По-малки фабрики за производство на вино, оцет, есенции, етерични масла, в които работят 4—6 работници, отварят братя Христови (1909) и СД „Грозд" (1941)[25].

Производството на тютюневи изделия през последното десетилетие на XIX в. е резултат от повишеното търсене на международния пазар, което стимулира култивирането на тютюн и в Търновски окръг (сорта „баши-бали"). От 1883 г. до 1889 г. в Г. Оряховица са основани 5 тютюневи фабрики от общо 10 за окръга: на Тодор х. Константинов, на Антон Попов, на Д. Тодоров Сие, на Т. Хр. Папазов Сие и на Боби Бобев Сие. Последният е представител на Г. Оряховица и член на ръководството на Русенската търговско-индустриална камара

от 1896 до 1905 г., когато В. Търново и Г. Оряховица преминават към Варненската търговско-индустриална камара[26]. Тютюневите фабрики носят годишно по 6—7 хил. златни лева чиста печалба. В тях работят по 8—10 работници, предимно жени и момичета, които получават много ниско възнаграждение. От 1897 г. до войните поради икономическата криза и намаленото търсене на тютюн остават три фабрики[27].

След Първата световна война тютюневата индустрия продължава да присъствува в стопанската структура на града. Нейният относителен дял обаче значително намалява както по обем на продукцията, така и поради развитието на другите индустрии въпреки техническите и технологични усъвършенствувания. През 1928 г. в Г. Оряховица е конструирана машина за рязане на тютюн. АД „Малка загорка", основано в 1930 г. с капитал 3 млн. лв., произвежда всички видове обандеровани тютюневи изделия[28]. Икономическата криза се отразява най-силно върху стопанската му дейност през 1934 г., когато стачкуват 60-те работници от фабриката[29]. След подема (1937—1940) тютюневото производство рязко спада в годините на войната.

Производството на безалкохолни напитки по същество е индустриализиране на домашното производство чрез влагане на малки капитали в инсталации и съоръжения. В Г. Оряховица в различно време работят общо 5 содо-лимонадени фабрики на дребни търговци с 4—6 работници: „Напредък" (1890) на Георги х. Иванчев, за пивоквас на Хр. Бръчков (1909), „Хигия" (1910) на Рачо К. Бошнаков, на Пенчо Стоянов (1913), на братя х. Чамурови (1922—1947)[30]. Те нямат съществен дял в стопанството на града, но задоволяват неговите и на околните села нужди от безалкохолни напитки.

Пивоварното производство е все още новост за страната до войните. Фабрика „Бабенец" на Горнооряховско пивоварно дружество (1892) с капитал 100 хил. златни лева и 23 работници произвежда първокачествено пиво и малц, но среща голямата конкуренция на търновската пивоварна фабрика на Хаджиславчеви. Поради съперничеството и голямото влияние на търновските капитали в Г. Оряховица дружеството е признато за акционерно едва през 1928 г. Капиталът му от 2,7 млн. лв. е вложен освен в пивоварната фабрика още в малцерай, винарска изба и консервна фабрика с около 40 работници. През 30-те години дружеството има по-големи печалби от консервната фабрика. Пивоварното производство постепенно замира. През 1931—1934 г. АД „Бабенец" има 37 акционери (кръчмари, бакали, манифактуристи, градинари, земеделци, интелигенти). То разширява търговската си дейност с износ на плодове и зеленчуци и играе важна роля в стопанския живот на града[31].

През 1899 г. Д. А. Буров построява между Г. Оряховица и Лясковец мелница „Гиран". В нея е вложен капитал от 200 хил. златни лева и ангажира труда на 17 работници[32]. До основаването на Захарната фабрика тя е най-голямата в системата на хранително-вкусовата индустрия. Първоначално е еднолична фирма, след това събирателно дружество, а от 1922 г. — акционерно дружество. Фабриката изнася своята продукция в страната и чужбина. На базата на производството на фини бели брашна е отворена малка фабрика за фиде и макарони с 10 работници[33]. Голямата конкуренция на мелница „Гиран" възпира влагането на капитали от други горнооряховски граждани в производство на брашна. Затова СД „Н. х. Церовски и Д. Ф.

Стойнов Сие" купува мелница „Церера" на гара Лесичери, като развива там стопанската си дейност[34].

На основата на сладкарския занаят и търговията със захарни изделия в Г. Оряховица още преди войните се развива бонбонената индустрия. Макар да плаща големи данъци и акцизи, тя привлича някои занаятчийски и търговски капитали. Нейните организатори са твърде предприемчиви и бързо заемат своето място на пазара в цялата страна. Бонбоненото производство в града е дребно, но се отличава с голям асортимент, чистота, високо качество, луксозна и красива опаковка на изделията. В двете фабрики „Ягода" (1903) на Димитър Николов и на Ст. Обрешков (1910), наследена от сина му Ст. Ст. Обрешков, през 1922 г. работят общо 80 работници. Бонбонена фабрика отварят и сладкарите братя Цвяткови (1927). През 1936 г. АД „Орбис" увеличава производството на шоколадови и млечни бонбони, карамели, локуми, фруктови сладка, сиропи, шоколадова халва и други[35]. Години наред бонбоненото производство, отличено с много награди на изложенията, е гордост за града.

Най-голямото предприятие в Г. Оряховица от типа на едрите за мащабите на цялата страна, което придава в най-голяма степен стопански облик на града, е дело на чуждия капитал. Чешко-българско АД за захар и захарни изделия, основано през 1912 г. със седалище в Прага, започва с капитал от 50 хил. крони, който непрекъснато се увеличава. Той е собственост на Англо-чешка и Пражка кредитна банки. През 1937 г. тя има 90 хил. акции. Частните акции са 470, от които само 90 на двама българи, а останалите на чешки специалисти[36]. През 1921 г. по обем на вложения капитал захарната индустрия у нас се нарежда на второ място след мелничарската. В следвоенния период производството на горнооряховската захарна фабрика е значително по-голямо от сродните й фабрики в София, Каяли (Камено) и Пловдив. Неин най-голям съперник е само захарната рафинерия в Русе, която от 1922 г. произвежда с една трета повече. Чешко-българско АД отваря в Г. Оряховица още спиртна фабрика и рафинерия за поташ, керамична фабрика и експлоатира каменовъглена мина „Борущица" в района на гара Кръстец. То изнася големи количества захар, поташ и спирт за Турция, Близкия Изток и Северна Африка през варненското пристанище със съдействието на Варненската търговско-индустриална камара[37]. В предприятията му работят средно около 500 работници, а през сезона — до 1500. Сезонните работници идват пеша от съседните села, а работният им ден продължава 11 часа при значително по-ниско от останалите трудово възнаграждение[38].

Захарната фабрика е типичен представител на производствената организация на чуждестранния финансов капитал в България. Нейните дела са обект на внимание, грижи и дипломатическа защита от страна на Чешкото посолство. Благодарение на създадената и стимулираната от предприятието суровинна база (цвеклопроизводството) захарното производство се утвърждава в града като характерен отрасъл и водещо звено в неговата стопанска структура, както и в земеделската структура на Великотърновски окръг до и след 1944 г.

Консервната индустрия и производството на растителни масла се развиват у нас след Първата световна война. В Г. Оряховица са отворени 4 консервни и една маслодобивна фабрика с рафинерия: на Горнооряховско дружество „Бабенец" (1921) за зеленчуци, плодове и месо; модерна сушалня за плодове и зеленчуци на Българска земе-

делска банка (1922); консервна фабрика „Янтра“ (1932), плодова сушилня „Село“ (1943) и фабрика за растителни масла „Олио“ (1939)[39]. Те ангажират труда на около 500 души. По обем на своето производство консервната индустрия се нарежда на второ място след захарната. Тя още в самото начало показва голямо разнообразие на асортимента и високо качество на продукцията, поради което бързо заема своето място на българския пазар.

На второ място след хранителната индустрия по обем и значимост на производството, по вложени капитали и заети работници стои керамичната индустрия. Нейното развитие е стимулирано от общия икономически подем на страната през първото десетилетие на XX в. и след 1926 г. с усиленото строителство на фабрични и обществени сгради, жилищни домове. Наличието на добра и почти безплатна суровина е второто условие за приоритетното й развитие. Освен това и четирите керамични фабрики са построени в района на жп гара, за да използуват удобния и бърз транспорт. Парната керамична фабрика „Централа“ (1903) на арх. Георги Козаров повече от 40 години произвежда добре изпечените на рингова пещ керемиди, цигли, капаци, различни видове строителни, машини, огнеупорни и кухи тухли, дренажни тръби, стъклени слитъци и други. Дълги години арх. Г. Козаров е председател на Съюза на българските керамици, активен член на Варненската търговско-индустриална камара[40]. През 1919 г. са отворени две керамични фабрики — на чешко-българско АД и на АД Горнооряховска банка. От 1932 г. последното създава самостоятелно акционерно дружество за керамична индустрия „Мизия“ с основен капитал 7 млн. лв., притежание на 154 акционери. То израства като едно от най-едрите, модерно оборудвани и влиятелни предприятия в керамичното производство у нас. Членува в Съюза на българските индустриалци, Съюза на акционерните дружества и в Родовия съюз на българските керамици, в който се опитва да играе ръководна роля. В предприятието работят 200—250 работници от града и околните села[41]. През 1923 г. е основано АД „Марсилия“ с капитал 2,5 млн. лв. на 75 акционери от Г. Оряховица, Темниско и Сергювец (днес Първомайци), Калтинец, Поликраище и Лясковец[42]. В Калтинец е отворена тухларска работилница на Атанас Лазаров. В керамичното производство на града са заети около 600 души. Продукцията с марката на горнооряховските керамични фабрики е позната в цялата страна.

На трето място в индустриалната структура на Г. Оряховица стои металообработващата индустрия. Във връзка с нуждите на селското стопанство и бита на населението след Първата световна война с търговски капитали са създадени три предприятия: първата българска фабрика за лозови пръскачки на братя Раеви (1921), на АД „Металургия“ (1927) с 46 акционери и на Гайгер, братя Пенчеви Сие (1934). Те произвеждат лозови пръскачки, печки, помпи, железарски изделия. Емайлирани съдове за домашния бит изработва фабрика „Евго“ (1938). Фабриката на братя Раеви получава за високото качество на продукцията си първа награда и златен медал на третата промишлена изложба във Варна през 1934 г., а на петата през 1936 г. същото отличие е връчено на АД „Металургия“[43]. Продукцията на горнооряховските фабрики от металообработващата индустрия, в която са заето около 60—70 души, се продава в цялата страна.

Постепенно в индустриалната структура на Г. Оряховица се вплитат нови производства, които са непознати дотогава или надраснали

рамките на занаятчийството. Те поотделно и като цяло заемат малък дял. Към първите се отнася книжно-мукавяната фабрика „Вадо" (1939) и парната бояджийска фабрика „Рекорд" (1934), от 1942 г. собственост на АД, което я преустройва в текстилна (1943)[44]. Кожухарската фабрика на Васил Кожухаров Сие (1939), по-късно АД с централа в София — гара Искър, произвежда хромирани, боядисани и импрегнирани агнешки кожи за облекла[45]. През 1921 г. е основано АД „Боровец", което има косвено отношение към стопанската структура на града. Първоначално то е със седалище в гр. Елена, а след това в Г. Оряховица. През 1924 г. в него участвуват 123 акционери, от които 37 горнооряховчани. Дружеството експлоатира мина „Твърдица" в Еленския балкан с коксова пещ и ковачница към нея, строи път Елена—Твърдица. Поради големите загуби се намалява рязко броят на акционерите. От 1942 г. мината и съоръженията са отдадени на предприемач[46].

След Първата световна война, както на много места е подчертано в изложението, едноличните фирми и събирателни дружества в индустрията на града отстъпват място на акционерните, в които навлиза банков и търговски капитал. Новите капитали в индустрията засилват нейния екстензивен ръст и по-малко интензификацията на производството. Отварят се нови фабрики, увеличава се обемът и разновидността на производството, внасят се някои нови модерни машини и съоръжения, разчетени на електрическа двигателна сила. Това поражда необходимостта от производство на електроенергия.

Начело на движението за електрификация на Г. Оряховица застават банкерите индустриалци. На 16 декември 1923 г. се състои учредителното събрание на кооперация „Виделина". Тя си поставя за цел електрификацията на града и околните села чрез построяване на дизелова електроцентрала. Към края на годината кооперацията има 402 индивидуални и колективни членове — горнооряховската община, клоновете на БНБ, БЗБ, БЦКБ, Горнооряховска популярна банка, банка „Български кредит", кооперация „Надежда" — Долна Оряховица и други. В ръководството ѝ влизат банкери, индустриалци, търговци, занаятчии и общественици интелигенти. Две трети от оборотните средства са заемни от колективните ѝ членове, благодарение на което „Виделина" реализира предприятие на стойност 3,7 млн. лв. при собствен капитал 1,7 млн. лв. От 1941 г. започва строежът на далекопроводите Габрово—В. Търново—Г. Оряховица, а от 1942 г. — Г. Оряховица—Левски с подстанция на гара Г. Оряховица. По този начин снергийната система на мини „Перник", на които правителството възлага електрификацията на цялата страна, обхваща целия Великотърновски окръг[47].

Третият вид производствена дейност в Г. Оряховица е селскостопанската — земеделие и скотовъдство. В началото на века с нея са ангажирани 6,1 на сто от жителите на града[48]. В следващите години този процент намалява. Землището на града е 9052,6 дка, раздробено в 2598 парчета. В началото на века собствениците са 804 горнооряховчани, от които само със земеделие се занимават 413, други 442 са паракендета (на жители от други населени места). Общината притежава 2885 дка в 6 парчета. Не са известни обаче паракендетните имоти на горнооряховски жители в други населени места. Седемдесет процента от местните притежатели в горнооряховско землище имат до 5 дка (567). Само 4 владеят по 30—40 дка и 2 по 40—50 дка.

Преобладаващи насаждения са лозята (2920,5 дка), пасищата (2802) и нивите (2189,4)[49]. Това характеризира самото производство — лозарство, скотовъдство, зърнопроизводство и градинарство. Много занаятчийски семейства и други граждани притежават малко лозе от 0,5 до 3 дка за собствени нужди не само в горнооряховско землище (Арбанаси, Д. Оряховица, Калтинец, Козаревец, Лясковец). Притежанията от 8 до 20 дка, т. е. търговските, са само 33 от общо 622. Нивите са също много дребни — 157 от общо 203 са до 5 дка[50]. Те се засяват със зърнени култури: пшеница, царевица, фуражи, зеленчуци, бостани, варива[51]. Зад данните на държавната статистика, които показват едно дребно земепритежание и производство, се скрива фактът, че една част от собствениците се занимават с интензивно производство на лозов посадъчен материал (пепиниерство) и сортови семена — фуражни, зърнени, зеленчукови, цветни и други.

След опустошителната филоксера в началото на XX в. започва възстановяване на лозовите насаждения с нови сортове върху американски подложки. Пепиниерството става твърде доходно занятие. През 1907 г. в Г. Оряховица е основан окръжен лозов разсадник[52]. Неговото производство обаче не може да задоволи голямото търсене, което дава възможност за разгръщане на производствено-търговска дейност (пряка и децентрализирана) от събирателните дружества на Ст. Хаджинедев Сие (1909) и на П. Бъчваров и Ст. Бояджиев Сие (1910). Само клонът на Ст. Хаджинедев Сие в Ловеч продава на пазара през 1911 г. около един милион облагородени пръчки от всички видове подложки на нашенските сортове грозде[53]. През войните почти е преустановен процесът на възстановяване на лозята, поради което след тях лозарството преживява остра криза. Горнооряховският окръжен разсадник два пъти е бит от градушка и до 1931 г. престава да съществува. Поради голямото търсене нараства много цената на посадъчния материал, което прави практически невъзможно дребните и дори средни селски и градски стопани да засадят нови високодобивни лозя. Едва през 1927 г. положението се нормализира. Големи заслуги в това отношение има лозаро-винарската производителна кооперация „Камъка", която е инициатор и домакин на учредителната конференция на Съюза на лозаро-винарските кооперации, състояла се във В. Търново в салона на читалище „Надежда" на 18 август 1929 г. В нея вземат участие представители на търговско-индустриалните камари, Търновската окръжна постоянна комисия, Българския лозарски съюз, Лозаро-овощарското информационно бюро — Плевен. Поставен е въпросът за по-нататъшното развитие на лозарството и типизирането на българските вина, които да отговарят на международните стандарти, за да бъдат експортен артикул. През 1932 г. в Г. Оряховица се открива лозаро-овощарска борса[54].

Производството на сортови семена е също една от характерните дейности в града. Най-старото семенарско депо е на Георги Ст. Кочемидов с клонове в Чаир (Камен), Стражица, Златарица и Беляковец, основано в 1865 г. То изнася в чужбина семена от зеле, алабаш, пипер, лук, корени, фуражни растения и други. Известни семенарски фирми с продължителен живот са още на Б. Аврамов (1910), Н. Бонев (1921), Б. Бонев и П. Аврамчев Сие (1926), Ст. Камбуров и Син (1926), Ст. Грозев и В. Д. Делинешев Сие (1929), Н. Петров и Хр. Димов Сие (1934), ООД „Семе" (1936), Ст. Бояджиев (1939), Ив. Яламов (1941), ООД „П. И. З. Е. С." (1942), кооперация „Елит", бан-

ка Д. А. Буров Сие — семепроизводна станция, основана от горнооряховския клон и други[55]. Те имат кантори и клонове в много български градове и села, в чужбина, кореспондират с холандски, американски, датски и други фирми, на които изпращат български семена или се явяват техни представители. Те произвждат и реализират вносно-износна търговия със семена. През 1921 г. Г. Оряховица и Лясковец са посетени тайно от представители на съветските кооперации за закупуване на семена от специализираните депа, които са търгували и преди революцията с Русия[56]. Във връзка с развитието на семепроизводството общината успява да открие държавно практическо градинарско училище.

Бубохраненето и производството на пашкули като ценна суровина за копринената ни индустрия и предмет на износ е разпространено в Г. Оряховица още преди Освобождението. След известна криза през 70-те години бубарството отново е във възход от 1895 г. Най-големи успехи то достига през 1905—1912 г. Активизира се търговията с пашкули. След 1926 г. производството на пашкули в града непрекъснато расте и към 1931 г. надхвърля 50 тона годишно, въз основа на което е отворено самостоятелно пашкулно тържище[57]. Известно развитие има и пчеларството — до 10 тона мед годишно.

Скотовъдството и угояването на добитък заемат определено място в стопанството на Г. Оряховица. През 1905 г. около 60 домакинства в града от общо 1574 отглеждат 287 коня, 426 глави едър добитък, 659 овце, 3366 домашни птици и други[58]. Между двете световни войни намалява броят на отглежданите животни. В 1931 г. 26 души имат общо 64 глави едър добитък и 378 овце[59]. Отделно от тези бройки за собствени нужди в града се развива угояването на добитък с производствена и търговска цел. В него са вложени предимно търговски капитали чрез еднолични и събирателни дружества, следствие на което то е превърнато в интензивно производство. През 1920 г. е основана производствената кооперация „Задружност", която открива модерна краварница[60]. Говедовъдното дружество в града става инициатор на районно кооперативно сдружение на угоителите на добитък „Угоител" (1933), което заедно с общинската комисия по земеделието и отраслите му (наследник на скотовъдната комисия) правят твърде много за развитието на този важен стопански клон, но не винаги начинанията им са успешни[61].

Търговията има съществен дял в стопанската структура на Г. Оряховица. Тя е основа и стимул за развитието на индустрията, занаятите и транспорта, което по обратен път оказва благотворно влияние и върху нея. Търговски капитали присъствуват във всички производствени дейности. През 1904 г. в търговията са заети 1346 души — търговци и търговски работници, които съставляват 22,3 на сто от жителите[62]. През 30-те години техният брой е над 1600, т. е. една четвърт от цялото население на града. Г. Оряховица е един търговски град. Търговците се обединяват в дружества, прегрупират се, разделят се и се обединяват, стесняват или разширяват предмета на своята дейност, разоряват се. По-голямата част от магазините им са дребни, но в града съществуват и твърде представителни магазини и главно складове. Практически в тях се търгува с всички видове местни и вносни стоки на едро и дребно, чрез представителство и консигнация (на отговорно пазене), посредничество, експедиторство, внос

и износ в магазини, складове, сергии, лавки, амбулантна и разносна търговия, размяна на пари и ценности.

Най-много са магазините за хранителни продукти и питиета — около 40 (бакалии, сладкарници, гостилници, ресторанти, кръчми). Търговците на зърнени храни и брашна са едни от най-едрите (А. Бояджиева, В. Димитров, братя Пашеви, братя Янакиеви, братя Кумпикови, д-р Ив. Момчилов и други). По време на земеделското управление се създава земеделският синдикат „Орач", член на основаната от БЗНС Синдикална централа. Негов председател е Ст. Карастоянов. Синдикатът участвува в русенската агенция на Консорциума — изнася зърнени храни, брашна, тютюн, захар, зеленчукови и други семена, поради което срещу него се създава общ фронт на търговците износители[63].

Манифактурните магазини са около 20: „Дорбин", „Трико", „Трите братчета", „Нови дядо Мраз", „Таско", „Прелтан" и други. Една част от тях са смесени с галантерия. През 1942 г. 7 търговци манифактуристи основават АД „Балкан"[64]. Акционерният капитал навлиза в магазинната мрежа. Галантерийните магазини са около 15: „Теменуга", „Истински лукс", „Букурещки магазин", „Лона" и други. Те най-често са смесени с трикотаж, пасмантерия, кинкалерия, парфюмерия и фина стъкларня. В града работят 4 аптеки.

В над 20 магазина се продават колониални стоки, железария, химикали и други. Това са най-смесените магазини. В 7 магазина и складове се продава дървен строителен материал, въглища и дърва за горене. През 1943 г. градската община, кооперативната централа „Напред" — София и местната потребителна кооперация „Напред" с председател И. Г. Ламбринов основават ООД „Янтра" за доставка и търговия с отоплителни материали[65].

Група търговци се занимава с продажба на живи животни и животинска продукция в суров и обработен вид. Около 30 души имат за предмет представителство на наши и чуждестранни фирми: „Кохлер", „Сименс", „Люцифер", „Ориент", „Юнион", шуменско и софийско пиво и други. С експедиторство и железопътно посредничество се занимават други 12 души[66].

Около 30 най-заможни в града търговци извършват износ на селскостопанска продукция в прясно и преработено състояние и някои изделия на местното занаятчийско и индустриално производство срещу внос на европейски машини, суровини и материали, колониални и манифактурни стоки. Най-много тази дейност се засилва между двете световни войни на основата на компенсацията. През 1936 г. е основано АД „Бъдеще". То търгува предимно с Германия и реализира големи печалби[67]. Успешна търговия с Германия развива и българско АД за износ „Булгарекспорт" (1938), преименувано в „Континенталекспорт" (1939) с клон в София. В него влизат влиятелни горнооряховски, търновски и лясковски търговци[68]. Към внос—износ се ориентират още АД „Бабенец", АД „Малка загорка", българско търговско АД Русе — клон Г. Оряховица и други, подпомагани от Русенската и Варненската търговско-индустриални камари, резултат от дейността в тях на Боби Бобев и Марин Табаков[69].

Общината, която е в ръцете на търговците, се включва също в търговска дейност. Тя притежава кланица, цветарник, разсадник, магазини и по ул. Търговска и Патриарх Евтимий, ниви и ливади, които отдава под наем. Тя е член на Горнооряховската популярна банка[70].

Възникналите и утвърдени още през Възраждането три пазара — житен, рибен и за живи животни, продължават да привличат много граждани от централната част на Северна България. От тях и от покрития пазар чрез предприемачи общината събира допълнителни такси. Изхождайки от своята социална политика, тя се явява като регулатор на пазарната цена на месото и хляба[71]. През 1930 г. общината се опитва да внесе известен ред в откритата търговия: зеленчукът се продава пред градската баня и околийското управление; яйца, сирене, масло и птици — на пресечката на ул. „В. Левски" и „Ив. Вазов"; зърнени храни и фураж — на площад „Хр. Ботев", амбулантните търговци и железарията — по ул. „Ив. Вазов", а паркингите за автомобили — на площад „Г. Измирлиев", пресечката на ул. „Ив. Вазов" и „В. Левски" и пред градските хали[72].

Една от големите търговски изяви на града е откриването през 1922 г. на Горнооряховския мострен панаир, който от 1925 до 1932 г. се провежда два пъти в годината като пролетен и есенен. Инициативата принадлежи на индустриалеца Ст. Ст. Обрешков и на кмета. Панаирните бараки, гостилници, увеселителни заведения са разположени отляво на шосето за Д. Оряховица, а отдясно се разпрягат каруците и се продава добитък[73]. Русенската търговско-индустриална камара счита панаира и за своя изява[74]. Постепенно интересът на индустриалците и търговците към този панаир намалява поради конкуренцията на Пловдивския и Варненския, както и фактът, че горнооряховската община не успява да създаде заинтересованост и възможност за по-големи сделки, тъй като преобладава селскостопанският характер на изложените стоки. През 1931 и 1932 г. панаирът е само за добитък. На заседание на общинския съвет през 1933 г. е решено, следствие на масовия отказ на фирмите от участие, да се организира вместо панаир земеделско-скотовъдна изложба[75]. Това начинание също постепенно замира в следващите години.

Търговията с пари (валута), ценни книжа, злато и сребро се намира в ръцете на 12 души. В същото време те са представители и на различни застрахователни фирми и частни банки. В града работят клонове на БНБ, БЗБ, БЦКБ, Банка Д. А. Буров Сие, Франко-българска банка, АД Горнооряховска банка, Горнооряховска популярна банка, които отпускат дългосрочни и краткосрочни кредити на индустриалци, занаятчии и търговци и по-малко на земеделски стопани[76].

За развитието на търговията и различните производства голяма роля има модернизацията на транспорта. Керванната търговия с каруци, осъществявана от над 250 каруцари, отстъпва място на железопътния и автомобилен транспорт. Тъй като железопътният транспорт е дело на държавата, то ще се спрем по-подробно на развитието на автотранспорта в Г. Оряховица. През 1935 г. автомобилната транспортна кооперация „България"—София открива клон в Г. Оряховица, който поддържа автобусна линия до гр. Елена за превоз на пътници, багаж и стоки. Същата година в града е създадена автомобилно-транспортна кооперация „Стрела". В следващите години с търговски капитали в съюз с добри шофьори и монтьори са основани командитно дружество за автобусни съобщения „Сигурност" (1936), „Омнибусно съобщение" — еднолична фирма на Димитър Памуков (1936), ООД „Автосервиз" (1938), ООД „Омуртаг" (1938), „СД „Скорост" (1940), ООД „Вихър" (1942), ООД „Бърз превоз" (1942), кои-

то непрекъснато се прегрупират, като ликвидират създадените преди това транспортни предприятия[77].

Стопанската структура на Г. Оряховица в периода 1878—1944 г. носи характерните белези и черти на българския капитализъм — хроничен недостиг на капитали, ниска степен на развитие на отделните форми на сдружения, преплитане на индустриална, занаятчийска и търговска дейност, ниска техническа въоръженост, разчетена на отживялата времето си парна и ръчна двигателна сила и т. н.

Горна Оряховица е град на производители (54 на сто) и търговци (25 на сто). На пръв поглед стопанската му структура е многообразна, а всъщност тя се движи главно в рамките на елеметарните зле организирани и недоразвити на съвременно ниво отрасли на хранителната и леката индустрия. Не се наблюдават съществени промени на структурата след Първата световна война, поради което целият период от 1878 до 1944, та дори до 1947 г. има обща характеристика. Това не означава обаче, че няма развитие на икономиката на града. Тя се осъществява в рамките на съществуващата структура и се изразява в нарастване на капиталовложенията в индустрията, което има за резултат екстензивно нарастване на обема на индустриалното производство и в много по-малка степен за интензификация и рационализация. Поради това след войните се увеличава относителният дял на индустрията, внедряват се някои нови производства, но като цяло стопанската структура на града не се променя.

Ръководството на Захарната фабрика още през 1912—1913 г. дава един перспективен опит със създаването на своя суровинна база по европейски образец за използуване на големите възможности на богатия селскостопански район. Нейният пример не е последван от горнооряховските индустриалци. Използуването на селскостопанското производство е хаотично и инцидентно. В повечето случаи индустриалното и занаятчийско производство на града, макар част от него да намира добър пласмент в страната и дори в чужбина, има предимно местно значение. От съществено значение е не само характерът и структурата на капитала, вложен в производството, но и общото и професионално ниво, култура, инициативност и перспективно виждане на притежателите му. По-големи успехи имат ония с по-високо образование и култура, които успяват да надраснат рамките на провинциалния еснафски манталитет. По-характерни и значими производства, които придават стопанския облик на града, са захарното, развивано от чуждия капитал, керамичното, производството на лозови пръскачки и печки, колбасарството и семенарството. Най-голям дял в националното производство безспорно има Захарната фабрика.

Горна Оряховица с право има славата на търговски град за района на централната част на Северна България. Участието на някои търговци във вносно-износната търговия не го издига съществено. Недостигът на капитали и тясноегоистични интереси, както и не особено далновидната политика на градската община не дават възможност да се използува максимално благоприятното географско, икономическо и кръстовищно транспортно-железопътно положение на града. Той има изключително големи възможности за стопански просперитет.

БЕЛЕЖКИ

[1] Константинов, И. Икономическо и политическо развитие на Горна Оряховица от 50 до 70-те години на XIX век като предпоставка за културния живот на селището. В: Юбилеен сборник „100 години читалище „Напредък" — Г. Оряховица, 1869—1969, С., 1969, с. 9—26.

[2] Исторически музей — Г. Оряховица, Пълномощни на изселили се турци, дадени на горнооряховски търговци и първенци, експозиция.

[3] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е.

[4] Юркевич, М. В. Двадцатипятилетные итоги княжества Болгарии, 1879—1904, т. II, кн. 2, ч. I, С., 1905, с. 196—197.

[5] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 8, 15, 1047, 1150, 1182, л. 1—2.

[6] Пак там, а. е. 81, 93, 120, 1187; ОДА — Варна, ф. 63-к, оп. 2, а. е. 70, л. 3.

[7] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 174, 320, 1321, л. 1.

[8] Пак там, а. е. 51, л. 2; а. е. 52, л. 6.

[9] Пак там, а. е. 61, 71, 115, 144, 1508, л. 1.

[10] Пак там, а. е. 26, 27, 57, 87, 114, 117; Янтра, № 44, 16 февр. 1936 г.

[11] ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 1, л. 103.

[12] ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2156, л. 1—100.

[13] Пак там, ф. 243, оп. 3, а. е. 562, л. 201; ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 89, 1132, 1388, 1557, л. 1.

[14] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 166, л. 3—4, 73; а. е. 183, л. 1, 204; ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2152, л. 84.

[15] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 59, л. 1—2.

[16] Пак там, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 2199, л. 3; ф. 255-к, оп. 1, а. е. 2, л. 62.

[17] Пак там, а. е. 111, л. 20, 51, 58, 61, 64, 74, 157.

[18] Пак там, а. е. 143, л. 1, 12.

[19] Пак там, а. е. 79, л. 1.

[20] Пак там, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 1, л. 152; а. е. 3, л. 20—21.

[21] Пак там, а. е. 1, л. 152; ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2155, 4308—4312, л. 1.

[22] ОДА — Варна, ф. 63-к, оп. 4, а. е. 22, л. 23.

[23] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 41, л. 1, 3, 50, 131, 176.

[24] Общ годишник на България, 1923—1925, № 2, С., 1925, с. 489.

[25] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 2, л. 1; а. е. 20, л. 2; а. е. 132, л. 1.

[26] ОДА — Русе, ф. 8-к, оп. 2, а. е. 18, л. 14; Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1889—1890 г., В. Търново, 1890, с. 43—44.

[27] Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1899—1900 г., В. Търново, 1900, с. 30.

[28] ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 562, л. 199; ф. 90-к, оп. 4, а. е. 165, л. 2.

[29] Ехо, № 90, 22 апр. 1934 г.; № 92, 25 апр. 1934 г.

[30] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 22, 49, 109, 154, 1219.

[31] Пак там, а. е. 168, л. 1, 57, 99, 124, 128; Свободна трибуна, № 151, 15 март 1931 г.; № 205, 20 юли 1933 г.

[32] ОДА — В. Търново, ф. 757-к, оп. 1, а. е. 1—7; Алманах на царство България, С., 1917, с. 52; Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1905—1906 г., В. Търново, 1906, с. 56—57.

[33] Изложение... за 1921—1922 г., В. Търново, 1922, с. 204.

[34] ЦДИА, ф. 1013, оп. 1, а. е. 255, л. 194.

[35] Янтра, № 54, 10 май 1936 г.; ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 35, 75, 1247, 1383 и др.

[36] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 164, л. 5.

[37] ОДА — Варна, ф. 63-к, оп. 1, а. е. 69—78; ЦДИА, ф. 231, оп. 3, а. е. 73, 93, 97, 100, л. 1.

[38] ЦДИА, ф. 231, оп. 6, а. е. 458, л. 70—84; История на революционното профсъюзно движение във Великотърновски окръг, С., 1983, с. 101—106, 121.

[39] ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7505, л. 7; ф. 1013, оп. 1, а. е. 72, л. 27; ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 33, 95, 1373, 1529, 1632.

[40] ОДА — Варна, ф. 63-к, оп. 1, а. е. 64, л. 75—76, 80-86; ЦДИА, ф. 1013, оп. 1, а. е. 200, л. 85; ф. 243, оп. 3, а. е. 562, л. 202; ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 1-а, л. 3; Търговскоиндустриален алманах, С., 1910, с. 775.

[41] Анкета по керамичното производство в България, С., 1927, с. 20; ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 562, л. 203; ф. 1013, оп. 1, а. е. 200, л. 8.

[42] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 1, 59, 68, л. 1.

[43] Пак там, а. е. 124, л. 1; ф. 173-к, оп. 1, а. е. 1, л. 1—5; ф. 127-к, оп. 1, а. е. 15, л. 1; ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 562, л. 200, 204; ОДА — Варна, ф. 63-к, оп. 1, а. е. 64, л. 262—263; а. е. 70, л. 4, 13.

[44] ОДА — В. Търново, ф. 872-к, оп. 1, а. е. 1, л. 1; а. е. 13, л. 5; ф. 90-к, оп. 4, а. е. 126, 136, 1403.

[45] Пак там, ф. 416-к, оп. 1, а. е. 1—3, 26.

[46] Пак там, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 60, л. 11; а. е. 167, л. 16, 388, 450—451; а. е. 2200, л. 4; Вечер, № 108, 2 март 1940 г.; Слово, № 5736, 21 авг. 1941 г.

[47] ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 569, л. 3; а. е. 570, л. 1; а. е. 571, л. 2, 3; а. е. 578, л. 1, 4, 5; а. е. 508, л. 1—10, 28—36; а. е. 912, л. 19, 20; а. е. 917, л. 4, 9, 15—19; ф. 288, оп. 3, а. е. 2153; оп. 4, а. е. 248; ОДА — В. Търново, ф. 860-к, оп. 1, а. е. 3, л. 17; а. е. 15, л. 32—45.

[48] Юркевич, М. В. Пос. съч., с. 219.

[49] Земеделска статистика през 1897 г., С., 1902, с. 170, 171, 500.

[50] Пак там, с. 800.

[51] Земеделска статистика за 1903 г., С., 1907, с. 362—363, 630.

[52] Изложение... за 1909—1910 г., В. Търново, 1910, с. 41.

[53] ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 2, л. 61; ф. 90-к, оп. 4, а. е. 31, л. 1.

[54] ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2156; Земеделска трибуна, № 25, 24 март 1921 г.; Лозарски преглед, № 2, 1 апр. 1930 г.

[55] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 5, 70, 76, 84, 100, 140, 197, 1154.

[56] ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 135.

[57] Шопов, Т. Бубарството в България, С., 1932, с. 60.

[58] Резултати от преброяване на добитъка, домашните птици, кошерите с пчели, колата и земеделските оръдия и машини в царство България на 31 декември 1905 г., С., 1912, с. 202—203, 486.

[59] ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 1, л. 38.

[60] Пак там, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 7, 26, 57, 87, 114, 117, 1366, 1584; Земеделско знаме, № 76, 16 дек. 1920 г.

[61] ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7165, л. 17; ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 3, л. 63—64, 83.

[62] Юркевич, М. В., Пос. съч., с. 194—195, 219.

[63] Земеделско знаме, № 85, 12 ян. 1921 г.; № 7, 14 март 1921 г.; № 15, 2 апр. 1921 г.; № 77, 29 дек. 1921 г.

[64] ОДА — Варна, ф. 63-к, оп. 1, а. е. 65, л. 26—41; а. е. 68, л. 97, 298, 330.

[65] ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 21, л. 14.

[66] ОДА — В. Търново, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 4, 43, 91, 102, 142, 145, 148, 181.

[67] Свободна трибуна, № 288, 7 юли 1939 г.

[68] Държавен вестник, № 49, 2 март 1940 г.

[69] ОДА — Русе, ф. 8-к, оп. 2, а. е. 2, л. 57, 58, 84—86, 97.

[70] ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 1, л. 4, 28, 30, 31, 38.

[71] Пак там, а. е. 3, л. 31; а. е. 1, л. 28.

[72] Пак там, а. е. 19, л. 53.

[73] Борба, № 10, 24 март 1923 г.; Меркурий, № 6, 23 септ. 1925 г.; Илюстрована седмица, № 171, 4 апр. 1926 г.

[74] ОДА — Русе, ф. 8-к, оп. 2, а. е. 49, л. 28, 117.

[75] ОДА — В. Търново, ф. 255-к, оп. 1, а. е. 1, л. 4; а. е. 3, л. 87.

[76] Пак там, ф. 90-к, оп. 4, а. е. 37, 83, 96, 199, 1075, 1176, 2244.

[77] ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2150; оп. 4, а. е. 339.

ECONOMIC STRUCTURE OF GORNA ORYAHOVITSA IN THE PERIOD 1878—1944

Kinka Panayotova

(resume)

The research has as a basis a rich documentary material. The paper gives a general picture of the basic moments and characteristics of the economic structure of Gorna Orayhovitsa during the period 1878—1944. It is pointed out that the economic activities in the town depend on both the general regularity of the country and the regional geographic, historical and demographic peculiarities, due to the higher cultural and educational level of life in the town. A small village in XV—XVIII centuries, Gorna Oryahovitsa grew into a natural centre of a rich agrarian region in the mid XIX century until it was announced a town in 1871. The data shows that it developed as a town of industrial production, 54% altogether of general and specific products of food industry, light industry, machining and ceramic industry as well as crafts. A quarter of the population were merchants taking part in the national import-export, and the town became an important transport junction. Analysing the facts we came to the conclusion that Gorna Oryahovitsa is a town with broad economic vistas for prosperity Some of the major disadvantages holding back the economic development of the town arethe following: insufficient capital and the rather short-sighted economic policy of the national and of the town administration.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ПРИНОСЪТ НА КОНСТАНТИН, НЕДЯЛКО И АНГЕЛ КАРАНЕШЕВИ В ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКИЯ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ

КИНКА ПАНАЙОТОВА, ВАНЯ СТАНЧЕВА

Великотърновският край дава на България много културно-просветни дейци, хора на науката, литературата, музиката. Особено показателна е фамилната приемственост, стремежът на поколенията към усъвършенстване и създаване на нови произведения в духа на българската традиция и популяризиране на богатото културно-историческо наследство. Сред тях са и представителите на три поколения от фамилията Каранешеви — опълченецът Константин Каранешев, художникът и краеведът Недялко Каранешев и техният последовател, художникът Ангел Каранешев.

С участието си в борбата за национално освобождение, със своята многостранна обществена дейност в областта на просветата и културата, с художественото си творчество и целенасочена работа по издирване, запазване и популяризиране на историческите паметници те оставят трайна диря в историята на В. Търново и Великотърновския край. През последните десетилетия делото им е позабравено, дори в определени моменти тенденциозно игнорирано. Настоящото изследване е пръв опит да се създаде определена представа за тях.

В държавните архиви на В. Търново и Габрово, в историческите музеи на тези градове и в домовете на потомците на Каранешеви (Каранешеви и Кисьови) е запазено богато наследство от картини и графики на Недялко и Ангел Каранешеви, документи, ръкописи, спомени за видни личности, лични дневници, интересна кореспонденция с изтъкнати културни дейци, оригинали и преписи на издирени исторически документи, писма, снимки с историческа стойност, ордени и медали, архива на дружеството „Дом за изкуство и просвета", десетки художествени произведения, лични вещи. Това огромно богатство дава възможност за твърде обемно и многопланово проучване на фамилията Каранешеви, както и на редица други изяви от нашия културен живот в продължение на повече от 100 години.

Архивното им наследство досега почти не е използвано. Много от документите, преписвани и преразказвани, смущават с високата си емоционалност, приповдигнатост, недовършеност, на места противоречивост и легендарност. Всъщност данните и информациите са твърде богати и интересни, но към тях трябва да се подхожда много внима-

телно и критично, да се съпоставят с други документи, факти, събития и изследвания.

Изказваме благодарност на съпругата на Ангел Каранешев г-жа Екатерина (Катя) Каранешева, известна със своята висока ерудиция и чувство за историческа отговорност. По повод уредената от Историческия музей във В. Търново изложба на Недялко и Ангел Каранешеви тя предаде за съхранение в музейните фондове много снимки, документи, лични вещи и 60 графики на съпруга си с документална стойност (възрожденски архитектурни комплекси в старата част на В. Търново), от които 30 са дарение. Г-жа Катя Каранешева, както и г-жа Лилия Кисьова с удоволствие разказаха спомени за богатия културен живот на фамилията, за многобройните вълнуващи срещи, които са имали с изтъкнати български и чуждестранни именити личности.

В настоящото изследване ще се спрем в исторически план най-общо върху някои основни моменти от живота и дейността на Константин, Недялко и Ангел Каранешеви. Целта е да се очертае техният дял в културния живот на Великотърновския край и страната, като се акцентира на емоционалната им вярност и приемственост към патриотичните и културно-просветни идеали на нацията. В този смисъл съвременните поколения се нуждаят от чисто човешкото им присъствие, което възпитава чрез традиционните български добродетели.

* * *

Константин Трифонов Каранешев е роден на 21 май 1851 г. в с. Хотница[1]. Буен и темпераментен по характер, той твърде млад става участник в национално-революционните борби. В спомените си отбелязва, че във всенародния порив на бунтовната 1876 г. решава да се включи в четата на поп Харитон и Бачо Киро. Със заплаха от побой дядо му успява да го спре. За да охлади борческите страсти на младежа, той набързо го оженил за Димитра — чевръста мома от същото село[2]. Тя била гласовита певица-жетварка и модистка на старобългарски шевици, начупени сукмани и алени престилки. От спомените на сина й Недялко научаваме, че момите и младите булки в Хотница и съседните села ходели при майка му за модели и съвет при изработването на фина прика, празнични гергьовски и великденски облекла. Тя създавала различни модели и имала тънък художествен усет да съчетава форми и багри. Навярно от нея иде художественият талант на следващите поколения от фамилията Каранешеви.

През 1877 г. дядото на Константин починал и нито младата невеста, нито тримесечният син Недялко можели да му попречат да се запише доброволец в Българското опълчение[3]. Без да се обади в къщи, той се зачислява в Първа рота на Трета дружина. Денят бил 2 юни 1877 г. Записан е под № 89. В тази дружина, командвана първоначално от подп. П. П. Калитин, а след геройчната му смърт от майор К. П. Чиляев, Константин Каранешев воюва до края на войната. Полезен е и с доброто владеене на руски, турски и гръцки език. В боевете край Ст. Загора, на Шипка и при Шейново се проявява като решителен боец. Когато на Шипка турският обръч се стяга около смелите бранители на планинския връх, настъпва неколкодневна мъчителна жажда. Константи Каранешев, Андрей Блъсков и още не-

колцина доброволци се промъкват под дъжд от куршуми в тила на противника до единственото кладенче и успяват да донесат вода на защитниците на Орлово гнездо[5]. Краят на войната и демобилизацията на Българското опълчение го заварват в Пловдив. На 29 юни 1878 г. получава уволнително свидетелство № 860. За проявена воинска доблест е награден от руското командване с войнишки кръст за храброст „Св. Георги" — IV степен, а по-късно и от българското правителство с отличие за участие в Освободителната война 1877—1878 г.[6].

През зимата на 1878—1879 г. Константин Каранешев завършва педагогическите курсове, ръководени от инж. щабс-капитан Е. С. Саранчов, командир на сапьорната и инженерна рота при Българската земска войска, дислоцирана в Г. Оряховица. Курсът е организиран от временното руско управление по молба на проф. Марин Дринов, за да улесни подготовката на учители за селските училища. Още през следващата учебна година Константин Каранешев, препоръчан от търновския училищен инспектор Тр. Китанчев, е назначен за учител в Поликрайще (1979—1880), а след това в Куцина (1880—1881)[7]. Той започва учителстването си през бурните следвоенни години, когато промените се извършвали с дни. Много негови бойни другари, бивши опълченци, били оземлявани, други работели в съда, трети забогатявали или поемали пътя на професионални военни, полицаи и т. н. По това време негови роднини закупили турски земи в с. Левски (Плевенско), където и досега има клон на рода Каранешеви. Под влияние на всичко онова, което става около него, Константин Каранешев известно време е на кръстопът: дали наистина да приеме учителското поприще, или да се опита да заеме престижна чиновническа длъжност. През 1881 г. постъпва в Търновския окръжен съд, където работи като писар от 9 септември до 1 ноември с. г. С рапорт на Окръжния управител до министъра на вътрешните работи му било издействано правото да изпълнява службата писар или секретар на околийско управление[8]. Желанието му да учителства обаче скоро надделява.

През 1883—1885 г. преподава в родното си село Хотница. Като учител в Темниско (Първомайци, 1885—1887 г.) изпраща молба до министъра на Народното просвещение да му бъде дадено правото да учителства в цялото Княжество. Във връзка с това той написва и депозира „Начална българска граматика за словопроизводството с въпроси и ответи, достъпна за III и IV отделения в първоначалните народни училища". Въпреки това последвал отказ[9]. Константин Каранешев е учител още в Горна Студена (1887—1888), Недан (1888—1889), Мекиш (Обединение), Яйджии (Масларево), Мургазлии (Янтра) (1890—1891) и Горна Оряховица. Във всяко от тези селища разкрива вечерни училища за възрастни, подготвя представления, изявява се като църковен певец, основава благотворителни дружества и открива читалища в Поликрайще (1879), Куцина (1880), Хотница (1883) и Мекиш (1889). Във връзка с тази си дейност издава различни книги, календари и картички, голяма част от които печата в Русе със съдействието на редакцията на вестник „Славянин"[10].

През 1891 г. Константин Каранешев се пенсионира по здравословни причини. Докато чака уреждане на пенсията си, учителства отново в Темниско. Запазено е „Поучително слово" от 25 март 1892 г., издържано в духа на българската традиционна нравственост[11].

Константин Каранешев бил уважаван учител с активна гражданска позиция. Неговият голям авторитет се градял на педантична строгост и взискателност към себе си и околните. Много държал на външния си вид, а децата — да бъдат винаги чисти, спретнати и да се държат благоприлично. Дисциплината и прилежното отношение към уроците били неговото основно изискване, от което не отстъпвал дори пред сина си. Жителите на селищата, в които учителствувал, го уважавали и заради неговия ум и отзивчивост. Край него никога не било скучно. В дома му винаги имало хора — мъжете идвали за съвети, а жените — за красивите модели и шевици на Димитра.

Константин Каранешев се втурвал в живота на селищата, раздвижвал всички около себе си с интересни и народополезни инициативи. Неговата дейна натура е винаги неспокойна, търсеща. Неговият най-голям принос с дълготраен характер е основаването на 4 селски читалища. Той не само подпомага първите им крачки, но навсякъде в това число и в повече от 10 по-големи села, съдейства за разгръщане на богат и съдържателен читалищен живот, създава читалищни дейци ентусиасти. В този смисъл той има заслужено почетно място в културната история на редица селища от Великотърновския край. Вписан е в почетната книга на читалището в с. Мекиш.

След пенсионирането си Константин Каранешев с цялото си семейство се установява в Горна Оряховица. Поборническо-опълченската пенсия от 2000 лв. месечно се оказва недостатъчна. Затова се обръща с молба към министъра на финансите за назначаването му на държавна служба или за увеличение на пожизнената му пенсия. Възможностите на държавата през последното десетилетие на XIX в. са твърде ограничени и поради това молбата му остава без последствие[12]. Със съдействието на Никола Селвели, адвокат в Лясковец, Константин Каранешев е регистриран като прошенописец, което му дава възможност да открие собствено писалище. Работи и като прошенописец в Градския съд в Г. Оряховица[13]. Освен това пее и в църквата по време на големи църковни празници и в неделя. Член е на горнооряховското църковно-певческо дружество, поддържа контакти с известния педагог по църковно пеене Давид Тулешков[14].

Константин Каранешев се включва активно в обществения и културен живот на Г. Оряховица. Като член на Поборническо-опълченско дружество „Шипка" в града той е избран за негов председател. Оглавява дружеството дълги години и получава пълномощия да го представлява на поборническо-опълченските конгреси в София, където взема участие и в изработването на законопроекти в защита на интересите на поборниците. Грижел се за материалното осигуряване на членовете на горнооряховското дружество, за увеличаване на пенсиите им и др.[15] Познавал много воеводи и поборници от цялата страна. Те често му гостували в Г. Оряховица. Най-близък му бил Филип Тотю. По-късно легендарният воевода подарил на сина на своя другар книгата си „Прочутият Филип Тотю войвода, наречен „Хвърковатият Тотю" с автограф.

През 1902 г. Константин Каранешев участва в тържествата на Шипка за освещаване на паметника, където той и синът му Недялко били представени на Н. П. Игнатиев и семейството му от неговия приятел Андрей Блъсков, личен адютант на графа по време на пребиваването му в България. Той и другарите му се снимат с ген. Н. Г. Столетов пред паметника[16].

Старият поборник се ползвал с голям авторитет в Г. Оряховица. Съгражданите му се отнасяли със страхопочитание и дълбоко уважение към него. През 1922 г. членовете на дружеството за запасните подофицери „Пирот" в града го провъзгласяват за свой почетен дружествен член. Той е и почетен член на Съюза на запасните подофицери в София[17].

В навечерието на 45-годишнината от освободителната Руско-турска война Министерството на народното просвещение организира заснимане на кинолента останалите живи ратници. Уведомително писмо за това е изпратено и на Константин Каранешев, който се отзовал на поканата[18].

Константин Каранешев оставя трайна диря сред новите поколения главно като герой от Освободителната война. Срещите с него били истински празник за младежите. Той умеел да разказва увлекателно и вдъхновено. Страстното му родолюбиво чувство се предавало неусетно, непринудено. То давало плодове в сърцата на младите хора, в тяхното самочувствие и любов към свободата и отечеството. В тази си спонтанна мисия К. Каранешев е допринесъл не по-малко за своя народ, отколкото в тежките боеве на 1877 г. Затова не случайно на 29 януари 1934 г. саркофагът с тленните му останки е носен на ръце от горнооряховските младежи, които се заклеват на гроба му във вечна вярност към подвига и делото на героите от Шипка.

* * *

Недялко Константинов Каранешев е достоен продължител на неуморната културно-просветна и обществена дейност на своя баща. Роден е на 16 февруари 1877 г. в Хотница. Израства в годините след Освобождението под впечатление на бащиния подвиг и на приятелите му. От най-ранна възраст се проявява като любознателно момче, наследило много и от художествения талант на майка си. Основно образование получава при баща си „по един извънредно строг метод", както той самият си спомня по-късно. Приучен е на покорност и уважение към околните[19]. Учи в петокласните гимназии в Г. Оряховица и В. Търново. На 18 юни 1894 г., още ученик в Търновската мъжка гимназия, той подава молба до окръжния училищен инспектор да му бъде разрешено да учителствува. Назначен е в с. Стрелец, където остава няколко години[20]. Като импулсивен и сърдечен млад човек той спечелва симпатиите на колегите си и от съседните села През април 1895 г. е поканен от учителя на с. Паисий П. х. Вълчев да участва в провеждането на годишния изпит[21].

През учебната 1896—97 г. Недялко Каранешев се дипломира в Севлиевската гимназия и се връща отново като учител в Стрелец. През същата година в селото избухва тежка епидемия и мор сред децата. С решителни действия той успява да прекрати предаването на заразата, като забранява да целуват умрелите и иконите по време на погребалния ритуал.

Във връзка с тази трагедия там пристига Великотърновският владика Климент. Той остава възхитен от решителността и енергичните действия на младия учител, които дават добър резултат. Това е първата среща на Недялко Каранешев с митрополит Климент (Васил Друмев), която се оказва съдбоносна за неговото бъдеще. Владиката го поканва на разговор в кабинета си във В. Търново. Убеден в качествата и таланта на младежа, той му дава препоръчително пис-

мо до своя познат в Русия Негово превъзходителство г-н Владимир Карлович Саблер, който да го настани в Санкт-Петербургската художествена академия, като издръжката по време на следването поема лично митрополит Климент. Романтик по натура и очарован от италианския ренесанс, младият Каранешев любезно отклонил примамливото предложение. Изпълнен с благоразположение към него, владиката не само не се разсърдил, но седнал и написал друго писмо — до министъра на Народното просвещение Иван Вазов с молба „да го вземе под своето високо покровителство и да не отказва своето могъщо съдействие"[22]. До края на живота си (1901 г.) митрополит Климент го съветва бащински, учи го да бъде „търпелив и разсъдителен", дава му възможност да ползва богатата си лична библиотека.

Освен Търновския владика препоръки на Недялко Каранешев за постъпване в Държавното рисувално училище дава и горнооряховското поборническо-опълченско дружество „Шипка" с писмо до председателя на Върховния надзорен комитет в София[23].

След конкурс между 80 кандидати е приет за студент в 1898 г. Неговата конкурсна работа — изящно изписана ръка — се откроявала от останалите. Оригиналът и до днес се пази в рамка в ателието на художника. Преподаватели са проф. Ив. Мърквичка (директор на училището), проф. А. Митов, Н. Кожухаров и др. Техните лекции често посещавал и княз Фердинанд. По време на следването си в столицата младият Каранешев е чест гост на ген. А. Блъсков, бивш опълченец и приятел на баща му, който го обича искрено като син, напътства го и му помага материално. Негови приятели са студентите И. Попов, юрист от София, Ив. Момчилов от В. Търново (химия), Влахов от Македония (химия), Христо Кюлюмов от Македония (химия), Тома Велев от Македония (философия), Петър Кънчев (резбар) и др., които до края на живота си се наричали помежду си „змей"[24]. Като студент той чете съчинения на много бележити автори по история на изкуството, философски трактати и др. на Хегел, Прудон, Лесинг, Гьоте, Пушкин, Белински, Чернишевски. Интересува се от музиката на Бетховен и драмите на Шекспир, чиито постановки не пропуска в софийските театри[25]. Увлича се от поезията, съчинява разкази и стихове. Още като дете в с. Хотница написва разказа „Селските деца"[26]. По-късно е автор на разказите „Хващането на Златишкия каймакамин от П. Хитов и от главния знаменосец В. Левски през 1867 г.", по който рисува картина, „На парзалката" (1898), „Нова година в София" (1900) и др.[27]

Първото му голямо любовно увлечение през 1899 г. като студент в София събужда у него повишен интерес към любовната лирика. Самият той започва да пише сантиментални стихове, пълни с тайни въздишки и копнежи:

„Душице, твоето лице
аз силно любя от сърце.
Обичам и душата ти,
поклон на красотата ти!"
Но любиш ли ме ти? (3)
Разпален от любовна страст,
предаден цял в твоята власт,
аз страдам, още съм огорчен,
измъчен все, обезсърчен.
(„Песен", януари 1899 г., София)

„О, има минути жестоки,
които гърдите разбиват.
О, има страдания високи,
когато сълзите се проливат."
(3 януари 1899 г., София)

От това време е оставил интересни мисли за мъжа и жената: „Мъжът трябва да представлява силата, а жената — хубостта, той — материята, тя — формата“[28].

Любовното увлечение повлияло на успеха му през януарската изпитна сесия. На изпитите по анатомия, история и перспектива се представил много добре, но по моделиране и останалите дисциплини получил оценка „едвам минава“.

Несподелената любов пренасочва поетичните му опити на граждданска тематика.

Простор, простор! За подвиг аз копнея,
за благото човешко да загина!
Святият пламък, що в сърцето грее,
не искам да угасне той марцина!“

(„Простор“, 13. I. 1900 г., Сф)

„Кога най-сетне ще престанат ваще
брътвежи все от името на народа?
Сърцето вас не ви боли за него —
за врява само той ви дава сгода“.

(„Брътвачи“, януари 1900 г., Сф)

Запазени са и други негови стихове („Пишман Петко“ и д.), които нямат литературни достойнства, но изразяват спонтанните му силни младежки чувства[29].

През 1902 г. Недялко Каранешев завършва пълния курс на обучение в Държавното рисувателно училище. Същата година във връзка с честванията на Шипка и освещаването на паметника той отпечатва репродукции на картината си „Опълченците на Шипка“ в тираж 5000 екземляра. Литографията е приета с въодушевление и всеобщо одобрение от участниците в тържествата. В спомените си Недялко Каранешев пише, че при представянето му на граф Н. П. Игнатиев той поднесъл за благословия своята картина „Опълченците на Шипка“. Не става ясно обаче дали това е оригинала или репродукция, още повече че и досега липсват сведения за съдбата на тази картина[30]. Аристократ по дух, младият художник е вдъхновен от личното обаяние и високата ерудиция на известния руски дипломат. Рисува картината „Граф Игнатиев със семейството си“. Според спомените му картината е била изложена на гара Г. Оряховица към 1956—1957 г.[31].

Недялко Каранешев още като студент започва да учи италиански и френски език. Запазени са негови записки[32]. Мечтата му е да специализира изобразително изкуство в Италия. През лятото на 1902 г. урежда документите си за постъпване в Академията на изящните изкуства във Флоренция[33]. По същото време се сгодява за г-ца Савка Дограмаджиева от заможно горнооряховско семейство. Бъдещият тъст поема почти пълната му издръжка в Италия[34].

Във Флоренция учи при известния художник и педагог проф. Джовани Фотори. Отличава се като добър копист на творби от Леонардо да Винчи, Рубенс, Тициан, Ван Дайк и други известни европейски художници. И днес в ателието му се пази детайл от копието на голямата композиция с Горгона Медуза на Леонардо да Винчи[35].

Връща се в България през 1903 г. и се оженва за своята годени-

ца. Кумуват им Луи Секлунов, началник на Орденския отдел при княжеската канцелария със съпругата си Анастасия[36]. Младото семейство се установява в Г. Оряховица. Тук Недялко Каранешев открива ателие в дома си на Сър пазар, където срещу умерено възнаграждение изпълнява различни поръчки: рисува композиции, портрети с молив и маслени бои, пейзажи, завеси за сцена върху копринени платове, декори, цветя, орнаменти, знамена, дипломи, адреси, илюстрации, венетки за корици и други[37]. През този период отношението на проф. Ив. Мърквичка към него се променя положително и следи по отблизо неговото творчество[38]. Времето след 1903 г. за Недялко Каранешев е изпълнено с големи творчески планове и надежди. Завършва картината си „Цар Освободител" и заедно с баща си я разпространява като литография, за което стамболовистите, дошли отново на власт, ги преследват като русофили[39].

През 1904 г. работи върху историческата картина „Хващането на Златишкия каймакамин от Панайот Хитов и от главний знаменосец Васил Левский през 1867 г. в местността „Хаджийци" над село Мирково". Същата година оригиналът е откупен от Военното министерство по препоръка на ген. Андрей Блъсков, който има свой дял по издръжката му във Флоренция[40]. Успехът на картината подтикнал бащата на младия художник да събира средства от спомоществователи, за да литографира картините му. Издатели на литографираните му произведения са книжарите Бурмов от Габрово, Лафчиев от Дряново и Константин Каранешев[41]. Те са отпечатвани от фирмите Покини и Гамби във Флоренция (1904), Алфиери Лакройкс (Милано, 1905—1906), Йозеф Еберле (Виена, 1906—1908), Регел и Круг (Лайпциг, 1910), Фридрих Яспер (Виена, 1911) и Карл Пипла (Прага, 1928). За някои от тях е въведен абонамент[42].

Периодът от 1905 до 1912 г. е твърде ползотворен за младия художник. Той извършва огромна събирателска работа на документи (български и турски), снимки, старопечатни книги, ръкописи, образци на шевици, старинни предмети, дърворезба, накити и керамика, записва спомени, обичаи, народни песни и легенди. За целта Търновското окръжно управление издава открит лист № 5273 от 7 май 1905 г., който му дава право да обикаля 22 селища и да получава съдействието на техните кметове, „за да изпълни предприетото от него дело, което е от голямо значение за нашия народен бит"[43]. Неговите картини от този период са резултат от проучването на исторически събития, личности, народни традиции и обичаи: „Манастирът „Св. Богородица" в с. Батошево", „Местността „Орловец, „Болярски пръстен и обици", „Св. св. Кирил и Методий — славянски просветители", „Иван Вазов", „Васил Априлов", „Марин Дринов", „Къщата на х. Димо Сарафоолу", „Църкви в Арбанаси", „Митическо изображение на лъв", „Българска шевица" — албум с модели на български национални престилки и мн. др.[44] Две от тях „Огнище в арбанашка къща" и „Къща в Трявна" са откупени от Етнографския музей в София (№ 50 от 4. II. 1915 г.)[45].

Трудолюбието на художника му създава популярност. Художествените постижения и историческата правдивост на творбите му привличат вниманието и на твърде взискателния професор Мърквичка, който отличава една от картините му за участие в изложба на български художници в Берлин през пролетта на 1907г.[46] През 1911 г. Недялко Каранешев урежда самостоятелна изложба във В. Търново

във връзка с откриването на V Велико народно събрание. Като член на Прогресивнолиберална партия (от 1909 до 1911 г.) изложбата му била посетена от всички депутати на тази партия начело с лидера ѝ д-р Стоян Данев. Много от изложените акварели са откупени от адвоката Бурмов, народен представител[47]. През 1911 г. заедно със Ст. Ковачев изработват бюст-паметник на Чардафон Велики в Габрово. По това време Недялко Каранешев учителствува в Априловската гимназия[48].

Сред произведенията му до войните е и една икона в памет на Иванка Ботева, починала на 7 ноември 1906 г. Художникът се ползва „от голямо внимание и пълно доверие" в дома на Венета Ботева, където често гостувал. Той много се гордеел с това приятелство и оставил интересни спомени за него. Споделял искрено скръбта ѝ по свидната рожба, придружавал я до гроба на Иванка и до арбанашките манастири, където Венета Ботева дарявала лични вещи и пари. По нейна молба започнал да рисува „Проскомидията" в олтара на църквата „Св. Богородица" в Арбанаси[49].

За бързите успехи на Недялко Каранешев и за трайните му интереси към историческата тема в изкуството големи заслуги има Иван Вазов. В непринудени разговори с големия български писател той се убеждава в общонационалната значимост на историята и паметниците на старата българска столица, обиква този град завинаги, оживява го в акварелни платна, предава своята любов и вярност към него на сина си Ангел и на многобройните си ученици, студенти и съграждани. Увлича го героичното и величавото, възвишеното и прекрасното в миналото на Велико Търново и България.

Една от срещите с Иван Вазов става в двора на църквата „Св. 40 мъченици" през 1905 г. Писателят работел върху историческите драми „Светослав Тертер" и „Иван Александър". „Вазов стоеше замислен — пише в спомените си Недялко Каранешев, — сам помежду двете постройки — църквата и старите килии"[50]. Срещата зарадвала и двамата. Дълго разговаряли за своите творчески намерения. С екцентричния си вид младият художник събудил желание у Вазов да го опише в някой свой разказ: „Висок, строен, темпераментен, с буйни разрошени черни, къдрави, дълги коси, нарамил кожена чанта и палитра през рамо, крачещ набрежно и самодоволно с неизменните си жълти ботуши по прашния път"[51]. Разговорите им както на тази среща, така и при следващите през 1911 и 1917 г. в арменското кафене и Градската градина на София, на оперен спектакъл в театър „Нова Америка" оставят трайни впечатления у Недялко Каранешев не само за големия писател и човек, но и го приучават към известна сдържаност и по-сериозно обмисляне на творческите идеи.

Със своя голям авторитет и строга взискателност Вазов внушавал респект. Недялко Каранешев разказва, че дори „професорите се плашеха от министъра Вазов. Често пъти, когато ходеха по работа при него, викаха и Заимов да е с тях". Причина за това е, че „министърът искаше да издигне на висота Държавното рисувално училище по заветите на неговия основател Константин Величков, а професорите като че ли искаха да правят индустриално училище". Те поемали поръчки, които възлагали на определен кръг свои студенти. В училището имало много талантливи, но бедни младежи, за които е от голямо значение допълнителният доход. Те организирали протести срещу ръководството. В тях участвал и Недялко Каранешев. Смятайки

го за протеже на министър Иван Вазов, професорите се отнасяли към него с неприязън[52].

Войните през 1912—1918 г. дават своя отпечатък върху личността и творчеството на Недялко Каранешев. Като военен художник създава картини с батални сцени, подарени на различни личности. За тях днес липсват сведения. Оставя на съхранение 12 исторически картини на русенски адвокат, за които не се знае дали ги е получил обратно[53]. За участие във войната 1912—1913 г. е награден с възпоменателен медал на Зелена лента, а за Първата световна война 1915—1918 г. — с възпоменателен медал на Червена лента[54].

Частната практика на художника не носи достатъчно доходи за издръжка на 5-членното му семейство. За това още от 1907 г. Недялко Каранешев работи като учител по рисуване и краснопис в Дряново и Априловската гимназия в Габрово[55].

Творческите му успехи като художник обаче са оценени по достойнство и на 21 април 1922 г. е приет за редовен член на Дружеството на северобългарските художници с център Русе[56].

През 1922—1923 г. Н. Каранешев е назначен за учител във Велико Търново. Към края на същата учебна година в града се устройва и семейството му в къщата на Маргарит Куповица[57]. Учителства във втора прогимназия „Иларион Макариополски“, стопанското девическо училище „Трудолюбие“ и Държавното средно техническо училище (Строителния техникум). Паралелно с това дълги години е експерт-графолог при Великотърновския окръжен съд. Води курсове на Русенската и Варненската търговско-индустриална камара за майстори по художествени, декоративни и бояджийски занаяти — национален стил в Горна Оряховица, от които се създава Коларското училище, също в с. Самоводене, Ески Джумая (Търговище), Нови пазар и други[58].

Като педагог влага цялата си душа и енергия в обучението и възпитанието на учениците си. Затова е дълбоко уважаван и почитан и от техните родители. Много от часовете по рисуване прекарва с децата сред природата и руините на старата столица. Учи ги на родолюбие, на преклонение пред историческото минало и родната природа. В тези часове учениците придобиват умения да наблюдават форми и багри, да чувствуват прелестите и съвършенството на природата, да я обичат и пазят. По-късно старият художник си спомня: „Моята работа винаги ми доставяше удоволствие и възвишена наслада, ако и да търпях неудобства и безпаричие“[59].

Във връзка с педагогическата си дейност той написва ръководства, статии и лекции за учителя: „Практическо и възпитателно значение на рисуването“, „Занаяти и художество“, „Елементи и главни подразделения в историята на изкуствата“, „Беседи за възпитателното значение на рисуването“, „Практически съвети за приложения на бои“, „За училището и изкуството“, „Въведение в преподаването по рисуване“, „Художествено развитие, постигано при преподаване предметите рисуване, пеене и ръчна работа“, „Изкуство в занаятите“. Споделя някои педагогически мисли със свои колеги от Габрово[60].

Като преподавател в Стопанското девическо училище разработва нови модели шевици, възаимствувани от образците на майка му и новоиздирени в селата на Великотърновския край. Върху тях се градят изследванията и методическите му ръководства: „Възпитателно значение на народната шевица — плетеници и национални бои“, „Пси-

хология и възпитателно значение на националната шевица“ и други[61].

Учениците на Недялко Каранешев се занимават с рисуване и приложни изкуства и в създадените от него кръжоци. Той урежда изложби на млади художници кръжочници в Дряново, Габрово и В. Търново[62].

През 1925 г. заедно със своя добър приятел художникът резбар Петър Кънчев представят самостоятелна художествена изложба по време на Горнооряховския панаир. Награден е с диплом и парична награда[63]. В тези дни се среща със своя стар познат ген.-лейтенант А. Г. Бендерев, който му показва скривалищата на Горнооряховския революционен комитет от 1876 г.[64].

На 10 октомври 1925 г. Недялко Каранешев основава национално ученическо православно християнско и художествено дружество „Патриарх Евтимий“. То обединява 185 редовни членове от прогимназиите и първоначалните училища. Средствата за културно-просветни нужди се набират от дарения на Великотърновската митрополия, частни лица и организации. Основна форма са беседите с религиозен и нравствен характер, за живота и творчеството на бележити ренесансови художници. Членовете се обучават да пеят, да рисуват, да пишат красиво и четливо. Ръководителят на дружеството Н. Каранешев, г-жа Копчалийска и други изнасят пред гражданството беседи с религиозно съдържание, а също и по въпросите на изобразителното изкуство и хоровото пеене, подготвят безплатни забави в салона на църквата „Св. Спас“ (1932), организират излети из околностите на В. Търново, където се запознават с историята на Втората българска държава[65]. Печатът на дружеството е нарисуван от Н. Каранешев. Той представлява образите на Патриарх Евтимий и Теодосий Търновски.

През 1930 г. художникът основава търновски клон на общонационалното дружество „Отец Паисий“ и рисува печата му — образът на отец Паисий и надпис околовръст „Околийско дружество „Отец Паисий“ — Велико Търново“.[66] То разгръща културно-просветната дейност сред учениците от гимназията и възрастните.

Една от най-големите заслуги на Недялко Каранешев, плод на неговата гражданска доблест, е основаното и просъществувало под негово ръководство в продължение на около 20 години дружество „Дом за изкуство и просвета“. За значението на това дело можем да съдим само като имаме предвид цялостната обстановка в страната и във В. Търново в условията на продължителна икономическа криза, засегнала всички социални слоеве. Кризата се отразява особено тежко и разложително върху българската култура. Помощта на държавата и даренията на граждани, фирми и организации са почти преустановени. На много места в страната културният живот замира.

Младежта се оттегля от културно-просветните дружества и се отдава на леки занимания. Особено тежки са 1930—1934 г.

При създалата се сложна обстановка бъдещето на културата в старата българска столица и Великотърновския край може да бъде защитено само чрез обединението на културния градски елит. Воден от стремежа за ново творческо преосмисляне на културния живот във В. Търново в духа на народните традиции, Недялко Каранешев основава „Дом за изкуство и просвета“. Целта му е възвишена и широка „... така крайно необходима за днешните усилни дни... Ще бъде цяло щастие, ако нашето дружество се противопостави на страшния недъг на нашето време, искрено жилаейки подобрение в този живот, един вид духовно прераждане на хората чрез изкуство и просвета“. Той

посочва, че източникът на единение на обществото е същият, от който са черпили нашите деди — цялостната народна душа, „но не размътена, както е днес, а чиста, кристална, благодатна“[67].

Недялко Каранешев се обявява и в подкрепа на движението, подето от Градската община и дружество „Стара столица“ през 1928—1929 г. за стопанско повдигане на В. Търново и за превръщането му като исторически и културен град в център за туризъм и отдих. Според него паметниците на този град са не само емблема, но и „резервоар на чистата душевна наслада, идеализъм и себеотрицание“. Към красивите му околности са обърнати погледите и за полезна инициатива.

Дружеството „Дом за изкуство и просвета“ е основано на 31 декември 1932 г. в дома на Недялко Каранешев след предварително запознаване на група съмишленици с целите и задачите му (15. XI. с. г.). То сплотява учени, писатели, юристи, художници, архитекти, скулптори, музиканти, инженери, лекари, археолози и журналисти. Член на друго дружество може да бъде приет за член на новото дружество, без да уврежда с това интересите на първото[68].

Целта на дружеството е: 1) да действа в окръга за задълбочаване на народното самосъзнание и за правилното насочване на творческите народни сили; 2) да издирва и запазва народните български изкуства и тяхното популяризиране сред народа; 3) да съдейства за духовното и културно издигане на В. Търново и окръга[69]. По своите цели, членски състав (редовни и почетни членове) и контакти в страната и чужбина дружеството има подчертано елитарен характер[70]. „Всеки наш член — казва Н. Каранешев — трябва да бъде напълно оформена личност и това да се вижда както в живота като човек с красива душа, тъй и в деятелността му да прозира тази естетическа емоционална култура, която прави човека истински човек“[71]. Негови качества трябва да бъдат безкористие, устойчивост, скромност, трудолюбие, компетентност, человеколюбие, артистизъм и творчество. Това са непреходни изисквания към истинските творци на културата.

Дружеството се управлява от избрано на общогодишно събрание настоятелство, състоящо се от председател, подпредседател, секретар, касиер и трима съветници. Настоятелството и проверителният съвет (от трима души) съставляват изпълнителния съвет[72]. За председател на дружеството е избран Недялко Каранешев (1932—1942), а след това — почетен председател. За подпредседател е избран синът му Ангел Каранешев (1932—1942), а след успешната му изложба във Виена — за председател до основаването на клона на СБХ във В. Търново.

Сбирките на дружеството се провеждат обикновено в дома на председателя или в Малкото казино през зимата, и в Царската (Хаджиилиевата) къща в Арбанаси през лятото. В Арбанаси от 1923 г. се намира ателието на Недялко Каранешев.

Дружеството има печат с изображение на свитък, лира, палитра и театрална маска, сребърна значка с емблема „Изкуство и наука“ и членски карти, от които първоначално са отпечатани 80 броя по идеен проект на Ангел Каранешев.

На заседание на 27 януари 1934 г. настоятелството избира редакционен комитет от пет души — Звезделин Цонев, Николай Георгиев, Марин Крусев, Николай Стателов и Райна Савова, който да издава художествено списание. Предложението е то да се нарича „Известия

на Дома за изкуство и просвета"[73]. Списанието да бъде достъпно еднакво и за селянина, и за гражданина. Замисълът на членовете е да се противостои на централизацията на българската култура. „Ние сме научени по една традиция след Освобождението ни — казва Т. Стратев — да очакваме и даваме инициатива само от столицата, а това е един погрешен път и принцип"[74].

Дейността на дружеството дава резултати в няколко направления. На първо място стои голямата събирателска работа. Издирени са редица исторически документи. В това отношение най-неуморим е Недялко Каранешев. За съжаление обаче в искреното си желание и чувство за историческа отговорност ценните оригинали той изпраща на различни изследователи в София. Досега не е правено проучване дали всички те са обработени и публикувани добросъвестно. Събира материали и оказва съдействие в изследователската работа на проф. Йоно Митев, проф. Ив. Дуйчев, Никола Трайков, Любомир Дойчев, Захари Недевски, Веса Ацева, Е. Лазарова, Ив. П. Топузанов, Ст. Ц. Гинчева, Ив. Енчев и др.[75]

Голямо внимание членовете на дружеството и най-вече неговият председател отделят на поселищните истории. Недялко Каранешев съдейства за написване на историите на селата Левски, Радковци, Арбанаси, Церова кория, Хотница, гр. Г. Оряховица и други[76]. Дружеството иска окръжният училищен инспектор с Окръжно „да задължи настойчиво учителите да напишат история на селищата си във Великотърновски, пълен с истории и легенди окръг"[77]. Поради това че дружеството не успява да издаде „Известия", дейността на издателската комисия се съсредоточава върху отпечатването на поселищни истории и проучвания на своите членове: Филип Македонски „История на Силистра", П. Крусев „История на Народната библиотека във В. Търново" и „История на търновския терзийски еснаф", А. Пенчев „История на земеделието", Р. Радославов „История на град Трявна" и т. н.

Пример за поселищните изследвания е тригодишният труд на Недялко Каранешев „История на общежителния манастир „Св. Преображение Господне" при град В. Търново", В. Т-во, 1927. Това е първият опит за по-цялостна история на това огнище на българския дух. То завладява с емоционалния и увлекателен разказ за събития и личности, оставили трайна диря в политическия и културния живот на България. Авторът като историк любител е допуснал и някои неточности, отбелязани още тогава от проф. Никола Мирчев, Тодор Николов, уредник на местния музей, и други[78]. Той работи и върху редица исторически статии, някои от които са публикувани във вестници и списания, а повечето от тях, както и книгата му „Дух и устрем на българина в Арбанаси и В. Търново" са запазени в чернови. Всички те отразяват голямата любов на автора към родната история, но носят отпечатъка на любителя краевед. Записва легенди за В. Търново, Арбанаси и други, като някои от тях са публикувани — „Небесната война", „Змей се сражава за България" и т. н.[79].

Съществено направление в дейността на дружеството и на Недялко Каранешев са етнографските проучвания. Той моли окръжния училищен инспектор да задължи учителите да събират етнографски предмети, с които да бъде създаден Етнографски музей в Царската къща в Арбанаси. Със същата цел е изпратено писмо и до министъра на Народната просвета[80]. С голяма любов Недялко Каранешев съ-

бира български народни песни. Негов пример и кумир са братя Миладинови. Силно привързан е към българския народен бит. Събира и претворява национални шевици, образци на традиционно-художествени занаяти. Още твърде млад той се вълнува от душевността на българина, народните обичаи, празници и обреди. В тетрадка № 1 от Габрово е запазена „Характеристика на селските седенки", писана на 30 юли 1898 г. От допълнително нанесените с червен молив години 1929—1931 можем да предположим, че тогава е публикувал или правил опит да отпечата това свое ранно съчинение. На „титулната страница",оформена с мастило, е изписан № 6, т. е. това е шесто по ред етнографско проучване. И днес, когато четем 44-те пожълтели страници, ние неусетно си представяме очарованието на селските седенки, песните, репликите, движенията на сръчните момини и момкови ръце, дори чувстваме тяхната радост и вълнение, възприемаме емоционалната наситеност и импониращата й природа през топлата юлска нощ на 1898 година, обляна с лунна светлина и надвиснали едри звезди[81]. Този и по-сетнешни непринудени разкази от лични наблюдения са предадени живо, увлекателно, картинно, на места с диалози. В някои от тях той вплита и собственото си присъствие. Селските моми поглеждали свенливо и закачливо облечения по градски и с изискани обноски младеж, наричайки го „гърка", както казвали на всеки гражданин в Свищовско. В разказите си умее да улови и пресъздаде момента, настроението. Успоредно с това неусетно, ненатрапчиво предава свои мисли, чувства, настроения и разсъждения, прави съпоставки и оценки. Всичко това характеризира любителя етнограф като човек с богата душевност, емоционална чувствителност и естетико-художествен усет.

Ревността за етнографски проучвания подтиква Недялко Каранешев чрез окръжния училищен инспектор да задължи учителите в окръга да събират етнографски материали.

Дружеството „Дом за изкуство и просвета" организира сказки, изложби и концерти, на които популяризира резултатите от събирателската работа, урежда срещи с именити учени, художници, певци и инструменталисти. Сказките се уреждали в салона на читалище „Надежда" и в Девическата гимназия[82]. Изложбите, подготвени от членове на дружеството, предимно млади художници, се откривали във фоайето на Девическата гимназия и Военния клуб, какво и в Г. Оряховица. Със съдействието на Недялко и Ангел Каранешеви се организират концерти на Асен Русков, Христина Морфова, Тамара Янкова, Маргит Брезо (унгарска певица), проф. Йоде, виртуозите от Мюнхенската академия (Дас Фидел трио), с изпълнения на реставрирани средновековни инструменти по картини на холандски художници и други. Част от приходите на тези концерти са използвани за благотворителни цели и за културни мероприятия на дружеството[83].

Недялко Каранешев организира ежегодни курсове по история, археология и етнография, чието начало поставя в манастира „Св. Троица" още през 1923 г. Той е инициатор и на редовно обхождане и заснимане на архитектурни и археологически паметници, в които участват членове — архитекти, художници и фотографи. По създадената документация са предприемани действия за тяхното запазване и реставрация, моделиране, рисуване и фотозаснимане. В тази си дейност Недялко Каранешев е неуморим. Той излиза с редица статии за историята на отделните архитектурни паметници, посочва тяхното из-

ключително значение и богатство, с което се гордее В. Търново и Великотърновския край[84]. Те са вдъхновение за значителна част от неговото художествено творчество. Рисува „Къщата на Кършовски в Елена", „Интериор от Арбанашка къща", „Арбанаси", „Къщата на Неофит Рилски в Габрово", „Къща от с. Бойковци" и много други картини с маслени бои, пръснати в художествени галерии, обществени институции и частни домове. По коледните празници на 1936 г. заедно със сина си Ангел уреждат изложба в Г. Оряховица. През 1938 г. участват в изложбата, организирана от отдел „Занаяти" при Министерството на търговията, промишлеността и труда[85].

Дружеството среща много трудности и неразбиране от търновските художници, разединени в три различни дружества: Дружество на северобългарските художници, Дружество „Дом за изкуство и просвета" и Дружество на великотърновските художници. Независимо от многобройните проблеми Домът за изкуство и просвета води много активен културен живот, а неуморимият ентусиаст и пламенен родолюбец Недялко Каранешев е отворил широко вратите на своето жилище за всички интелектуалци от града, страната и чужбина. С голяма част от тях се запознава в качеството си на нещатен екскурзовод към Великотърновската община. Представителният му вид, изискани обноски, големи общи познания, тънка чувствителност и сладкодумство привличали и предизвиквали благоразположение сред нашите и чуждестранни именити туристи: Никола Кожухаров, Ангел и Вела Каралийчеви, проф. Ив. Снегаров, проф. В. Стайков, Петър Кънчев, Атанас Смирнов, Стефан Мокрев, проф. Захариев, Иван Хадживасилев, Никола Танев, Владимир Злодев, Фам Ван Хас (журналист от Ханой), Рут Пиърс (САЩ), Жорж Нуриджан (писател от Рим, почетен член на дружеството „Дом за изкуство и просвета"), М. Суботович (Люблин, Полша), Корнеску (Букурещ), Петре Филипов (Македония), Тома Жоржеско (Румъния, известен скулптор, рисувал негов портрет), Беатриче и Едуард Бойл, виден физик.[86].

През септември 1936 г. в града рисуват в продължение на 20 дни полски студенти графици, водени от проф. Бартоломейчик. Каранешеви им предоставят великолепни условия за работа и почивка. Впечатлен от дейността на дружеството, професорът приема да стане негов почетен член и съдейства за установяване на връзки с Варшавската художествена академия[87]. Същата година В. Търново посреща и директорът на Етнографския музей в Бърно проф. Поспешил със съпругата си. „Приятно бях изненадан — пише той, — когато в Търново попаднах в художествената старинна и битова галерия на художниците Каранешеви — баща и син. Безшумно и скромно, в разстояние на години са създали едно крупно дело, което истинският човек на науката и изкуството достойно ще оцени." Професорът също дава съгласието си за почетен член на дружеството.

Десетки са гостите в Първата частна провинциална галерия-музей, оставили възторжени думи в албумите му (книги за впечатления). Особено ценен е автографът на Карел Шкорпил, посетил галерията на 27 септември 1926 г. Същата година скъп гост е Антон Страшимиров, на когото любезният домакин Недялко Каранешев прави портрет с молив. Величкият епископ Андрей пише: „Твоят дом е храм на изкуството и благородството"[88].

„Това беше непрекъснат порив от срещи с художници, композитори, артисти, писатели, поети" — пише в автобиографията си Н. Ка-

ранешев[89]. До края на живота си (10 март 1964 г.) той е неуморим радетел за опазване и популяризиране с палитра и слово на културното наследство на нашия народ. За своята дългогодишна народополезна дейност по повод 80-годишния му юбилей Недялко Каранешев е удостоен с най-високото отличие за просветни и културни дейци — Орден „Кирил и Методий" — I степен. Уредена е голяма юбилейна художествена изложба с негови творби във В. Търново (1957). Слово произнасят професорите Дечко Узунов, Веселин Стайков. Присъстват многобройните му приятели и почитатели, много студенти, ученици, представители на търновската интелигенция. В поздравителния адрес от Съюза на българските художници Недялко Каранешев е наречен „художник по професия и историк по сърце". Самият той в автобиографията си пише: „През моя живот непрекъснато съм се старал да работя. Народът ме ценеше и наричаше „жива история". Жадните за изкуство, красота и наука непрекъснато посещаваха моето ателие"[90].

* * *

Ангел Недялков Каранешев е роден на 16 май 1906 г. в Г. Оряховица. Учи в Априловската гимназия в Габрово, а след установяване на семейството във В. Търново завършва мъжката гимназия „Св. Кирил". Наследил музикалната дарба от баба си Димитра, Ангел свири на кларнет в училищния оркестър и е негов диригент. През 1925 г. се явява на изпити в Художествената академия и е приет за студент в класа на проф. Никола Кожухаров. За да се издържа, рисува картини от В. Търново и ги продава на чужденци. Поради липса на средства прекъсва следването си. Заедно с по-големия си брат Константин постъпва доброволец в казармата, където е зачислен във военната музика на 18-и Етърски полк. След двегодишна военна служба, по време на която получава и месечна заплата, отново заминава за София, за да продължи образованието си. Завръща се във В. Търново и се установява като художник на свободна практика. Израснал в дом, в който се твори изкуство, контактувал с изтъкнати интелектуалци, той става естествен приемник и последовател на баща си. Наследил от него сладкодумието, любовта към родната история и дарбата да разказва увлекателно, скоро Ангел Каранешев става душата на търновската интелигенция.

В началото на творческия си път като художник Ангел Каранешев работи с маслени бои морски пейзажи, предимно от Варна и изгледи от В. Търново. Един ден, през лятото на 1932 г., когато рисувал интересна стара дървена къща край Янтра, откъм реката се задава твърде едра, хубава жена, нарамила кобилица с пълни менци, облечена в доста износена дреха. Тя спира до младия художник и радостно възкликва: „О, това е нашата къща! Колко е хубава, нали господине? Искам да купя тази картина!" Ангел Каранешев я взел за бедна слугиня и с вродената си деликатност отклонил предложението ѝ. След няколко дни негов близък довежда в дома му знаменитата Христина Морфова, търновска по майчина линия. В нея художникът за голяма своя изненада познава жената с менците. Дълбоко трогнат от вниманието на световноизвестната певица, той ѝ подарява картината си[91]. Две години по-късно, вече като подпредседател на Дома за изкуство и просвета, я поканва на благотворителен концерт в полза на туристическо дружество „Трапезица". Христина Морфова

приема поканата с голямо задоволство. Концертът преминава при голям успех на 13 април 1934 г.[92].

По-нататъшната дейност на Ангел Каранешев е тясно преплетена с дружеството Дом за изкуство и просвета, като подпредседател и председател. По негова инициатива се организират различни изяви с благотворителна цел (сказки, концерти, балове и др). Благотворителността е характерна черта на фамилия Каранешеви. Те откликват на всяка чужда горест и тежка житейска съдба. Ангел не нарушава тази семейна традиция и според възможностите си често прави лични дарения. Най-значително от тях са 100-те картини със сюжети на стари търновски улици, които след закриване на изложбата в българското училище в Букурещ заедно със събраната входна такса предоставя за нуждите на бедните ученици[93].

През 1935 г. по препоръка на баща си Ангел Каранешев е назначен от Варненската търговско-индустриална камара за член на комисията по провеждане на майсторски изпити по строителство и текстилно бояджийство[94]. По същото време работи като лектор, възпитател и диригент на хора в Железничарския пансион във В. Търново[95]. През следващите години той се утвърждава и като експерт-графолог при Великотърновския областен съд. Научните му интереси към графологията го свързват с чуждестранни специалисти по тези проблеми, които ползват неговия дългогодишен опит. Чешкият писател Жан Пилар посвещава няколко страници на графологията на Ангел Каранешев[96]. В личния архив на художника е запазена тетрадка чернова от недовършената книга по графология поради неочаквано заболяване и скорошната му смърт (15 март 1974 г.).

Ангел Каранешев подобно на баща си съчетава историческите познания с разбирането на черковната живопис и необходимостта от опазването ѝ. Изявява се и като военен художник в Силистра. Там заедно с военния лекар П. Пейчев стават инициатори за основаване на музей (исторически и етнографски), открит на 10 октомври 1940 г.[97]. Чрез брат си, офицера Константин Каранешев, той често изпълнява поръчки (картини, декори, украса) на Военния клуб във В. Търново.

Едно от големите творения, замислено и рисувано заедно от баща и син в продължение на 12 години, е картината „Величието на България", завършена около 1942 г. Тя пресъздава образите на всички български владетели, в т. ч. и малолетния престолонаследник Симеон II. Той е добавен след неговото раждане в скута на цар Борис III. Литографирана е с. г. във Виена в печатницата на Еберле, стар издател и приятел на Недялко Каранешев. Поръчката е изпълнена в извънработно време, тъй като печатницата била военно мобилизирана. За съжаление оригиналът и почти всички литографии копия са унищожени по-късно. Случайно е запазен един екземпляр във Великотърновската митрополия[98].

Художественото наследство на Ангел Каранешев е голямо по обем. Състои се предимно от графични творби на търновска тематика. По-големи са изявите му на коледната изложба в Г. Оряховица през 1936 г. заедно с баща си. Организира и участвува в изложбата на Дома за изкуство и просвета на следващата година в същия град заедно с Иван Койчев, Стефан Василев, Коста Петров, Николай Георгиев и др. През 1938 г. на Богоявление открива в София самостоятелна изложба от 100 картини, работени с туш. Те внасят нови еле-

менти в нашата архитектурна живопис. Изложбата предизвиква голям интерес сред изисканите ценители на изкуството в салона на италианското посолство „Про Ориенте". На следващата година отново е поканен в същия салон със самостоятелна изложба[99].

Получил признание и популярност, Ангел Каранешев е поканен от Германо-българското културно дружество във Виена и лично от проф. Бютхер да открие самостоятелна изложба в галерията на Винер кунсхале на 19 май 1942 г. В 53 картини е представено В. Търново. В продължение на един месец „виенчани се любуват на приказния стар град, на каменните стъпаловидни улици, надвисналите чардаци и дървени балкони". Изложбата поражда желание да посетят България и В. Търново. Почти всички картини са откупени[100]. Проф. Нойманер, изтъкнат изкуствовед, който много рядко давал положителни оценки за творчеството на художниците, пише във вестник „Фолкишер Беобахтер" от 20 май 1942 г.: „Художникът от В. Търново г-н Ангел Каранешев, влюбен в неговия блясък, е предал с особена светлина красотата на този град. Със своята специфична техника, която постига без четка и перо, а с приспособени за целта средства, ни дава всички дълбочини, светлини, тъмнини и междинни тонове посредством отлична тонация. Между българските художници той се явява с една рядка самобитност. В неговите картини живеят къщите, които днес вече са изчезнали, но приказката, която излиза от река Янтра и се движи по скалите, продължава да звучи!"[101]

След големия успех на художника във Виена Ангел Каранешев получава предложение за самостоятелна изложба през ноември с. г. в Берлин, където се представя с нови творби. Изложбата му носи още по-голяма популярност[102]. Втората световна война осуетява получените покани за нови изложби в чужбина. Едва през 1949 г. той участва с 4 картини, графика с молив в малка шведско-българска изложба в общинския дом в Брюма. Както съобщава вестник „Брюма Тидиниген" (Стокхолм), „най-интересен от изложителите е Ангел Каранешев. Изложените работи са превъзходни и показват една твърде голяма заложба"[103]. Организатор на изложбата е стокхолмският художник Ивар Стенмарк, който през лятото на с. г. рисува мотиви от България и старото Търново.

В. Търново като град на художници и поети с неповторимата си красота събужда непринудения интерес на Ангел Каранешев към лириката. Негов любим поет е Гьоте. И днес в ателието му на работната маса стои книга с избрани съчинения на великия поет, четена малко преди смъртта му. Самият той е автор на поетични приказки за деца, които съчинява, приспивайки трите си малки дъщери Савка, Теодора и Живка — „Пухлю и Мухлю иманяри" (1941) и „Герой Димчо" (1971, в библиотека „Медни звънчета"). Илюстрациите към първата книжка са негови. В продължение на дълги години е кореспондент на много вестници, между които „Утро", „Заря", „Варненска поща", „Отечествен фронт" и др., оформя заглавката на „Търновски епархийски вести".

Като председател на дружество Дом за изкуство и просвета, а по-късно и като председател на търновския клон на Съюза на българските художници Ангел Каранешев е неофициален културен представител на града пред чуждестранните гости, които посрещал, придружавал до историческите забележителности, вдъхновено разказвал за миналото на своя любим град, канел ги вкъщи.

Шведският художник Ларс Норман посещава два пъти България и издава художествен пътепис „Пътешествие из България“ (1957). Дълбоко впечатлен от Ангел Каранешев, той му посвещава 10 листа от своята книга. Шведската „студенина“ не му е попречила да долови колорита и темперамента на българите, сърдечността и топлотата, с която посрещат всеки гост. Той е очарован от патриархалната сговорчивост в семейството на Каранешеви: „В средата на къщата има широка двукрила порта (б. а. ул. „Читалищна“ № 10), която води към голям двор с дървета и много цветя. Стените на ателието са покрити с негови рисунки от В. Търново, голи модели и уголемени портрети. Домашната обстановка е скромна, но артистична. Стопанинът е весел мургав човек, с хубав музикален басов говор, който ни посрещна много сърдечно. От него се излъчваше топлина и искреност. Хубавата му и приветлива съпруга е красив образец на балканска жена, с черна изобилна коса и горда осанка“[104]. Проф. Никола Кожухаров, чест гост на семейството, допълва: „Виждам твоя образ, който всякога е душата на компанията, вечерите у вас — сърдечни, с песни, със смях и китарата. Идва време пак да сме заедно и да запеем нашата „Чудната песен за любовта“... Да пием традиционното кафе на Катето“[105].

Дългогодишно искрено приятелство свързва Ангел и Катя Каранешеви с известния търновски художник-карикатурист Александър Добринов, от когото са запазени два дружески шаржа. Приятелите на бащата са и техни приятели, но идват и нови: художниците Иван Христов, Васил Стоилов, Крум Джаков, скулпторът Валентин Валев, руските художници Владимир Висоцки, Владимир Цвирко, Владимир Ветрогонски, Виктор Лень, Даниел Черкес, нашите именити композитори Петко Стайнов и Панчо Владигеров. Поддържа контакти с интересни чуждестранни дейци на културата: американските скулптори Фолей и Атанас Качамаков (родом от Лясковец), американската художничка и директорка на Художественото училище в Калифорния Елма Братт, съветския писател Константин Паустовски, журналистите проф. К. Ф. Юрда, баронеса Зина фон Розен от Швеция, Илзе Стейнхоф (Германия), Елена Фишер (Франция), дипломати и други.[106]

Доколко Ангел Каранешев впечатлява със своята жизненост и богата душевност говори фактът, че след смъртта му семейство Маркис от Франция идват на гроба му, вземат пръст, която пренасят с коренчета български здравец върху специално направена могилка в градината на замъка си в курорта Венце[107]. Този жест, както и мислите, казани за художника Ангел Каранешев, дават най-точна представа и оценка за смисъла на неговия живот, творчество и обществена дейност.

* * *

Константин, Недялко и Ангел Каранешеви са фамилия, която се отличава преди всичко не с материално благополучие, а със своето духовно богатство, което щедро раздава. Това са безкористни личности, дейци на просветата и културата, които вършат своето дело спонтанно. То е плод на тяхната духовна нагласа, на вътрешна потребност за действие и изява в полза на обществото. Те притежават много добро вродено чувство за ориентация и адаптация в различни ситуации, да търсят и завоюват свое поле за творчество и изява. Не им липсва

очарованието на творческия безпорядък, но не можем да им отречем целенасоченост, целеустременост. Уморяват се от еднообразието и затова сме им благодарни, че с ентусиазъм и всеотдайност „се пилеят", втурват се в дела, в които или са пионери, или ги стимулират.

Надарени с богата душевност, тънка чувствителност, артистизъм, художествен усет, човеколюбие и благородство, Константин, Недялко и Ангел Каранешеви бързо печелят доверие, оставят трайни и незабравими спомени. И тримата са ярки личности, всеки по своему, и взети заедно взаимно се допълват, за да изградят един чудесен образ на фамилията, да ѝ отредят свое неповторимо място в културния живот на Велико Търново, Великотърновския край и страната.

Ние оставяме на изкуствоведите правото да направят оценка на творчеството на Недялко и Ангел Каранешеви като стил, художествен похват и естетическа стойност. За историята тяхното място е много по-значимо. Със своята историческа достоверност картините на Недялко и Ангел Каранешеви (с маслени бои, акварели и графика) запечатват забележителни възрожденски архитектурно-исторически паметници и ансамбли до най-малката подробност, умело пресъздават очарованието и духа на епохата, която ги е сътворила, причудливия амфитеатър на старинния град. С многобройните си контакти в продължение на десетилетия с чуждестранни специалисти и туристи те съдействуват за популяризиране на българското народно творчество, историческо и културно наследство на страната в Европа, Америка и Азия.

БЕЛЕЖКИ

1 ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 1, л. 1.
2 Пак там, а. е. 12а, л. 1.
3 Пак там, а. е. 1, л. 5.
4 Пак там, а. е. 1, л. 3; а. е. 171, л. 15.
5 Пак там, а. е. 1, л. 2; а. е. 313, л. 51.
6 Пак там, а. е. 1, л. 4.
7 Пак там, а. е. 3, л. 2, 6.
8 Пак там, а. е. 4, л. 2; а. е. 167, л. 11.
9 Пак там, а. е. 3, л. 8; а. е. 353, л. 1—10.
10 Пак там, а. е. 83, л. 1—2.
11 Пак там, а. е. 5, л. 1—2.
12 Пак там, а. е. 6, л. 1, 3, 4.
13 Пак там, а. е. 1а, л. 1; а. е. 4, л. 4.
14 Пак там, а. е. 2, л. 17.
15 Пак там, а. е. 2, л. 1.
16 Пак там, а. е. 314, л. 109, 113.
17 Пак там, а. е. 2, л. 2.
18 Пак там, а. е. 2, л. 16.
19 Пак там, а. е. 12, л. 11.
20 Пак там, а. е. 8, л. 1—2; а. е. 91, л. 1.
21 Пак там, а. е. 70, л. 1; а. е. 19, л. 1—2.
22 Пак там, а. е. 8, л. 3.
23 Пак там, а. е. 8, л. 6.

[24] Пак там, а. е. 12, л. 116; Тетрадка № 1, която се пази в семейство Кисьови в Габрово, с. 7.

[25] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 202, л. 1—2; а. е. 312, л. 49.

[26] Пак там, а. е. 281, л. 1—30.

[27] Пак там, а. е. 237, л. 1—2; Тетрадка № 1, с. 1—2, 14—18.

[28] Тетрадка № 1, с. 10—11; Тетрадка № 2, съхранявана от семейство Кисьови в Габрово, с. 348.

[29] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 264, л. 1—15.

[30] Пак там, а. е. 314, л. 113.

[31] Пак там.

[32] Тетрадка № 1, с. 41—43; Тетрадка № 2, с. 456—463.

[33] ОДА — В. Търново, 932—К, оп. 1, а. е. 8, л. 18.

[34] Пак там, а. е. 51, л. 7.

[35] Пак там, а. е. 12, л. 1, 8; а. е. 170, л. 1—5.

[36] По спомени и снимки, предоставени от семейство Кисьови от Габрово. Материалите в ОДА — Габрово не можахме да използуваме поради сполетялото ги природно бедствие (наводнение).

[37] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 168, л. 5.

[38] Пак там, а. е. 314, л. 113; а. е. 313, л. 119.

[39] Пак там, а. е. 313, л. 119.

[40] Пак там, а. е. 12, л. 8; а. е. 53, л. 1.

[41] Пак там, а. е. 12а, л. 5; а. е. 18, л. 1.

[42] Пак там, а. е. 30, л. 1.

[43] Пак там, а. е. 168, л. 4.

[44] Пак там, а. е. 1, л. 1; а. е. 100, л. 1; а. е. 105, л. 1; а. е. 110, л. 1; а. е. 112, л. 1; а. е. 122, л. 1; а. е. 148, л. 1—2; а. е. 173, л. 1; а. е. 205, л. 1—7; а. е. 256, л. 1; а. е. 265, л. 1—3; а. е. 276, л. 1; а. е. 306, л. 1; а. е.377, л. 1—10:

[45] Пак там, а. е. 168, л. 4.

[46] Пак там, а. е. 63, л. 1.

[47] Пак там, а. е. 12а, л. 117.

[48] Пак там, а. е. 104, л. 1.

[49] Пак там, а. е. 102, л. 1; а. е. 160, л. 1—5; а. е. 162, л. 20.

[50] Пак там, а. е. 172, л. 3.

[51] Пак там, а. е. 172, л. 1.

[52] Пак там, а. е. 312, л. 46.

[53] Пак там, а. е. 314, л. 80.

[54] Пак там, а. е. 314, л. 2.

[55] Пак там, а. е. 12а, л. 8.

[56] Пак там, а. е. 30, л. 1.

[57] Къщата на търновския търговец Маргарит Куповица, брат на Паница, се намирала недалеко от църквата „Св. Богородица" и била дадена като зестра на дъщеря му. През 1872 г. тя била купена от търговеца на сукно Георги Аврамов, която след смъртта му останала в наследство на брат му Кънчо Аврамов.

[58] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 9, л. 2; а. е. 12, л. 15.

[59] Пак там, а. е. 12, л. 15; а. е. 12а, л. 6.

[60] Пак там, а. е. 62, 109, 117, 124, 129, 219, 278, 312.

[61] Пак там, а. е. 63, 103, 161, 184, 229.

[62] Пак там, а. е. 305, 312.

[63] Пак там, а. е. 12, л. 2.

[64] Пак там, а. е. 314, л. 80.

[65] Пак там, а. е. 314, л. 54.

[66] Пак там, а. е. 314, л. 56.

[67] Дом за изкуство и просвета, В. Търново, 1933, с. 1.

[68] Протоколна книга на Дома за изкуство и просвета, Ист. музей — В. Търново, отд. „Нова история", л. 18.

[69] Дом за изкуство..., с. 3.

[70] Пак там, с. 8; Документи на дружеството, Ист. музей — В. Търново, отдел „Нова история", л. 14 — Списък на членовете: Янко Игнатов (лекар), Димитър Савов (диригент), Сава Събев (адвокат), Радослав Радославов (публицист), д-р Христо Геров (съдия), Стоян Василев (художник), архитект Карасимеонов, Димитър Багрилов (художник), Тодор Новаков (журналист), Звезделин Цонев (писател), Йордан Кулелиев (учител и журналист), Георги Алексиев (музикант), Стаю Касабов (диригент), арх. Д. Балтов, Александър Пенчев (агроном и журналист), Георги Петков (агроном), Райна Савова (учителка по литература) и много други.

[71] Протоколна книга, л. 35.

[72] Дом за изкуство..., с. 4—5.

[73] Протоколна книга, л. 19.

[74] Пак там, л. 18.

[75] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 21, 22, 23, 33, 36, 38, 40, 41, 48, 55, 58, 69, 82.

[76] Пак там, а. е. 135, 152, 154, 193, 195, 207, 209; 224; 228; 313.

[77] Протоколна книга, л. 10.

[78] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 92, 130.

[79] Пак там, а. е. 106, 108, 223, 261, 277, 284 и др.; Протоколна книга, л. 45.

[80] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 169, л. 1—2.

[81] Тетрадка № 1, с. 12.

[82] Протоколна книга, л. 16.

[83] Пак там, л. 9, 32, 36, 46.

[84] ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 107, 114, 120, 125, 140, 141, 149; 188; 207; 212; 220, 222, 226, 230, 234, 235, 252, 270, 273, 289, 301.

[85] Пак там, а. е. 168.

[86] Пак там, а. е. 24, 28, 50, 65, 80, 86, 134, 162, 194, 313, 314, 315, 316, 363.

[87] Протоколна книга, л. 36.

[88] Пак там, л. 22: ОДА — В. Търново, ф. 932—К, оп. 1, а. е. 313, л. 120.

[89] Пак там, а. е. 14, л. 2.

[90] Пак там, а. е. 14, л. 1; а. е. 15, 16, 30, 31, 34, 47, 50, 56, 60, 67, 77, 79, 313, л. 100.

[91] По спомени на Катя Каранешева, записани през ноември 1991 г. от Ваня Станчева.

[92] ОДА — В. Търново, ф. 1539, оп. 1, а. е. 6, л. 3, 27; Общински вестник Велико Търново, 30 апр. 1934 г., с. 15.

[93] ОДА — В. Търново, ф. 1539, оп. 1, а. е. 9, л. 12—15; а. е. 12, л. 28, Об. в-к Велико Търново, 21 ян. 1935 г.

[94] Документи на дружеството..., л. 1, 2.

[95] ОДА — В. Търново, ф. 1539, оп. 1, а. е. 18, л. 13.

[96] Пак там, а. е. 6, л. 1; а. е. 30, л. 25.

[97] Пак там, а. е. 18, л. 10; Утро, 24 окт. 1940 г.

[98] По спомени на Катя Каранешева.

[99] ОДА — В. Търново, ф. 1539, а. е. 10, л. 6, 27, а. е. 11, л. 2; а. е. 18, л. 19.

[100] Пак там, а. е. 11, л. 1—29.

[101] Днес, 648, юни 1942 г.; Зора, № 6890, юни 1942 г.; Мир, № 12548, юни 1942 г.; Вечер, № 629, юни 1942 г.

[102] ОДА — В. Търново, ф. 1539, оп. 1, а. е. 11, л. 10, а. е. 12, л. 18; а. е. 18, л. 10, 14, 16, 17; Утро, № 7977 от 1936 г.; № 7937 от 1936 г.; Бургаски фар, № 4330 от 1937 г.; Отечествен фронт, 21 окт. 1956 г.

[103] ОДА — В. Търново, ф. 1539, оп. 1, а. е. 10, л. 18; а. е. 11, л. 2; а. е. 18, л. 10, 13; Утро, 24 окт. 1940 г.

[104] ОДА — В. Търново, ф. 1539, оп. 1, а. е. 18, л. 1.

[105] Пак там, а. е. 18, л. 7.

[106] Пак там, а. е. 31, л. 20—21; Об. в-к Велико Търново, 30 апр. 1934 г.

[107] Писма на семейство Маркис (Франция) на френски език, съхранявани от Катя Каранешева в дома ѝ на ул. „Читалищна" 10.

THE CONTNRIBUTION OF KONSTANTIN, NEDYALKO AND ANGEL KARANESHEVI TO THE SOCIAL, POLITICAL AND CULTURAL LIFE IN THE REGION OF VELICO TURNOVO

Kinka Panayotova, Vanya Stancheva

(resume)

The later generations of the Karaneshevs have preserved a rich documentary and photo material, personal belongings and pieces of art, which were later handed down to the regional state archives in Velico Turnovo and in Gabrovo. Because of that the diverse and various activities of the Karaneshevs became public knowledge, namely, they took part in the liberation of Bulgaria, they also were prominent figures in the educational and cultural fields. The effect of these beneficial to society activities are of local, of national and in a number of cases of international importance. Their works of art and their cultural activities make the cultural herritage of the capital of the Second Bulgarian Kingdom popular, which in turn makes Bulgaria popular.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ЖИВОТНОВЪДНА И ЛОВНОСТОПАНСКА ДЕЙНОСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО ОТ НЕОЛИТНАТА СЕЛИЩНА МОГИЛА САМОВОДЕНЕ. – АРХЕО-ЗООЛОГИЧНИ АНАЛИЗИ

ЛАЗАР НИНОВ, ПЕТЪР СТАНЕВ

Селищната могила Самоводене е единствена в басейна на р. Янтра проучена в археозоологично отношение, неолитна селищна могила. Въз основа на детайлното изследване на над десет хиляди кости се установи наличие на следните видове животни: говедо, овца, коза, свиня, куче, елен, тур, сърна, диво магаре, дива свиня, мечка, вълк, лисица, язовец, белка, рис, бобър, сухоземна костенурка, миди, птици и риби (шаран). Морфологичните характеристики на останките от тези животни са представени в първата част на настоящия труд[1]. Огромният костен материал дава представа за неолитната фауна в района на селището. Видовото разнообразие в региона се допълва и от други проучвания, провеждани в миналото и касаещи различни праисторически епохи. Това разкрива картината на животинския свят в древността.

Най-ранните археологически проучвания на праисторически обекти в този район са проведени от С. Юринич през миналия век в пещерата Полички при Дряновския манастир.[2] Между другите находки той открива оръдия на труда от кост и рог, както и кости от домашни и диви животни. По-целенасочени са археологическите проучвания по горния и средния басейн на р. Янтра, проведени от Р. Попов в края на миналия и началото на XX век[3]. Той изследва пещерите от Беляковското плато в непосредствена близост до село Самоводене. Там намира останки от различни животински видове. За съжаление неговите изследвания се базират на ограничен брой кости и не отговарят на съвременните научни виждания. В пласт А на Голямата пещера Р. Попов открива дилувиални животински видове — пещерна мечка и пещерна хиена. В пласт В между неолитните материали има оръдия на труда, изработени от костите и рогата на елен, овца, други животни, накити от средиземноморското мекотело Спондилус и черноморското Кардиум. Откритите по време на разкопките кости са от говедо, овца, свиня, куче, елен, сърна, язовец, птици, риби (шаран), охлюви и голямо количество миди. В най-долния пласт на Малката пещера са открити кости от пе-

щерна мечка, пещерна хиена, северен елен, кон, говедо (очевидно диво). В пласт В са открити костени оръдия на труда (шило от рог на сърна) и накити от мида Спондилус. В същия пласт, който той отнася към неолита, са намерени кости от говедо, овца, куче, елен, сърна, мечка, дива свиня, лалугер, лисица и пор. В най-долния дилувиален пласт на Царската пещера, намираща се в скалния венец вдясно от р. Раковец, има останки - вероятно от пещерна мечка. В следващия неолитен пласт са открити кости от говедо, овца, куче, дива свиня, язовец и единични кости от птици. Преобладаващи са тези от домашни животни. Най-долният пласт на пещерата Малка Лисица съдържа неопределени фосилни кости. В материалите от неолитния II пласт са открити кости от говедо, овца, куче, елен и птици. В първия пласт на пещерата Голяма Лисица са намерени останки от пещерна мечка, докато вторият неолитен пласт съдържа оръдия на труда от кост и рог, както и кости от говедо, овца, куче, свиня, елен, сърна, сляпо куче и птици. В пещерата Попин пчелин първият пласт има фосилни останки от неопределени кости с дилувиална възраст. Костите от втория пласт принадлежат на говедо, овца, свиня, куче, кон, мечка, язовец, дребни млекопитаещи и птици. Намерени са и черупки от охлюв. През 1924 и 1937 г. Р. Попов посещава и изследва Голямата и Малката пещери до Дряновския манастир[4]. В неолитния пласт той идентифицира редица животински видове, като говедо, куче, домашни и диви свине, елен, сърна, язовец, птици, миди и охлюви. Ученият отнася находките от този пласт към неолита, но според други, по-късни изследователи тук има археологически материали от енеолита.[5]

Горните проучвания не могат да се използуват за сравнение, тъй като не отговарят на съвременните методически изследвания. Освен това изследванията на целия археологически материал, включително и животинските кости, са доста сумарни. Изследвачът не отделя неолитните от енеолитните материали, поради което определените животински видове не могат да се разграничат по епохи[6].

Фауната от Самоводене е представена с 22 животински вида — 17 вида бозайници, 2 вида птици и по един вид мекотели, риби и влечуги. Редица от животните, обитавали региона през неолита, съвпадат с тези, открити в миналото от Р. Попов. Някои видове установяваме за пръв път в басейна на р. Янтра, например диво магаре, рис, белка, бобър, костенурка и др. Основен източник на животински храни и суровини са били бозайниците, чиито останки съставляват 99,90% от целия материал. Ето защо те са обективна основа на по-нататъшните ни икономически анализи.

Проучванията на костния материал от Самоводене по видове животни и части от скелети дават възможност да се направят редица заключения за целите на отглеждане и убиване на животните. Начинът на фрагментиране, големината на фрагментите, тяхната форма, цвят и т. н. свидетелствуват, че болшинството бозайници (домашни и диви) са използувани за храна. Употребявани са почти всички части от трупа на животните, включително и върхът на крайниците.

Кланичната техника и разфасовката на труповете на убитите животни е била подчинена на едно основно изискване, да се осигурят неголеми порции месо, удобни за кулинарна обработка и консумация. Особено силно са фрагментирани дългите тръбести и

плоски кости. Резултатите от изследванията показват, че е консумирано месо от следните животински видове: говедо, овца, коза, свиня, куче, тур, елен, сърна, диво магаре, дива свиня, мечка, язовец и бобър. Останалите бозайници — вълк, лисица, рис и белка, вероятно не са използувани за храна. Като правило в селището са донасяни целите трупове на ловуваните животни. При някой видове с ценна кожа (лисица) като трофеи са донасяни главите и кожите. Частите от скелета на животните, използувани за храна, са представени балансирано в остеологическия материал. Количеството и характерът на костния материал от Самоводене, както и разнообразието от животински видове са важен източник на информация и представляват база за по-нататъшна научна интерпретация.

За времето, през което е обитавана неолитна селищна могила Самоводене — ранен и среден неолит, съотношението между домашните и дивите животни е категорично в полза на домашните. Видово определените кости от домашни животни са 5255 или 73,41% а от дивите — 1903 или 26,59%. Според редица изследователи много по-обективен показател за съотношението между животинските видове е броят на индивидите[7]. При домашните бозайници той е 259 или 64,59%, а при дивите съответно 142 или 35,41%. Тези съотношения дават количествена представа за основните източници за снабдяване на населението през неолита с животинска храна и суровини. По тях може да се съди за развитието на два важни стопански отрасъла на неолитната икономика — животновъдството и ловът[8]. Получените резултати показват, че през неолита обитателите на селищната могила Самоводене са притежавали вече утвърдено животновъдство, на което са можели да разчитат при изхранването си. Независимо от затихващите му функции в неолитното стопанство на лова все още се е разчитало при задоволяването с животински хранителни продукти и кожи.

Съотношението между животновъдство и лов през различните фази в Самоводене постоянно се променя. През ранния неолит то е сравнително по-слабо развито. През средния неолит неговото стопанско значение постепенно нараства (таблици 1 и 2). В последния етап от живота на селището ролята на животновъдството отново намалява. Тогава се повишава значението на лова. Така набелязаните тенденции са устойчиви и се потвърждават по различни пътища. Например по броя на индивидите през ранния неолит домашните животни са 56,91%, през прехода от ранен към среден неолит — 60,32%, в началото на средния неолит — 66,02%, в края на средния неолит — 76,62%, а в прехода от среден към късен неолит стойностите спадат — 68,57%. Аналогично е изменението на данните по броя на костите от домашни животни — съответно 63,00%, 71,23%, 80,25%, 82,50% и 73,13%. Данните за биомасата на домашните и дивите бозайници също потвърждават горните изследвания. Процентите на месото, получено от домашни и диви животни от основаването на селищната могила до края на съществуването ѝ, се променят така: 64,07%, 66,79%, 71,59%, 77,94% 73,04%. Тези проценти са изчислени по методиката, описана и използвана от Ст. Иванов и В. Василев в редица техни изследвания.[9]

Развитието на животновъдството като структуроопределящ отрасъл от стопанската дейност на неолитното общество в басейна на

р. Янтра постепенно достига своя максимум през средния неолит (фаза Самоводене B_2). Едва в последната фаза от съществуването на селището (фаза Самоводене B_2—С) ролята на лова нараства. Въпреки това неговият дял е много по-малък отколкото през ранния неолит (таблици 1 и 2).

Особен интерес представлява анализът на данните за животновъдството и лова на Самоводене в сравнение с други синхронни селища на територията на страната и извън нея. Това позволява да се прецени мястото на изследвания обект по отношение на други такива. Проучванията показват, че през ранния неолит във всички изследвани в остеологично отношение обекти от страната количеството на костите от домашните животни преобладава над дивите. По броя на индивидите съотношението между домашните и дивите животни като правило е в полза на първите (таблица 3). В цяла Северна България единствено в Градешница — Мало поле — минималният брой на индивидите от диви животни е 60,67%[10]. Трябва да се има предвид обаче, че количеството на костите, въз основа на което са правени тези изводи, е твърде малко — 540, което силно занижава достоверността на изследването. В най-близко разположения обект в Северна България (Овчарово — Гората) процентът на домашните животни е значително по-висок — 76,38%, от тези в Самоводене. През ранния неолит в Южна България единствено в Казанлък процентът на индивидите от диви животни съвсем леко преобладава над домашините. Във всички останали селища домашните животни са повече[11]. Приема се, че броят на индивидите домашни животни е показател за икономическото значение на животновъдството, а количеството на индивидите от диви животни — за лова. В такъв случай ролята на животновъдството в икономиката на населението от Самоводене като източник на суровини и храни е безспорна.

През средния и особено през късния неолит животновъдството както в Самоводене и Качица — В. Търново, така и във всички други обекти в България е доминиращо над лова. Ролята му в някой селища е по-голяма (Подгорица и Кременик), а в други по-малка (Градешница — Луканово дърво, Казанлък и т. н.). В това отношение Самоводене заема междинно положение. При сравнение с изследвани обекти извън страната то стои по-близко до синхронни селища, разположени на север и запад като Винча, Старчево, Падина и други, отколкото до тези, намиращи се южно от него[12].

Много голям интерес предизвика съотношението между отделните видове животни. Населението на Самоводене през неолита отглежда следните видове домашни животни: говедо, овца, коза, свиня и куче. Процентните съотношения на костите и минималният брой индивиди от тези животни са дадени в таблици 1 и 2. От тези таблици се вижда, че по количество на костите и индивидите говедото заема първо място. На второ място между домашните животни както по броя на костите, така и по количеството на индивидите са дребните преживни — овца и коза. Свинята заема трето място и по двата показателя. Едва в последния етап (фаза Самоводене B_2—С) от живота на селището свинете изместват дребните преживни от втората позиция. Делът на кучетата сред домашните животни е най-малък. Както се вижда от таблиците, през отделните фази съотношението между домашните животни е твърде динамично. Във всички случаи обаче доминират говедата. Техните кости съставляват от

80,83% до 88,83% от останките на домашните животни и от 62,50% до 71,05% от броя на индивидите. Очевидно говедовъдството е най-развитият подотрасъл на животновъдството. Отглеждани са сравнително едри говеда от примигенен тип, чиято височина при холката е варирала. То е достигало от 120 до 136 см. Ползата, която неолитният човек получава от говедото, е разностранна. Възрастовият състав на стадата свидетелствува, че са отглеждани и по-възрастни животни, от които е получавано мляко. Аналогичен състав имат стадата от дребни преживни — овце и кози. В същото време свинете са убивани в повечето случаи, преди да завършат растежа си. Значителен е процентът на младите и подрастващи животни. Делът на кучетата е малък, като повечето от тях са възрастни. Основните им функции са стражеви и свързани с лова, но са използувани и за храна. Количеството им рязко нараства в последната фаза от живота на селището (Самоводене B_2—C). Явно е, че през тази фаза населението е принудено все по-често да прибягва към консумация и на кучешко месо. Вероятно с изхранването на хората през тази неолитна фаза са съществували проблеми.

В околностите на селищната могила е имало много дивеч. Разнообразният релеф и богатата растителност, обилните водоизточници и благоприятните климатични условия създават подходящи възможности за живота на животинските видове. Не всички животински видове обаче са били обект на лова на неолитния човек. Животните, чиито кости са открити в остеологическия материал, са убивани за задоволяване на нуждите на неолитното общество. Някой от хищниците са унищожавани с предохранителна цели и заради кожите. От тези животни има единични кости и броят на индивидите е малък. Съвсем различно е положението с дивеча, убиван заради месо и кожи. Количеството на техните кости е по-голямо, като преобладават частите на скелета, около който има повече месо. Това важи особено за по-едрите животни. През всички фази предпочитан обект на лова е еленът. Както се вижда от таблица 2, в някой фази убитите елени достигат до 72% от ловуваните животни. На второ място по значение сред дивите животни е дивата свиня. Единствено в ранния неолит тя разделя трето и четвърто място със сърната. През този неолитен период на втора позиция по броя на индивидите е турът с 9,43%. През средния неолит той заема трето място по численост на убитите диви животни. Други срещани животни са сърната и мечката. Кости от диво магаре намираме в четири от петте фази от съществуването на неолитна селищна могила Самоводене. Останалите диви животни — вълк, лисица, белка, язовец, рис, бобър — са представени с единични кости от отделни индивиди. Анализите показват, че повечето от животните са ловувани с цел задоволяване нуждите на населението с месо. Естествено използувани са и кожите.

В неолитна селищна могила Самоводене са провеждани и палеоботанически изследвания. Те доказват наличието на еднозърнеста и двузърнеста пшеница и ечемик. За съжаление палеоботаническите проучвания могат да дадат качествена, но не и количествена представа за растениевъдството. Многочислени са оръдията на труда, свързани със земеделието. Те са косвено доказателство за степента на неговото развитие. Всички преки и косвени показатели свидетелствуват, че обитателите на Самоводене през неолита разчитат

на произвеждащата икономика със структуроопределящи отрасли растениевъдството и животновъдството. Важна особеност в оформянето на интериора на жилищата — пещи за хляб, хромелни съоръжения и зърнохранилища, са тясно свързани със земеделието. Равните терени и плодородните почви също са добра предпоставка за това. Големият брой на оръдията на труда, свързани с обработката на кожи, е косвено доказателство за голямата стопанска значимост на животновъдството и лова. По-силното развитие на животновъдството в сравнение с лова не предизвиква никакво съмнение през целия живот на селищната могила. Още в началния етап от заселването животновъдството е напълно оформен отрасъл, който запазва своето значение на структуроопределящ отрасъл и през следващите фази от развитието на селището. Остеологичните данни свидетелствуват за приемственост в състава на стадата и за определени традиции в развитието на животновъдството.

През различните фази говедовъдството се оформя като ведущ подотрасъл в животновъдството, даващ от 59 до 68% от всичкото месо в селището и осигуряващ мляко, кожи, рога и други продукти и суровини, които са използвани най-рационално. В някои случаи се наблюдават признаци на вторична доместикация или кръстоски между диви и домашни говеда. Популацията не е еднородна. Срещат се както по-едри, така и по-дребни животни. Размерите на костите от различните групи се преливат. Свиневъдството е сравнително по-слабо развито. Неговата роля нараства в края на живота на селището (фаза Самоводене B_2—C). Има данни за вторична доместикация или кръстоски с диви свине. През ранния и първите две фази на средния неолит дребните преживни превишават повече от два пъти броя на свинете. В преходния етап от средния към късния неолит техните стада неочаквано намаляват. Това става за сметка на свинете, които сега са на второ място по численост сред домашните животни. Дребните преживни, развъждани в Самоводене, са ниски на ръст. Преобладават овцете. Засега не сме в състояние да изясним причините за настъпилите структурни промени в развитието на животновъдството в Самоводене през неговата последна фаза (Самоводене B_2—C). Именно през тази фаза е налице известно нарастване ролята на лова в изхранването на населението на неолитната селищна могила Самоводене.

Ловът и събирателството имат ограничена роля в стопанската дейност на неолитното общество. Основен ловен обект в Самоводене са едрите животни. Те са убивани главно за месо и кожи. Ловуване е извършвано и с чисто предохранителна цел. От разнообразната фауна на околностите на Самоводене са убивани само тези животни, чието ловуване е целесъобразно и рентабилно.

Плавното и почти равномерно нарастване на ролята на животновъдството от ранния към средния неолит също доказва липсата на етнокултурен хиатус в неолитна селищна могила Самоводене. Настъпилите сътресения в живота на селището през последната фаза от развитието му се манифестират от остеологичните данни с нарастване на ловната дейност и някой структурни изменения в животновъдството.

Таблица 1

Разпределение на останките от фауната, намерени в многослойната селищна могила Самоводене

Вид на животните	Ранен неолит		Преход от ранен към среден неолит		Начало на среден неолит		Край на средния неолит		Преход от среден към късен неолит	
	в брой	в %	в брой	в %	в брой	в %	в брой	в %	в брой	в %
Говедо	1169	85,83	837	88,83	1249	84,68	1011	86,12	253	80,83
Овца (коза)	126	9,18	667	7,20	159	10,78	114	9,71	22	7,03
Свиня	62	4,55	35	3,76	60	4,07	49	4,17	34	10,86
Куче	6	0,44	2	0,21	7	0,47	—	—	4	1,28
Тур	102	12,74	27	7,18	30	8,26	28	11,25	4	3,48
Елен	586	73,25	318	84,57	265	73,00	185	74,30	89	77,38
Сърна	30	3,74	5	1,33	16	4,41	1	0,40	3	2,61
Диво магаре	1	0,13	—	—	1	0,28	1	0,40	1	0,87
Дива свиня	71	8,87	24	6,38	41	11,30	33	13,25	16	13,91
Мечка	2	0,25	—	—	6	1,65	1	0,40	1	0,87
Вълк	1	0,13	1	0,27	—	—	—	—	—	—
Лисица	2	0,25	—	—	2	0,55	—	—	—	—
Язовец	1	0,13	—	—	2	0,55	—	—	—	—
Белка	1	0,13	—	—	—	—	—	—	1	0,87
Рис	2	0,25	—	—	—	—	—	—	—	—
Бобър	С 1	0,13	1	0,27	—	—	—	—	—	—
Домашни бозайници	1362	63,00	931	71,23	1175	80,25	1174	82,50	313	73,14
Диви бозайници	800	37,00	376	2 ,77	363	19,75	249	17,50	115	26,87
Всички бозайници	2162		1307		1838		1423		428	
Птици	—		1		—		—		1	
Костенурка	—		1		—		—		—	
Миди	—		—		—		—		1	
Риби	4		—		—		—		—	

Таблица 2

Разпределение на минималния брой индивиди в селищна могила Самоводене

Вид на животните	Ранен неолит		Преход от ранен към среден неолит		Начало на средния неолит		Край на средния неолит		Преход от среден към късен неолит	
	в брой	в %	в брой	в %	в брой	в %	в брой	в %	в брой	в %
Говедо	49	70,00	27	71,05	48	70,59	38	64,41	15	62,50
Овца (коза)	14	20,00	7	18,42	14	20,59	13	22,03	3	12,50
Свиня	6	8,57	3	7,90	4	5,88	8	13,56	4	16,67
Куче	1	1,43	1	2,63	2	2,94	—	—	2	8,33
Тур	5	9,43	2	8,00	3	8,57	2	11,10	1	9,09
Елен	33	62,26	18	72,00	20	57,15	9	50,00	4	36,37
Сърна	3	5,65	1	4,00	2	5,71	1	5,56	1	9,09
Диво магаре	1	1,89	—	—	1	2,86	1	5,56	1	9,09
Дива свиня	3	5,66	2	8,00	4	11,43	4	22,22	2	18,18

Мечка	1	1,89	—	—	2	5,71	1	5,56	1	9,09
Вълк	1	1,89	1	4.00	—	—	—	—	—	—
Лисица	2	3,77	—	—	2	5,71	—	—	—	—
Язовец	1	1,87	—	—	1	2,86	—	—	—	—
Белка	1	1,89	—	—	—	—	—	—	1	9,09
Рис	1	1,89	—	—	—	—	—	—	—	—
Бобър	1	1,86	1	4.00	—	—	—	—	—	—
Домашни бозайници	70	56,91	38	60,32	68	66,02	59	76,62	24	68,57
Диви бозайници	53	43,09	25	39,68	35	33,98	18	23,38	11	31,43
Всички бозайници	123		63		103		77		35	
Птици	—		1		—		—		1	
Костенурка	—		1		—		—		—	
Миди	—		—		—		—		1	
Риби	1		—		—		—		—	

Таблица 3

Разпределение на домашните и дивите животни по броя на индивидите за различни обекти от страната (в%).

Селище	Домашни животни	Диви животни
Ранен неолит		
Самоводене	56,91	43,09
Казанлък	49,33	50,67
Овчарово — Гората	76,38	23,62
Градешница — Мало поле	39,33	60,67
Ракитово	60,22	39,78
Кременик	73,69	26,31
Елешница	63,00	37,00
Среден неолит		
Самоводене	70,55	29,45
Градешница — Луканово дърво	51,61	48,39
Подгорица	83,70	16,30
Кременик	74,42	25,58
Казанлък	57,46	48,54

БЕЛЕЖКИ

[1] Л. Нинов. П. Станев. Животновъдна и ловностопанска дейност на населението от неолитната селищна могила Самоводене (част първа — остеологични изследвания). Годишник на музеите в Северна България — XVII, 1991.

[2] С. Юринич. Пещерата „Полички" при Дряновския манастир. Сб. Н. У., VI, 1898, с. 362—378.

[3] Р. Попов. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. С., 1925.

[4] Р. Попов. Голямата и Малката пещера при Дряновския манастир. ИВАИ, 1938, с. 314.

[5] П. Станев. Състояние на проучванията на праисторическите култури в Централна Северна България. Годишник на музеите в Северна България, III, 1977, с. 5—29.

[6] Обхождания и проучвания на обектите в по-ново време са правени от П. Станев с екип от студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий".

[7] В. Василев. Остеологични, остеометрични и сравнителни изследвания на животинския костен материал от праисторическата селищна могила при с. Овчарово, Търговищки окръг. 1981.

[8] Л. Нинов. Цели и основни задачи при изучаване на животинските кости от археологически обекти. Интердисциплинарни изследвания, XIV A, 1986, с. 259—266.

[9] Ст. Иванов, В. Василев. Лов, животновъдство и месна храна на населението. Селищна могила при Голямо Делчево, С., 1975, с. 75—80.

[10] В. Василев. Сравнительные исследования роли животноводства и охоти для праисторических поселений Болгарии. 1978, с. 301—310.

[11] Л. Нинов. Tierknochen aus der praehistorischen Siedlung kremenik. Studia praehistorica, 8, 1986, p. 152—155. Г. Ковачев. Дивите и домашните животни от неолитното селище край Казанлък, Ракитово и Калугерово, остеоскопични и остеометрични изследвания, 1988.

[12] S. Biokonyi. History of domestic momtals in Central and Eastern Europe. 1974.

STOCK—BREEDING AND HUNTING IN THE SETTLEMENT MOUND OF SAMOVODENE IN NEOLITHIC TIMES

Lazar Ninov, Peter Iv. Stanev

(resume)

Examining over 10 000 bones from the neolithic settlement mound of Samovodene, we have found out that they are from cattle, sheep, goats, pigs, dogs, wild bulls deer, boars, does, wild donkeys, bears, wolves, foxex, badgers, martens, lynxes, beavers, tortoises, mussels, birds, fish. Bones from domestic animals amount to 73,14% while the bones from wild animals amount to 26.59%.The minimal number of domestic mammals is 64,59%, while the number of wild mammals is 35,41%. This proves the fact that there was a wellestablished prictice of stock-breeding and hunting was of a secondary importance. The different neolithic stages show a different ratio of stock-breeding to hunting. Little by little stock-breeding grew in importance, reaching its peak at the end of the mid neolithic times. The last stage of the development of the settlement mound marks some slowing down of stock-breeding. The number of bones from domestic animals in early neolithic times is 63.00%, while the number of the individuals is 56.91%, in the transitional period from early to mid neolithic times the figures are respectively — 71.23% and 60.32%, at the beginning of the mid neolithic times — 80.25% and 66.02%, at the end of the mid neolithic times — 82.50% and 76.62% and in the transitional period from mid neolithic to lat neolithic times — 73.13% and 68.57%.

Quantity of bones and individuals ranks cattle first, then come both

sheep and goats altogether, with the sheep prevailing. Number three are the pigs, who in the last stage of the development of the settlement mound take the place of the smaller ruminants, namely, sheep and goats. Most often come across among the wild animals are the deer and the boars. The wild bulls are consideralle in number. Some species of domestic animals (cattle and pigs) show a secondary domestication.

The ostheological data points out continuity in the structure and strength of the herds and of the flocks. It also points at some tradition and expertise in the development of stockbreeding. Only the last stage of life on the territory of the settlement mound is marked with some calamities, which is well manifested (judging by ostheological data) by the boom of hunting as well as by some structural changes in stock-breeding.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ГЛИНЕНА ИДОЛНА ПЛАСТИКА ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ ХОТНИЦА – ВОДОПАДА

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Системните археологически разкопки на праисторическото селище Хотница – Водопада допринесоха за изясняване на един слабо проучен период на българската праистория – прехода от енеолита към бронзовата епоха. Дебелият културен пласт на селището в сравнение с другите обекти от това време, наличието на два строителни хоризонта, както и стратиграфският метод на разкопаване позволи натрупването на значителен археологически материал, който дава възможност да бъдат изяснени редица страни от културата на племената, обитавали нашите земи в началото на четвъртото хилядолетие пр. н. е.

Селището е разположено на десния бряг на река Бохот, в района на Хотнишкия водопад, на 2,5 километра западно от селото. Материалите от него се синхронизират с тези от културите Черна вода$_{I}$, Певец$_{II}$, Овчарово плато$_{II}$, Кукутени B$_{I}$ Триполие C^{II}.

Сред придобития археологически материал особен интерес представляват предметите на глинената идолна пластика. Обект на настоящата работа са 6 броя антропоморфни и 7 зооморфни глинени фигурки. Десет от тях са намерени при археологически разкопки в точно определена археологическа среда и три са случайни находки, произхождащи от същото селище.[2]

1. Част от антропоморфна фигурка от фина глина с бежаво-сив цвят след изпичането. Представено с женско тяло. Главата е оформена чрез две вдлъбнати плоскости, пресичащи се под прав ъгъл и очертаващи вертикален нос. Очите са изобразени чрез кръгли ямички. Надолу главата продължава в удължена шия, плавно преминаваща в тяло с разтворени в жест на адорация ръце. Бюстът е силно подчертан с два кончини израстъка. От кръста надолу фигурката е отчупена. Останалата част е добре запазена. Размери: запазена височина 4,4 см, ширина 4,9 см, дебелина 1,9 см. Намерена е при археологически разкопки през 1978 година в кв. II$_{4}$ на дълбочина 0,25 м. Отнася се към първи строителен хоризонт. Инв. 1406 п/ТОМ (обр. 1, а, обр 2, а).

2. Част от антропоморфна фигурка, изработена от глина с при-

меси от дребен пясък, с опушен сиво-черен цвят след изпичането. Главата и тазовата част са отчупени, добре запазени са гърдите, подчертани с две пъпки. Дясната ръка е свита и поставена на кръста, а лявата вдигната. Размери: дължина 3,4 см, ширина 5,4 см. Инв. № 321п/ХОТ. Намерена като случайна находка (обр. 1, б, обр. 2, б).

3. Част от антропоморфна фигурка, изработена от глина с примеси от пясък, с опушен кафяво-черен цвят след изпичането. Запазена е част от тялото около бюста, който е плоско третиран, и вдигнати в жест на адорация ръце. Главата, заедно с шията, кръста и тазовата част с краката са отчупени. Размери: дължина 8,2 см, ширина 3,7 см, дебелина 1,7 см. Полеви инв. № 589. Намерена е при археологически разкопки през 1986 година в квадрат III_{24}, в яма № 7. Отнася се към втори строителен хоризонт (обр. 1, в, обр. 2, в).

4. Антропоморфна фигурка — бюст, изработена от глина с обилно количество примеси от пясък, със сиво-черен, опушен цвят след изпичането. Представена е глава с неправилна цилиндрична форма, разширена в горната си част. Схематично чрез две закръглени вдлъбвания са оформени очи и вертикален нос. Горната част плавно преминава в леко конична завършена шия. Други подробности от главата не са представени. Фигурката е леко отчупена от двете страни в областта на ушите. Останалата част е добре запазена. Размери: дължина 7,2 см, ширина 4,7 см. Инв. № 1407п/ТОМ. Намерена е при археологически разкопки през 1978 година в квадрат II_5 на дълбочина 0,60 м от повърхността. Отнася се към втори строителен хоризонт (обр. 1, г, обр. 2, г).

5. Антропоморфна фигурка, изработена от глина с примеси от мидена черупка в глиненото тесто със сиво-черен, опушен цвят след изпичането. Представена е схематично фигурка в цял ръст, оформена като цилиндрично тяло с кръгла основа, стесняваща се в горната част и завършваща с оформена глава, леко заострена отгоре. Очите са оформени чрез две симетрично разположени широки и дълбоки триъгълни ямички, а устата — чрез кръгла дълбока ямичка под носа. Последният е пластично оформен и допълнително подчертан чрез две по-малки кръгли дупки, несиметрично разположени в долната му част. Крайници не са представени. Въпреки изключително схематичния начин на третиране лицето отразява определени портретни черти и изразява определено състояние, имащо отношение към вътрешния мир на изобразения индивид. Наблюдавайки фигурката, у нас остава впечатлението, че пред нас е изправен човек, който разпалено говори, дискутира, убеждава, леко наклонил глава наляво. Фигурката е добре запазена. Инв. № 1408 п/ТОМ. Намерена е при археологически разкопки през 1978 година в квадрат II_4 на дълбочина 0,55 м от повърхността. Отнася се към втори строителен хоризонт (обр. 1, д, обр. 2, д).

6. Част от антропоморфна фигурка — бюст, изработена от глина с примеси от пясък, със сиво-черен цвят след изпичането. Съвсем схематично е представена човешка глава с цилиндрична форма в основата и заоблена горна част. Очите са оформени чрез два вдлъбнати полукръга. Запазена е част от едното око, а другото и част от цилиндричната шия са отчупени. Освен очите и шията други подробности не са представени. Размери: дължина 5,7 см, шири-

на 5 см. Полеви инв. № 326 (обр. 1, е, обр. 2, е). Намерена е при археологически разкопки през 1980 година в кв. II_{18}. Отнася се към втори строителен хоризонт.

7. Част от зооморфна фигурка, изработена от фина глина с опушен кафяво-черен цвят след изпичането. Представена е глава на животно с остра муцуна и изтеглени назад два симетрични израстъка (рога), които сключват помежду си прав ъгъл и по този начин оформят муцуната. Очите са представени като малки въжести дръжчици. Шията има елипсовично сечение и част от нея е отчупена. Останалата част е добре запазена. Размери: дължина 3,2 см, ширина 4,4 см. Инв. № 1418 п/ТОМ. Намерена е при археологически разкопки през 1979 година в квадрат II_7 на дълбочина 0,30 м заедно с компактна маса от животински кости и кремъчен нож (обр. 3, а, обр. 4, а).

8. Зооморфна фигурка, изработена от глина с примеси от пясък, с кафяв цвят след изпичането. Представена е глава на животно с остра муцуна и изтеглени назад два израстъка, подобно на фигурка № 6. Част от муцуната и шията са отчупени. Размери: дължина 4,7 см, ширина 2,3 см. Инв. № 1594п/ТОМ. Намерена е при археологически разкопки през 1985 година в квадрат III_{22}. Отнася се към първи строителен хоризонт (обр. 3, б, обр. 4, б).

9. Част от зооморфна фигурка, изработена от глина с опушен сиво-черен цвят след изпичането. Представена е част от глава на животно с остра муцуна. Темето е оформено във вид на триъгълна плоскост с релефен ръб по средата, а тилната част е отчупена. Запазено е едно от двете уши, представено като малък израстък с дупка. Надолу главата преминава в шия с елипсовидно сечение. Част от нея е отчупена. Размери: дължина 7,3 см, ширина 6 см, дебелина 5,6 см. Инв. № 1429 п/ТОМ. Намерена е при археологически разкопки през 1979 година в квадрат II_{19} на дълбочина 0,50 метра от повърхността. Отнася се към първи жилищен хоризонт (обр. 3, в, обр. 4, в).

10. Част от глава на зооморфна фигурка от глина с примеси от дребен пясък, със сиво-черен цвят след изпичането. Представено е животно с остра муцуна, на която е издълбана уста и изтеглени назад два израстъка, единият от които е отчупен. Надолу фигурката продължава в издължена шия, която също е отчупена. Добре запазени са муцуната и единия израстък. Размери: дължина 8,4 см, ширина 4,8 см, дебелина 5,2 см. Инв. № 325п/ХОТ. Произхожда от Хотница — Водопада. Намерена е на повърхността като случайна находка (обр. 3, г, обр. 4, г).

11. Част от зооморфна фигурка, изработена от глина с примеси от дребен пясък, с опушен сиво-черен цвят след изпичането. Представена е глава на животно с остра муцуна и изтеглени назад два израстъка, сключващи прав ъгъл помежду си и оформящи по този начин муцуната. Единият израстък и шията са отчупени. Размери: дължина 8,3 см, ширина 4,5 см. Инв. 1447 п/ТОМ. Намерена е при археологически разкопки през 1979 година в квадрат II_{14}, в жилище № 1. Отнася се към първи строителен хоризонт (обр. 3, д, обр. 4 д).

12. Част от зооморфна фигурка, изработена от глина с обилно количество примеси от пясък. Представена е глава на животно с изтеглени назад израстъци и остра муцуна, която е отчупе-

на. Шията е плоска, с израстък от дясната страна, част от нея отчупена. Размери: дължина 5,5 см, ширина 3,9 см. Намерена е при археологически разкопки през 1985 година в квадрат II„ на дълбочина 0,45 м. Отнася се към първи жилищен хоризонт. Инв. № 1596 п/ТОМ (обр. 3, е, обр. 4, е).

13. Част от зооморфна фигурка от глина с примеси от пясък с опушен сиво-кафяв цвят след изпичането. Представена е глава на животно с остра муцуна и симетрично разположени два израстъка, сключващи помежду си ъгъл, оформящ муцуна. Под тях са изобразени още два подобни конични израстъка, напомнящи на уши. Шията е широка, отчупена заедно с единия горен израстък. Размери: дължина 5,2 см, ширина 6,8 см. Инв. № 326 л/ХОТ. Намерена е като случайна находка на повърхността.

От направения преглед на глинената идолна пластика от праисторическото селище Хотница — Водопада, става ясно, че шест от фигурките се отнасят към антропоморфната пластика и седем към зооморфната. Две от антропоморфните фигурки спадат към типа на изправените фигурки. Категорично подчертаният бюст ги причислява към женските фигурки. При първата (обр. 1, а) е представена жена с разтворени в жест на адорация ръце. Този жест е добре познат в глинената пластика от цялата праисторическа епоха. Откритието на културната сцена от Овчарово, която представлява миниатюрно копие на праисторическо светилище и неговия ритуал, дава според нас най-достоверна интерпретация сред многобройните обяснения на този вид фигурки. Благодарение на тази сцена стана възможно да се изтълкуват женските фигурки с вдигнати в жест на адорация ръце. Това са посреднички, жрици между хората и божествата от соларния култ — слънцето, луната и обожествените сили на природата, молителки, отправящи искания към тях.[3] Подобна интерпретация може да се даде и на втората женска фигурка, изобразяваща част от женското тяло в състояние на танц. Фигурки на танцуващи жени са открити в Кукутенско — Триполската култура.[4] Танците на жените се тълкуват като обредни сцени, ритуални действия на жрици, изпълняващи типични движения на свещения танц с магическо-земеделски характер, свързан с магико-религиозните представи на култа към плодородието. Най-често срещани са сцените на танца „пеперуда" — молебен за дъжд. Показани са и сцени, свързани със заклинания за здравето на кравите, за размножаването на диви и домашни животни, за успех в лова. Често те имат адоративен характер. Първите две фигурки от праисторическото селище Хотница — Водопада можем да изтълкуваме като изображение на жрици, извършващи ритуални действия.

По-трудно стои въпросът с определянето на останалите антропоморфни фигурки, особено що се отнася до техния пол. Представената на обр. 1, в част от изправена плоска фигурка с разтворени в жест на адорация ръце сме склонни да отнесем към мъжките фигурки. Достатъчно основание за това ни дава отсъствието на типично изобразяваният женски атрибут — бюста, още повече че фигурката е запазена именно в тази част. Затруднение изпитваме в това отношение и при двата идола — бюстове, единият от които е напълно завършен и много добре запазен. Обикновено проучвателите отнасят идолите-бюстове към мъжките изображения. Предполага се, че от-

разяват култа към духовете на някои особено забележителни близки прадеди, чиито качества би искал да наследи притежателят на фигурката.[5] Тази концепция е близка до хероизацията. Двете фигурки—бюстове са изобразени съвсем схематично и с пестеливи изразни средства очертават образ с вдигнати нагоре в състояние на молитва очи. Това особено добре се вижда, ако погледнем фигурките в профил. Ако приемем, че фигурка № 1, в е мъжка, както и идолите—бюстове с вдигнати към небето очи за молитва също са мъжки, по-нататък можем да помислим за жреческото съсловие във времето на преходния период между енеолита и бронзовата епоха. По всяка вероятност жреческата длъжност по това време не би трябвало да се смята за приоритет на жената както в предходните епохи. Явно е, че и мъжкото население се свързва с религиозния култ и наред с жената заема особено място в религиозните обреди.

Затруднение по отношение определянето на пола изпитваме и при последната антропоморфна фигурка. Тя се отнася към типа на цилиндричните фигурки, които обикновено изобразяват бременни жени. Струва ни се обаче, че в нашия случай може да се даде по-различно обяснение за тях. Типичното издуване на фигурата по средата, характерно за изобразяваната бременна жена, тук отсъствува. Ако обърнем по-голямо внимание на образа, ще видим, че колкото опростено и схематично да е представена долната част на тялото, толкова реалистично и с подчертани портретни черти е изобразена главата. Както беше отбелязано, в представянето на главата е подчертан вътрешният мир на индивида, представено е определено душевно състояние, на образа е вдъхнат живот. Очите изобразяват напрегнатост, а широко отворената уста ни показва човек, който дискутира, води оживен спор или държи реч. Без да бъдем категорични по въпроса, склонни сме да отнесем фигурката към мъжките и да видим в нея идеята за хероизацията. Ако приемем гореописаното обяснение за достоверно, виждаме, че от описаните шест фигурки на антропоморфната пластика две отнесохме към женските и четири към мъжките фигурки. Явно е, че в случая е нарушено съотношението между „женското царство" от неолита и енеолита. Все по-нарастващата и водеща роля на мъжа в рода и семейството макар и по косвен път в случая може да се проследи и антропоморфната глинена пластика.

Зооморфната идолна пластика е представена от седем броя животински фигурки, повечето от които фрагментирани. Всички те изобразяват един определен тип глава на животно с остра муцуна, получена чрез пресичане под ъгъл на два силно изтеглени назад израстъка. По всяка вероятност това са изображения на рога, тъй като при някои от фигурките чрез по-малки израстъци встрани под рогата са изобразени и уши, някои от които пробити с дупка. На една от фигурките (обр. 4, а), която е и най-добре запазена, са изобразени очи като две малки въжести дръжчици, а при друга върху муцуната ясно е представена уста чрез врязване. Всички тези фигурки изобразяват рогато животно, вероятно бик. Някои изследователи виждат в тях детски играчки или доказателства за това, че са правени с магико-религиозни цели да предизвикат плодовитост при животните.[6] Други ги възприемат като признаци за съществуването на култа към скотовъдството, а женските — към земеделието. Най-правдоподобно тълкуване на тези фигурки според нас дава из-

следователят на Кукутенско-Триполската култура В. И. Маркевич. Фигурките-бикове се явяват според него като предмети на култа на триполците и въплъщават в себе си облика на мъжкото божество, мъжката оплодотворяваща сила. Бикът се свързва тясно с образа на Великата богиня майка и в най-древните земеделски култове на Двуречието и Египет, Анатолия и тях получаваме пантеона на съпружеската двойка, рогато лунно божество с образа на бик и богинята на плодородието под разни имена — Ипана, Нингал, Ищар, Изида. Символиката на бика се проявява постоянно от най-древните слоеве на Читал Хююк до бронзовата епоха включително, свързвайки го с луната и нейните фази, положени в основата на земеделския календар. Новият месец се отъждествява с рогата на бика. Понякога лунното божество е представено като змия, риба, овен, лъв, дракон, но най-често като бик. В продължение на десетилетия става сливането и комбинирането на свещените символи и появата на синкретични същества във вид на коза-риба, рогати лъвове и змейове, бикове с човешки глави, хора с бичи глави, лъвове, змии, дракони, почти винаги с атрибутите на лунното божество — рогата. Според Маркевич проникването на култа на богинята майка и нейния съпруг (лунното божество) идва от Близкия и Средния изток и през Балканите прониква в триполския свят.

Лунното божество в образа на бик и неговата съпруга — Великата богиня майка, живеят на небето. Намерените зооморфни фигурки са открити фрагментирани, нито една не е запазена цяла. Напълно запазена е главата само на една от тях, но при шията също е отчупена. По всичко изглежда, че е имало продължение надолу, но как е изглеждало то, засега не можем да кажем. Една от фигурките беше намерена заедно с компактна маса животински кости.

В заключение можем да кажем, че материалите на идолната пластика от праисторическото селище Хотница — Водопада, дават представа за един важен въпрос на българската праистория — въпросът за духовния живот на племената, обитавали нашите земи през преходния период от енеолита към бронзовата епоха. Тяхното значение се засилва от факта, че при все още оскъдните данни за това време те се явяват засега почти единствените материали у нас.

БЕЛЕЖКИ

[1] V. Ilčeva, Neue Metalfunde aus der prahistorischen Siedlung Hotnitza — Vodopada. Studia Praechistorica, 8, 1986, p. 212—216; Илчева, В. Вкопани пещи — тандири от праисторическото селище Хотница—Водопада. Археология, 3, 1989, с. 20—27.

[2] Материалите, намерени като случайни находки, се съхраняват в читалищната музейна сбирка на село Хотница.

[3] Тодорова, Х. Енеолитна култова сцена от Овчарово, МПК 1973, кн. 4, с. 5—8; Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България.

[4] Маркевич, В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, Кишинев, 1981, с. 152 и сл.

[5] Тодорова, Х. Каменоделната епоха..... с. 198 и сл.

[6] Маркевич, В. И. цит. съч. и цитираната от него литература по въпроса.

CLAY IDOL PLASTICS FROM THE PRE—HISTORIC SETTLEMANT OF HOTNITSA — THE WATERFALL

Valca Ilcheva

(resume)

It is the first time that six anthropomorphic and seven zoomorphic clay figures from the pre-historic settlemant of Hotnitsa-The Waterfall are published. The settlemani dates back to the second stage of the transitional period, from Eneolithic to Bronze times in Bulgaria. Ten of them were dug out during archeological excavations in an accurately defined archeological surroundings while three of them were found by chance, but they do belong to the settlement.

Two of the antropomorphic plastics fall into the type of the figures of standing women, one of them with hands high above her head, in adoration, the other — dancing a sacred dance. They are considered priestesses, engaged in a ritual. The other four anthropomorphic figures — a part of a flat idol, hands up in adoration, two bust-figures and a cylinder idol are considered to be men. The busts and the flat idol are interpreted as figures of priests, while the cyllinderlike idol represents the idea of heroisation.

The seven zoomorphic figures represent a separate type of head of an animal with a sharp-pointed muzzle and horns slanted backwards. Some of them have eyes and ears. They are considered to represent bull figures and are referred to the image of the mother-Godess. As a matrimonial couple, the lunar deity with horns representing a bull and the Godess of fertility, the great mother-Godess are connected with the Moon and with its phases, lying at the basis of the agrarian calendar of the tribes living on the Bulgarian lands at the beginning of IV millenium B. C.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ПРОУЧВАНИЯ НА РИМСКАТА И РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КУЛТУРА ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ РЕГИОН. РЕЗУЛТАТИ И ПРОБЛЕМИ.

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Територията на Великотърновския регион в общи линии обхваща територията на античния и ранновизантийски град Никополис ад Иструм, един от значимите градове в римската провинция Долна Мизия. Това определя и интереса към античните паметници, открити в района.

В настоящата статия няма да се спирам на резултатите от проучванията на военния лагер и ранновизантийски град Нове, както и на тези в Никополис ад Иструм. По проблемите на римския град в България има обобщителни проучвания. Предстои да излезе от печат том I Никополис ад Иструм и том I Нове. В тях ще бъде представена историята на изследванията, ще бъде публикувана голяма част от проучените досега обекти, ще бъдат очертани проблемите, стоящи пред проучвателите.

Още в края на XIX и началото на XX век пътешественици и учени обръщат внимание при обиколките си из България на античните паметници от района. Част от тях са включени в техните описания и трудове[1]. Много богат и разнообразен е материалът, натрупан в продължение на годините и придобит при редовно организирани археологически разкопки, при теренни обхождания и случайни обстоятелства. Една част от него е включена в изследванията на такива учени като Иван Велков[2], Богдан Филов[3], Димитър Цончев[4], Стефан Стефанов[5], Тодор Николов[6], Никола Мушмов[7] и други. В голяма част от техните публикации се дава изключително ценна информация за местонамирането и условията, при които са открити паметници. Важен е самият факт, че материалите са обнародвани, защото в по-късно време много от тях са изчезнали завинаги. Трудът на Стефан Стефанов „Старините в долния басейн на Янтра (Материали за археологическата карта на България)“ и до днес е съчинението, което ползува всеки, който се занимава с археологически проучвания в района. Част от локализираните от него селища, надгробни могили и др. видими тогава паметници вече са унищожени. Сравнително точното отбелязване на местоположението на паметниците, както и тяхното датиране, използуването на събраните материали и включването в изследва-

нето на известните от литературата паметници от района правят книгата на Ст. Стефанов изключително ценна.

Следващ етап, характерен за развитието на археологията у нас, е този на обобщаването и систематизирането на натрупания материал, стремежът към цялостното му тълкуване, към извличането на всички данни от него и пълното му интерпретиране. В много от тези трудове се отделя място на земите от провинция Долна Мизия. По този начин част от проблемите, засягащи развитието на Никополис ад Иструм и принадлежащата му градска територия, намират в голяма степен своето разрешение. Сериозен принос имат научните изследвания на Борис Геров, посветени на ролята на траките в обществения живот на провинция Долна Мизия[9], на социалните и етническите отношения в провинцията[10], изследването върху поземлените отношения I—III век[11], границите между провинция Тракия и Долна Мизия[12] и мн. др. В голямата си част изводите на автора се базират на събрания и великолепно обработен и интерпретиран от него епиграфски материал. Резултатите от проведените в последните години проучвания подкрепят в голяма степен научните заключения на Борис Геров.

В труда на Д. П. Димитров за надгробните плочи от Северна България[13] са систематизирани и подложени на всестранен анализ посочените паметници. Новооткритите материали се вместват в предложената от автора класификация.

Том II от монументалния корпус на античните гръцки надписи от България, изработен от Г. Михайлов[14], включва надписите от Северна България.

В няколко свои обобщителни труда Велизар Велков засяга в голяма степен проблеми, свързани с територията на Никополис ад Иструм през римската и късноантичната епоха[15]. На северната граница на административно принадлежащата територия на Никополис ад Иструм е посветена отделна статия, в която за пръв път се изказва мнението, че Сексагинта приста принадлежи към градската територия на Никополис[16].

В Историческия музей — В. Търново, в продължение на много години се работи върху проблемите на археологическата карта на България, в частност археологическата карта на района. Проведени са няколко теренни изследвания с участието на специалисти, работещи по проблемите на различните периоди в отдел Археология. Резултатите са публикувани в Годишника на музеите от Северна България.[17]. Проучени са частично районите на Златарица, Стражица, Сухиндол и др. Локализирани са селища, могилни некрополи и крепости от всички епохи. За съжаление тези теренни изследвания имат много недостатъци, които дават своето отражение върху научните публикации. Не е ясен принципът, според който са определяни районите на изследване. Проучени са отчасти само землищата на посочените по-горе селища. Не е изготвена прецизна техническа и фотодокументация. На места е било задължително да бъдат извършени сондажни проучвания с цел изясняване стратиграфията и плана на локализираните обекти. Местоположението на откритите паметници не е нанесено върху карта на землищата на съответните селища. В представените публикации липсва едностилие, не са спазени принципите на описание на разкритите обекти и находки. В повечето случаи нумизматичният материал е представен самоцелно, а не като датиращ откритите антични материали. Все пак на етапа, на който са из-

вършени теренните обхождания, не може да се отрече тяхното значение и принос за изучаването на античната история на Търновския край.

Почти всички археологически проучвания на паметници от римската епоха на територията на бившия Великотърновски окръг в продължение на близо четвърт век (от 1958 до 1982 год) се свързват с името на Богдан Султов[18]. Той проучва тържището Дискодуратера при с. Гостилица[19], римската вила край Присово[20], античните керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм[21]. Същевременно посещава самостоятелно или с експедиции голяма част от известните римски и късноантични паметници в района, разкрива нови обекти, въвежда в научно обръщение разнообразни археологически материал[22]. Част от резултатите от системните му археологически проучвания и теренни обхождания са публикувани в научни, научнопопулярни и популярни издания. Не може да се отмине обаче това, че много голяма част от известните на проучвателя данни за антични селища, вили, некрополи, крепости и др. не са намерили място в публикациите му. Учудване и недоумение буди фактът, че никъде не са публикувани резултатите от спасителните археологически проучвания в с. Морава, на римска сграда в Сухиндол, на сграда в Лесичери. Няма данни за намесата на музея при разрушаването на голям брой надгробни могили, некрополи и други паметници в района. В Историческия музей — Велико Търново, не се съхранява полева, техническа и фотодокументация на нито един от проучваните от Богдан Султов обекти. Информацията, която сега притежаваме, е частична и непълна, а за съжаление някои от известните на Б. Султов паметници вече са напълно унищожени.

В последните години в резултат на спасителни археологически разкопки бяха проучени няколко надгробни могили в региона от римско време. Резултатите от проучванията са своевременно публикувани. Могилите се намират в близост до с. Крушето[23], гр. Стражица[24], с. Джулюница[25]. Започнаха спасителни археологически проучвания на комплекс „Лесичерски стълбове"[26]. Публикувани бяха интересни находки от различни селища в района — епиграфски паметници[27], скулптурни произведения[29], бронзова пластика[30], глинени подноси[31], лампи и теракоти[32] и др. Всички те, в една или друга степен, допълват картината на живот на територията на Никополис ад Иструм.

Археолози, работещи извън търновския музей, и краеведи извършват самостоятелни теренни проучвания, публикуват отделни материали от фонда на музея или от местните музейни сбирки, както и лично издирени от тях археологически паметници. Особено ценни са направените проучвания на землището на гр. Лясковец[33], на античните каменни кариери при с. Коевци[34], публикуването на материали от землището на с. Хотница[35] и др.

Откриваният на територията на Никополис ад Иструм нумизматичен материал винаги е бил обект от страна на специалистите. В най-голяма степен обаче публикациите върху него обхващат колективните монетни находки, открити при случайни обстоятелства в землищата на съвременните селища. Т. Герасимов[36], Н. Мушмов[37], М. Цочев[38] и др. са обнародвали досега около 20 колективни находки от района. За някои нямаме данни за точното им местонамиране. Друга част от нумизматичния материал е обработена професионално, без

обаче да са извлечени историческите изводи. Колективните монетни находки имат изключително важно значение, когато се свържат с конкретни археологически материали, архитектурни комплекси и антични селища. На основата на колективните находки е възможно да бъдат направени определени изводи за поселищното развитие и икономическия живот на територията на Никополис ад Иструм. Единствената досега открита колективна находка от монети при системни археологически проучвания е тази от керамичния център край Павликени. Тя все още не е публикувана. Не е обработен и нумизматичният материал от проучените керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм. От всички проучени римски и късноантични обекти в района единствено публикуван е монетният материал от Дискодуратера.[39] Данните от паричното обръщение в тържището помагат в голяма степен да бъдат датирани откритите в укреплението сгради и да бъдат с голяма точност изяснени хронологическите граници на съществуването им.

Не е възможно да бъдат изложени всички постижения и резултати от проучването на римската култура в региона. Натрупаната досега информация е огромна. Все пак нейното систематизиране и обобщаване в отделни теми дава възможност да бъдат очертани в най-общ план проблемите, които трябва да привлекат вниманието на изследователите на римската култура във Великотърновския край.

На територията на Никополис ад Иструм са локализирани и отчасти проучени римски вили, антични селища и крепости. Много рядко е прецизирана датата на тяхното възникване и краят на съществуването им. Установено е, че римската вила край с. Присово възниква през втората половина на II век и е унищожена в средата на III век.[40] Античният керамичен център край Бутово възниква след средата на II век и функционира до втората половина на III век, когато селището се разраства и обхваща и част от територията на центъра.[41] За възникване на самото селище има данни от I век. В Павликени най-ранните данни за строежа на вилата са от първата половина на II век, а центърът достига своето най-голямо развитие към 170 година. След това до средата на III век се забелязва упадък на производството и постепенното му замиране.[42] Керамичният център край Бяла черква се датира от III—IV век. Всички тези данни са придобити чрез системните дългогодишни археологически проучвания. За другите известни антични обекти обаче те липсват. Досега не е правен опит да бъде очертана картината на поселищното развитие на територията на Никополис ад Иструм. От съществуващите епиграфски материали, частичните данни от терена и аналогичните примери от римските провинции Тракия и Долна Мизия е известно, че голяма част от римските селища и вили възникват в началото на II век. Тяхното съществуване е свързано с икономическото развитие на административния център Никополис ад Иструм. Всички те са разположени в близост до него. Вилите се намират и в близост до тракийските селища. На територията на Никополис ад Иструм са известни селища, съществували преди идването на римляните по тези земи и продължили своя живот и през римската епоха. Чрез системни археологически проучвания обаче не е търсено съзнателно изследване на такъв обект и установяване етапите на живот на такива селища. За времето от II до IV век селищата и вилите претърпяват многобройни нападения от идващите от север „варварски" племена. При

набезите на костобоки, карпи, сармати, готи някои от вилите и селищата са унищожени напълно. Други са възстановени след опожаряванията и разрушенията и просъществуват до IV век, когато настъпват промени. На територията на Никополис ад Иструм вече трайно се заселват „варвари". Известно е, че през 348 година група готи се настанява в околностите на града и живее там като селско население до VI век. През V—VI век чуждоземното население се увеличава, а старото на места е напълно унищожено според известните епиграфски данни. Това води до рязка промяна в характера на материалната култура. Селищата и вилите този път изцяло променят своя облик. Върху развалините на керамичния център край Павликени, Бутово, на емпориума Дискодуратера по археологически път е установено възникването на селища от V—VI век. Новите жители са дребни собственици, със самостоятелни фамилни жилища. Откритите при тези проучвания материали не са били обект на самостоятелно изследване, не са публикувани от проучвателя. От друга страна, на територията на Никополис ад Иструм продължават да съществуват селища, които не променят тракийския си характер, културата и бита си. Цялостното проучване на поселищното развитие на територията на Никополис ад Иструм през римската и ранновизантийска епоха е един от важните проблеми, който трябва да бъде в центъра на вниманието на проучвателите през следващите години. Изясняването е сложно и трудоемко, изисква издирването, систематизирането и научната интерпретация на известния досега епиграфски и друг материал, както и на придобитите при археологически проучвания сведения и материали.

По същия начин стои и въпросът с проучването на античните и ранновизантийски крепости в района. Несъмнено много е голяма разликата в принципите на изграждане на укрепленията през римската епоха и ранновизантийската епоха. Някои от римските кастели продължават да съществуват и през IV—VI век, други са унищожени по време на нашествията и на тяхно място не възникват нови, защото местоположението им не отговаря на новите стратегически изисквания. През IV—VI век изцяло е изграден старопланинският отбранителен пояс. От територията на Никополис ад Иструм са много малко данните за античните и ранновизантийски укрепления. В локализираните такива не са извършвани системни археологически проучвания и само на няколко са проведени частични спасителни разкопки.[43] Всичко това налага необходимостта от преоценка на известния досега материал, точното топографско локализиране на укрепленията и изясняване на хронологическите граници на тяхното съществуване.

Големият интерес към проучването на римските вили и натрупаният огромен материал за изследваните вилни комплекси в България дава възможност за преосмисляне на откритите досега обекти в района. Според последните научни класификации проучената вила рустика край с. Присово принадлежи към вилите, разположени в средно по големина владение, обитавано обикновено от собственика. За съжаление вилата не е проучена цялостно. Част от стопанските сгради и производствените съоръжения остават извън разкрития архитектурен комплекс.[44] Освен това не е публикуван целият придобит при проучванията материал. А той е от изключителна важност, защото произхожда от затворен комплекс, съществувал по-малко от век, и чрез него може да бъде датиран подобен материал от други обекти.

Интерес представлява и проучването на вила рустика край Павликени. Това е едно едро стопанство, в което е организирано производството на керамика с цел износа му на пазара. При провеждането на разкопките обаче проучвателят не е имал за цел да се занимава с проблемите на римската вила, а е съсредоточил своето внимание върху организацията, технологията и класификацията на керамичната продукция. Досега архитектурният комплекс не е публикуван цялостно. Не е обработен материалът, открит при разкопките според дадената от проучвателя периодизация на етапите на строителство. Цялостният анализ на материала ще определи нуждата от допълнителни археологически проучвания на вилата и стопанския комплекс около нея. Проучването на намиращия се в близост могилен некропол ще даде отговор на важни въпроси, свързани с етническата принадлежност на собственика на вилата и членовете на неговата фамилия, за социалното и материалното им положение. Ще бъдат придобити предмети, които на свой ред ще могат да бъдат използувани за датиране на находките, открити в различните помещения на вилата.

От градската територия на Никополис ад Иструм са известни няколко светилища и голямо количество оброчни паметници и надписи, посветени на различни божества.[46] Една част от тях са включени в обобщителните изследвания върху развитието и разпространението на различните култове в провинциите Долна Мизия и Тракия.[47] Друга част все още не са влезли в научно обръщение. Степента на икономическо развитие на района, наличието на римска войска, романизирането на територията на Никополис ад Иструм и заселилите се тук малоазийски преселници дават своето отражение върху религиозните вярвания на населението. Срещат се посвещения на всички типични римски божества, на богове от гръцкия и източен пантеон, на Тракийския конник, преплитат се местните вярвания с чужди религиозни влияния. Редовни археологически проучвания на светилища и култови сгради не са извършвани. Изключение правят започналите археологически разкопки на комплекса „Лесичерски стълбове". Те имат за цел да изяснят характера на съществуващия тук архитектурен комплекс, за който в литературата е изказано предположение, че е храм на Тракийския конник.[48]

Обобщаването на всички данни, даващи сведения за религиозния живот на територията на Никополис ад Иструм, и свързването им с останалия археологически, епиграфски и нумизматичен материал от съответните селища и вили в близост до култовите сгради ще изясни въпроса във връзка с разпространяването на културите на територията на региона, с етническата принадлежност на почитателите им, с времето на разпространение на дадени култове и свързани ли са те с определени райони от административната територия на Никополис ад Иструм.

Чрез спасителни разкопки са проучени няколко надгробни могили, разположени на територията на Никополис и датирани от II—III век. Известни са некрополи и единични гробни находки и съоръжения, открити случайно или при извършване на строителни и земеделски дейности. Естествено, че когато едно проучване на некропол не е търсено съзнателно или пък са проучени части от него, резултатите могат да бъдат само частични и непълни. Извършва се единствено описание на гробното съоръжение и погребалния инвентар. Но това е само едната страна на въпроса. Важно е също така да бъде про-

следено разпространението на двата обичая — трупополагане и трупоизгаряне на територията на Никополис ад Иструм, както и успоредността им. Пъстрият етнически състав на населението в региона дава своето отражение и върху погребалните обичаи. Свързването на откритите досега надгробни надписи, известният епиграфски материал и гробните съоръжения и гробен инвентар от територията на Никополис ще очертае районите с чисто тракийско население, с романизирани траки и т. н. Интересни данни и материали може да даде проучването на могилния некропол при античния керамичен център край Павликени.

Придобитият материал от римската и ранновизантийската епоха от територията на Никополис ад Иструм дава възможност за задълбочени проучвания върху бита и материалната култура на населението, живеещо в региона в периода II—VI век.[50] Най-добре и детайлно е проучено керамичното производство.[51] Изследването е базирано на материалите от разкритите керамични центрове на територията на града. Проучвателят Богдан Султов отлично познава материала както от провинция Долна Мизия, така и от съседните провинции Тракия, Дакия и Панония. Възстановена е изцяло технологията на изпичане на керамичната продукция. Представената класификация по типове съдове е изключително ценна за всеки проучвател, занимаващ се с материалната култура от римската епоха. Същевременно обаче трябва да се отбележи, че все още няма цялостна публикация върху грънчарските пещи и работилници, открити при проучването на центровете. И ако за центровете в Павликени, Бутово и Хотница все пак има публикации, то материалът от центъра за строителна керамика край Бяла черква не е влязал в научно обръщение. Най-близката задача, която стои пред археолозите, занимаващи се с керамичното производство, е тази да бъде изготвен каталог на откритите пещи и материалът във и около тях. Това ще доведе до прецизиране на датировката на някои от типовете глинени съдове и ще улесни датирането на непубликувания керамичен материал. Проучването на керамичния център — работилници и пещи на самия град Никополис — също ще допринесе за цялостното изясняване на керамичното производство в региона.

Откритите паметници на каменната пластика в района на днешния град Павликени навеждат на мисълта за съществуването на скулптурно ателие. Необходимо е обаче да бъдат събрани и подложени на всестранен анализ всичко известни паметници от землището на Павликени — части от статуи и статуарни групи, фрагменти от саркофази, надгробни и оброчни паметници и др. Б. Султов на основата на открити полуобработени каменни материали, намерени в землището между Бутово и Недан в близост до Павликени, изказва предположението за функционирането на работилница за оброчни плочки, надгробни плочи и саркофази.[52] Споменава и за открити каменоделски инструменти. Такива обаче не се съхраняват в античния фонд на отдел Археология в музея. Не са представени и чрез илюстративен материал в посоченото съчинение. Проблемът за локализирането на скулптурни ателиета на територията на Никополис стои за разрешаване пред бъдещите изследователи.

От допълнително проучване се нуждаят и локализираните досега кариери за камък на територията на Никополис. Проучването им трябва да бъде ускорено максимално, защото те могат да бъдат изцяло унищожени поради експлоатирането им в наше време.

Вероятно на територията на Никополис е съществувало и ателие за изработка на художествен бронз. Откритият в голямо количество еднотипен материал в античния керамичен център край Павликени навежда на мисълта то да бъде търсено в близост до този център.

Придобитият при археологическите проучвания материал заедно с този съхраняван в античния фонд на музея дава възможност за изследвания, посветени на всекидневния живот на населението, живеещо във вилите и селищата на територията на Никополис. По този начин ще бъде допълнена картината на материалния живот и духовната култура на това население. Някои от предметите, подложени на изкуствоведски анализ, ще покажат естетическите критерии, вкус и усет на населението от тази епоха.

Проучването на римската и ранновизантийска култура в самия град Велико Търново също е един от проблемите, който трябва да бъде решен в следващите години. Данните, които имаме на този етап за укрепителната система, архитектурните и раннохристиянски комплекси на Царевец[53] и Момина крепост[54], са частични и недостатъчни за едно цялостно изследване. Нуждае се от преоценка голяма част от придобития движим материал. Датировките вероятно ще претърпят корекции. Затова в голяма степен може да помогне публикуването на резултатите от археологическите разкопки от всички сектори. От изключителна важност е прецизната фото- и техническа документация. Изказаното мнение, че римските архитектурни детайли са пренесени от Никополис ад Иструм, всъщност утвърждава идеята, че на Царевец не е съществувало селище от римската епоха. Известни са обаче материали, които са придобити при редовни археологически разкопки и със сигурност могат да бъдат датирани II—IV век. Най-важна в това отношение е откритата керамика, която по форми не се различава от тази, произвеждана в известните на територията на Никополис ад Иструм керамични центрове.

Не е възможно в една статия да бъдат представени всички резултати и проблеми на проучванията на римската и ранновизантийска култура в региона. Мястото, което заема Никополис ад Иструм като икономически и културен център на провинция Долна Мизия, определя и интереса на проучвателите към паметниците от неговата територия. Ако поне отчасти сме успели да отразим многостранните изследвания и да очертаем някои от проблемите, които стоят за разрешаване пред проучвателите на античната култура в региона, то можем да смятаме, че сме изпълнили задачата си.

БЕЛЕЖКИ

[1] Шкорпил, К. Некоторые из дорог Восточной Болгарии, ИРАИК, 1905, X, с. 443—502; План на старата българска столица, ИАД, т. 1, с. 154. Шкорпил, К. и Х. Старовремски надписи из разни краища на България. Сб. НУ, 1892, VII, с. 85; Могили. Паметници из Българско. Пл. 1898. Дякович, Б. Археологически излет в крайдунавска България, Сб. НУ, 1904, с. 52—53. Добруски, В. Материали за археологията на България, Сб. НУ, 1901, с. 713. Kanitz, F. Donau Bulgarien, III, Leipzig, 1880; Jireček, C. Archaologische Fragmente aus Bulgarien. AEM, X, p. 43—104, 129—208.

[2] Велков, Ив. Римското тържище (емпориум) при с. Гостилица, ГНМ,

1922—25, с. 127—137; Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. ГПлНМ, I, с. 157—183 — включва укрепленията при Добри дял, Алеково, Градница; ИБАИ, IV, 1926/27, с. 315—316 — глинена оброчна плочка от Бутово и с. 324 — колективна находка монети от Градище; ИБАИ, V, 1928, с. 374 — надгробни плочи от Страхилово и с. 376 — бронзова статуетка от Шереметя; ИБАИ, VI, 1930/31, с. 302 — кратер от Миндя; ИБАИ, VII, 1933, с. 409—410 — оброчна плочка от Сухиндол; ИБАИ, VIII, 1934, с. 456 — надпис от Бутово и с. 447 — паметници от Павликени; Пчелище и Страхилово; ИБАИ, XIV, 1940, с. 275—276 — надгробна плоча от Карапсен; Херакъл и Дионис. — Векове, I, 1931, кн. 2, 28—29 — оброчна плочка от Сухиндол. Велков, Ив. и Ив. Венедиков. Кратки вести от разни места, ИБАИ, XV, 1946 с. 230 — антична крепост при Горско ново село.

[3] Филов, Б. Новооткрити старини, ИАД, II, 1911, с. 271 — граничен стълб между провинция Тракия и Мизия от 136 г.; Помощни войски от римската провинция Мизия. Прил.: Военните дипломи за мизийските помощни войски, ИИД, II, 1906, с. 84—90 — военни дипломи от Дебелец и Лесичери; Антични паметници в Народния музей, ИБАД, III, 1912, с. 25—28 — мраморни статуарни групи от Павликени; Новооткрити старини, ИБАД, II, 1911, с. 268 — от Стамболово.

[4] Цончев, Д. Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан, ГПлНМ, I, 1948, с. 113—152; Новооткрито светилище на Артемида, ИБАИ, VIII, 1934, с. 92 и сл.; Новооткрити старини, ИБИА, VIII, 1934, с. 457 — оброчна плочка от Пчелище. Цончев, Д. и Т. Николов. Новооткрити старини от Търновския музей, ИБАИ, VII, 1932/33, с. 393 и сл. — крепост в Добри дял.

[5] Стефанов, Ст. Старините по долния басейн на Янтра. (Материали за археологическата карта на България). С., 1956, 86 с.

[6] Николов, Т. и Д. Цончев. Нови релефи на Тракийския конник, ИБАИ, VI, 1930/31, с. 246—248.

[7] Герасимов, Т. Един храм на Тракийския бог-конник при с. Лесичери, Търновско. В: Сб. К. Шкорпил, 1961, с. 245—253; Паричният пазар в тържището Дюкодуратера, ИОМТ, IV, 25—40; ИАИ, XXII, 1959, с. 360; римски монети от Благоево; пак там, с. 361 — колективна находка монети от Вишовград; пак там, с. 362 — римски монети от Капиново; ИАИ, XXI, 1957, с. 323 — римски монети от Вързулица; ИАИ, XXV, 1962, с. 264 — колективна находка от Родина; ИАИ, XXVI, с. 263 — римски монети от Долна Липница и Долна Оряховица; ИБАИ, XII, 1939, с. 451 — колективна находка от Самоводене.

[8] Мушмов, Н. ИБАИ, IV, 1926/27, с. 322 — римски монети от Долна Оряховица.

[9] Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Ч. 1, ГСУ ИФФ, 45, 1949; ч. 2, ГСУ ФФ, 47, 1950/52.

[10] Gerov, B. Epigraphische Beitgege zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudiscer Zeit. — AAH, 15, 1967.

[11] Геров, Б. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време (I—III), ГСУ ФФ, 50, 2, 1955.

[12] Същият, Северната граница на провинция Тракия, ИАИ, XVII, 1950, с. 11—33; Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien. — In Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 7. Berlin — New York, 1979.

[13] Димитров, Д. П. Надгробни плочи от римско време в Северна България, С., 1942.

[14] Mihailov, G. Inscriptions graecae in Bulgaria repertae. II. Inscritiones inter Danubium et Haemum repertae. S., 1958, 257 p., 135 ill.

[15] Велков, В. Робството в Тракия и Мизия през античността, С., 1967, 91—113; Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.), С., 1959; Velkov, V. Zur Entwicklung des Handwerks in dem Städten Trakiens und Untermösiens. —

In: Studien zur beschichte und Philosophie des Alterfums, Budapest, 1968; Die Stadt und das Dorf in Südösturopa. Die Antike. — In: II Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Athaes, 1970. Act. 2. Athaes, 1972, 143—161; Nuovi dati sul territorio di Nicopolis ad Istrum e sul confine settentrionale della provincia Tracia nel II Secolo. — Ratiariensia, 3—4, 1987, Bologna, 243—250.

[16] Същият. Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II век, Археология, 1986, кн. 2, 24—28.

[17] Султов, Б., П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, Ат. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Златарица, ГМСБ, кн. V, 1979, 32—41; Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в Стражишката община, ГМСБ, XI, 11—16; Старините в землището на Златаришката община, ГМСБ, X, 21—24. Илчева, В., М. Цочев, Ив. Църов, Ат. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновския край. Старините в землището на Сухиндол, ГМСБ, XV, 67—82. Станев, П., Т. Овчаров. Археологически проучвания в землищата на Леденик, Шемшево, Момин сбор и Пушево (Към археологическата карта на Великотърновската община), ГМСБ, XVI, 5—22.

[18] Султов, Б. Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера, ИОИМВТн, I, 1962, 21—22; Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958 до 1961 година, ИОМВТн, III, 1966, с. 25 сл.

[19] Изследвания и публикации на музейните работници 1927—1990. Био-библиографски справочник. В. Търново, 1991, с. 199—212.

[20] Султов, Б. Една villa rustika край с. Присово, Великотърновски окръг, ИОИМВТн, II, 49—64.

[21] Султов, Б. Един занаятчийски център в Долна Мизия, Археология, 1962, 4, с. 30 и сл.; Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха, Археология, 1969, 4, с. 12 и сл.; Глинени кадилници от Бутово и Хотница, ИАИ, XXXIII, 1972, 177—182; Производство на релефна керамика в Долна Мизия, ИОМТн, V, 1972, 21—29; Sultov, B. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd — IV-th century), ГСУ иф LXXVI, 2, 1983, S.

[22] Същият, Павликени и Павликенският край през античността. Вж. Сб. Павликени и Павликенският край, С., 1977, 11—62; Крепости в Еленският Балкан. Вж. Тракийски паметници. Мегалитите в Тракия. С., 1976, 173—176; Принос към епиграфиката на Долна Мизия. Вж. Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил, С., 1961, 242—244; Антична ръчна мелница, Археология, 1960, 4, 34—35; Римска военна диплома от с. Бутово, Великотърновски окръг (Долна Мизия), Археология, 1985, 8, 38—41; Антични гробни находки от Великотърновски окръг, ИОМТн, IV, 41—47.

[23] Писарев, Ат. Спасителни разкопки на надгробна могила край с. Крушето, Великотърновско, ГМСБ, VI, 33—36.

[24] Същият, Разкопки на надгробна могила край гр. Стражица, Великотърновско, ГМСБ, III, 201—204.

[25] Писарев, Ат., П. Станев. Спасителни разкопки на надгробна могила при с. Джулюница, ГМСБ, XIII, 15—24.

[26] Църов, Ив. Спасителни разкопки край „Лесичерски стълб" — с. Лесичери, Великотърновско, АОР, 1987, Благоевград 1988, 103—104; АОР през 1988, Кърджали, 1989, 104—105; АОР през 1989, Кюстендил, 1990, 75; АОР през 1990, Лозен, 1991.

[27] Банев, К., Р. Лазов. Латински надписи от Долна Мизия и Тракия, Археология, 1981, 4, с. 37 и сл.; Божилова, В., Иежи Колендо. Граничен стълб от 136 година намерен в Нове, Археология, 1985, 4, 39—46.

[28] Църов, Ив. Бюст на император Комод от Павликени, ИИМВТ, 1991, VI, 138—140; Владкова, П. Мраморна глава на жена от с. Патреш, Великотърновско, ГМСБ, XIII, 1986, 69—72.

[29] Църов, Ив. Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново, ГМСБ, XVI, 31—42.

[30] Владкова, П. Декоративни орнаменти върху глинените подноси от територията на Никополис ад Иструм, ИИМВТ, VI, 129—137.

[31] Султова, С. Глинени лампи тип Бутово, ИИМВТ, VI, 129—137.

[32] Църов, Ив. Каменни съдове от Великотърновски окръг, ГМСБ, XIII, 1987, 43—52; Николова, Я. Златни украшения от Павликени, ИОИМВТн, II, 1964, 83—86.

[33] Славчев, П. Стари селища и находки в землището на град Лясковец, ИОМТ, V, 1972, с. 31 и сл.

[34] Данков, Е. Антична кариера за саркофази, Векове, 1980, 2, 59—60.

[35] Славчев, П. Тракийски върхове на копия от с. Хотница, ГМСБ, II, 1976, 214—219; Славчев, П., Ив. Кокорков. Антични материали от землището на с. Хотница, Великотърновски окръг, ГМСБ, I, 1975, 1—10; Кокорков, Ив., И. Алексиев. Четири оброчни плочки на Тракийския конник от с. Хотница, ГМСБ, 1975, I, 134—136.

[36] Вж. бел. 7.

[37] Вж. бел. 8.

[38] Цочев, М. Две колективни находки от римски императорски монети от с. Димча, Ловешка област, ГМСБ, XV, 1989, 41—55; Колективна находка от бронзови монети от с. Камен, Великотърновско, ГМСБ, XIV, 1988, 87—112; Цочев, М., Ат. Писарев. Сребърни и бронзови римски монети от музейната сбирка в гр. Сухиндол, ГМСБ, I, 1975, 33—46; Илчева, В., М. Цочев. Колективна находка колониални бронзови монети от с. Пчелище, В. Търновско, Археология, I, 1979, 42—56.

[39] Герасимов, Т. Паричният пазар... 25—40.

[40] Султов, Б. Една villa..., с. 64.

[41] Sultov, B. Ceramic..., 25—29.

[42] Sultov, B. Op. cit., 22—25.

[43] Стефанов, Ст. Старините..., 18—21 — крепост при с. Крушето и с. Градина; Велков, Ив. и Ив. Венедиков. Кратки вести от разни места, ИБАИ, XV, 1946, 230 — крепост при с. Горско ново село; Цончев, Д., Т. Николов. Новооткрити старини от Търновския музей, ИБАИ, VII, 1932/33, 393—395 — части от укрепителна система при с. Добри дял; Цончев, Д. Старините по северните..., с. 113 и сл.; Султов, Б. Крепости... 173—176; Султов, Б. с колектив, Старините в землището..., ГМСБ, X, 21—24 и др.

[44] Султов, Б. Една villa... с. 62.

[45] Sultov, B. Ceramic..., 22—25.

[46] Цончев, Д. Новооткрито светилище на Артемида, ИБАИ, VIII, 1934, с. 92 и сл. — при с. Обединение; Герасимов, Т. Един храм... с. 245 и сл.; Султов, Б. Павликени и Павликенският... с. 23 — култова сграда при с. Лесичери; пак там, с. 58 и бел. 66 — храм на Артемида при с. Върбовка; пак там, с. 53 — светилище на Тракийския конник при с. Бутово; Николов, Т. и Д. Цончев. Нови релефи... 246—248 — светилище на Тракийския конник при с. Паскалевец.

[47] Тодоров, Я. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, 276 с.; Тачева, М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. н. е. С., 1982; Стоянов, Т. Оброчни релефи на Артемида (Диана) ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха, Археология, 2—3, 1984, 31—45; Найденова, В. Бронзова статуетка на Епона, МПК, 1, 1984.

[48] Герасимов, Т. Един храм... 245—253.

[49] Писарев, Ат., П. Станев. Спасителни разкопки... 15—24; Писарев, Ат. Разкопки на надгробна... 201—204; Спасителни разкопки... 33—36; Сул-

тов, Б. Антични гробни... 41—47; Иванов, Т. Отделни находки от разни места, ИАИ, XVII, 1950, 329—330; Николова, Я. Златни украшения... 83—86.

[50] Геров, Б. Романизмът... ч. 2, № 480 — открита в землището на с. Дичин оброчна плочка на Тракийския конник с надпис на старогръцки езки, от който се разбира, че посветителят е член на занаятчийско сдружение.

[51] Вж. бел. 19 и бел. 20.

[52] Султов, Б. Един занаятчийски... 33—34.

ROMAN AND EARLY BYZANTINE CULTURE IN THE REGION OF VELICO TURNOVO. RESULTS AND PROBLEMS

Pavlina Vladkova

(resume)

The territory of the region of Velico Turnovo coincides roughly with the administrative territory of the Roman and Early Byzatine town of Nicopolis ad Istrum. The monuments in the region attracted attention as early as XIX century. On the grounds of historical records, epigraphic and archeological data, some problems about planning and development of towns, architecture, Roman villas, craftsmenship, religion etc. have been solved.

Problems connected with the development of settlements, with the village in Roman and Early Byzantine times, with the construction of fortresses in IV—VI centuries still need further research.

Известия на историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

МЕДИЦИНСКИ И ФАРМАЦЕВТИЧНИ ИНСТРУМЕНТИ И ПОСОБИЯ ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ И ГРАДСКАТА МУ ТЕРИТОРИЯ

ИВАН ЦЪРОВ

При археологическите проучвания през последните десетилетия са разкрити нови страни от материалната култура на населението от територията на Никополис ад Иструм. Незаслужено темата за медицинските и фармацевтични познания и практика на това население досега е оставала извън интересите на изследователите.

След основаването му в началото на II век към Никополис ад Иструм е придадена градска територия[1], включваща земите по горното и средното течение на р. Янтра и нейния водосбор. До 193 година тя е в пределите на провинция Тракия, а след това в Долна Мизия[2]. В тези плодородни земи живее многобройно за времето си селско население, като преобладаващо мнозинство имат траките. Жителите на града са предимно преселници от малоазийските и италийските провинции на Римската империя. Те са носители на една култура, по-висока от тази на местното население. От средите на тази социална група произлизат хората, упражнявали лечителския занаят. Траките практикуват лечителството от дълбока древност[3], но фактът, че откриваните медицински и фармацевтични инструменти и пособия се датират от I век нататък, сам по себе си показва, че са непознати или съвсем слабо познати преди голямата урбанизация от втората половина на I и началото на II век.

Епиграфските извори не дават информация за лица, практикували лечителския занаят. От Никополис е известен само един надпис, споменаващ за ветеринара Аврелий Себастиан[4]. Макар занаятът му да има известно сходство с медицината, все пак остава твърде встрани от интересуващата ни тема.

Археологическата среда, в която са открити разглежданите материали, с няколко изключения, не дава възможност за прецизирането на датировката им. Поради тази причина те се поставят най-общо в периода I—IV век. По-точно датиране ще може да се постигне, когато започне проучването на некрополите на Никополис ад Иструм и на селищата и вилите от градската му територия. Все пак по аналогия със сигурно датирани идентични предмети, открити на територията на Долна Мизия или в съседните провинции, се опитва-

ме да дадем една относително точна датировка на повечето от материалите, разгледани тук.

Броят на инструментите, обект на това изследване, е малък и това затруднява донякъде типологизацията им.

Групата на скалпелите (лат. culter, scalper) е представена от един екземпляр (каталожен № 1). Формата му е конвенционална и в нея няма промяна до днес. Върху тилната част на дръжката му има железни окиси, което показва, че е имала железен удължител.

Най-многобройна е групата на сондите (specillum). От своя страна тя се дели на три подгрупи:

1. Сонди-шпатули (spathomela) (кат. № 2—5). Характерното при тях е, че единият край е оформен като лопатка с ромбовидна, елипсовидна или триъгълна форма. Другият край завършва с елипсовидно топче. Тялото на дръжката се оформя по най-разнообразни начини — цилиндрично, често украсено с релефни пръстенчета, понякога извито спираловидно. Изработват се както от бронз, така и от желязо. Най-вероятно са били използвани за лечение чрез изгаряне с нажежаване на инструмента[5].

2. Сонди-лъжички (cyathiscomela) (кат. № 6, 7). Представени са с два екземпляра. Широкият край е оформен като издължена лъжичка. Другият завършва с елипсовидно топче. На единия от екземплярите дръжката е украсена с релефни пръстенчета. Използвани са при смесването на прахове, приготвянето на мехлеми и изваждането на различни субстанции от флакони[6].

3. Сонди за уши (specillum oricularium, auriscalpium) (кат. № 8—12). Единият им край е оформен като малка кръгла пластина с диаметър не повече от 5 мм, която е под ъгъл спрямо оста на дръжката. Другият край е заострен. Дръжката е цилиндрична. Понякога едната ѝ половина е одебелена, за да се захваща по-удобно, и е украсена с релефни пръстенчета. Тази подгрупа инструменти са се ползвали за почистване на уши. Погрешно е мнението, че са служели при зъболекарски прегледи[7]. Заблуждението се дължи на приликата по форма със съвременното зъболекарско огледалце.

При два от екземплярите липсва тази част от тялото, която характеризира съответния тип. Това не ни позволява да ги включим към някоя от описаните подгрупи. Назовани са най-общо сонди (specillum) (кат. № 13, 14).

При групата на пинсетите (volsella) (кат. № 15, 16) съществува голямо разнообразие, но представените два екземпляра са почти еднотипни. Описанието на формата им е излишно, тъй като през вековете не е претърпяла изменение.

Групата на щипците е представена с един почти напълно запазен екземпляр (кат. № 17). Двете рамена са свързани шарнирно. Украсени са с релефни пръстенчета.

Лъжичките от кост (кат. № 18—23) са използвани при приготвянето на смеси от прахообразни съставки. Естествено, намирали са и много по-широко приложение. Но специфичната форма на една от лъжичките (кат. № 21) показва, че тя е била използвана изключително при приготвянето на лекарства.

Античните фармацевти използват разнообразни по своето предназначение пособия. Някои от тях служат при приготвянето на лекарства и мехлеми, а други при съхранението им.

Твърдите вещества са стривани[8] в мраморни съдчета (mortarium)

(кат. № 24—31) с чукало (pistulum) (кат. № 32) от същия материал. Мортарите са сравнително малки и леки, с полусферична форма и обикновено с четири дръжки, като понякога едната е оформена като улей. Чукалото има Г-образна форма.

При приготвянето на мехлеми са използвани плочки от шифер, мрамор или друг вид камък. Формата им е трапецовидна. Често върху двете основи личат следи от продължителна употреба. Разглежданата тук плочка (кат. № 33) е частично запазена.

Разнообразните флакони, балсамарии, пиксиди и др. са служили за съхраняване на лекарства и мехлеми. От градската територия на Никополис произхождат два флакона (кат. № 34, 35), които имат различна форма и големина и са направени от синьо стъкло.

Със сигурност може да се твърди, съдейки по многобройните паралели, че лечителите ползват наред с другите пособия и разнообразни глинени съдове. Тяхната универсална функционалност не позволява те да бъдат точно фиксирани. Това се отнася и за откриваните игли, фуркети, метални съдове, касетки.

Описанието на формата, материала, от който са изработени, размерите, местонахождението, инвентарният номер и датировката на инструментите и пособията са дадени в следващия по-долу каталог.

КАТАЛОГ

1. Скалпел (cultep, scalper), бронз. Дръжката е с полигонално сечение и завършва с пет зъба. Дълж. 10,2 см. Местонахождение — неизвестно. Инв. № 2359А. Датировка III в.[9] Табл. I/1.

2. Сонда-шпатула (spathomela), бронз. Шпатулата е с листовидна форма. Дълж. 16,4 см. Бутово. Инв. № 1226А. Дат. III—IV в.[10] Табл. I/2.

3. Сонда-шпатула (spathomela), желязо. Шпатулата е с ромбовидна форма. Дълж. 21,3 см. Павликени. Инв. № 2360А. Дат. II—III в. Табл. I/3.

4. Сонда-шпатула (spathomela), желязо. Шпатулата е с елипсовидна форма. Липсва част от топчето. Дълж. 16,3 см. Бутово. Инв. № 1305А. Дат. II—III в. Табл. I/4.

5. Сонда-шпатула (spathomela), бронз. Шпатулата е с триъгълна форма, дръжката е спираловидно усукана, липсва тилната част. Дълж. 9,6 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 2363А. Дат. II в.[11]. Табл. I/5.

6. Сонда-лъжичка (cyathiscomela), бронз. Лъжичката има форма на елипса. Дръжката е с различна дебелина в двете си части и е украсена с релефни пръстенчета. Дълж. 14,1 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 2358А. Дат. I—III в.[12] Табл. II/1.

7. Сонда-лъжичка (cyathiscomela), бронз. Лъжичката има ромбовидна форма. Дълж. 20,6 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1651А. Табл. II/2.

8. Сонда за уши (specillum oricularium, auriscalpium), бронз. Дръжката в средата е одебелена. Дълж. 12,2 см. Павликени. Инв. № 2356А. Дат. III в.[13] Табл. III/1.

9. Сонда, като № 8, сребро. В одебелената част има дупчица.

Дълж. 11,1 см. Никополис ад Иструм. Пол. инв. № 180ЮП. Дат. III в. Табл. III/2.

10. Сонда за уши (specillum oricularium, auriscalpium), мед. Липсва тилната заострена част. Дълж. 5,8 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 2769А. Дат. III в. Табл. III/3.

11. Сонди, като № 10, два броя, мед. Тилните им части са заострени. Дълж. 8,0 и 7,5 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1662А. Табл. III/4, 5.

12. Сонда, като № 10, мед. Липсва тилната част. Дълж. 8,2 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 2958А. Дат. III в. Табл. III/6.

13. Сонда (specillum), мед. Липсва широката част. Дръжката е украсена с релефни пръстени. Дълж. 12,6 см. Павликени. Инв. № 2357А. Табл. II/3.

14. Сонда, като № 13, мед. Дълж. 6,2 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 2362А. Табл. II/4.

15. Пинсета (volsella), желязо. В тилната ѝ част е запазена халка с диаметър 1,7 см. Дълж. 7,9 см, шир. 0,5 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1663А. Дат. III—IV в.[14] Табл. IV/2.

16. Пинсета (volsella), бронз. Захващащите краища са оширени. Дълж. 6,2 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1681А. Дат. III в. Табл. IV/3.

17. Щипци, бронз. Липсва захващащата част на едното рамо и част от другото. Украсени са с насечки и релефни пръстенчета. Дълж. 20,8 см. Никополис ад Иструм. Пол. инв. № 61ЮП. Дат. III в.[15] Табл. IV/4.

18. Лъжичка, кост. Елипсовидна широка част. Плоската, заострена в края дръжка е украсена с врязани кръгчета. Дълж. 12,8 см. Присово. Инв. № 421А. Дат. III в. Табл. V/1.

19. Лъжичка, кост. Липсва част от дръжката. Дълж. 7,0 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 2565А. Дат. III в. Табл. V/2.

20. Лъжичка, като № 19, кост. Липсва част от дръжката. Дълж. 4,0 см. Бутово. Инв. № 1283А. Дат. II в. Табл. V/3.

21. Лъжичка, кост. Липсва част от дръжката. Дръжката е като допирателна към широката кръгла част. Дълж. 6,4 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1655А. Дат. III в. Табл. V/4.

22. Лъжичка, като № 19, кост. Липсва дръжката. Дълж. 2,9 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 47ММ. Дат. III в. Табл. V/5.

23. Лъжичка, като № 19, кост. Липсва част от дръжката, а по запазената част има врязани пръстенчета. Дълж. 5,5 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 2785А. Дат. II в.[16] Табл. V/6.

24. Мортарий (mortarium), мрамор. Има форма на плитка чиния. с ниско столче и четири дръжки. Диам. устие 13,3 см, на дъно 8,7 см. вис. 4,6 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 1790А. Дат. II в.[17] Табл. VI/1.

25. Мортарий, като № 24, мрамор. Диам. устие 9,9 см. вис. 3,8 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1795А. Дат. II в.

26. Мортарий, като № 24, мрамор. Запазен частично. Диам. устие 21,8 см, дъно 11,5 см, вис. 5,0 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1793А. Дат. III в.

27. Мортарий, като № 24, мрамор. Запазен частично. Вис. 8,0 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1794А. Дат. III в.

28. Мортарий, като № 24. Запазена 1/2 част. Едната от дръжки-

те — улейче. Вис. 6,0 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1817А. Дат. III в.

29. Мортарий, като № 24. Запазена е част от устието с улейче. Разм. 7,0х6,0 см. Павликени. Инв. № 1792А. Дат. III в.

30. Мортарий, като № 24. Запазена 1/3 част с дръжка. Диам. на дъно 14,7 см, вис. 9,7 см. Първомайци. Инв. № 156А. Дат. IV в.

31. Мортарий, като № 24. Запазена 1/2 част с две дръжки. Диам. устие 9,6 см, вис. 3,6 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 1795А. Дат. II—III в.

32. Чукало (pistulum), мрамор. Има Г-образна форма. Дълж. 9,7 см, шир. на дръжката 6,0 см, шир. на работната част 4,0 см. Никополис ад Иструм. Инв. № 2792А. Дат. IV в.[18] Табл. VI/2.

33. Плочка за приготвяне на мехлем, тъмнозелен шифер. Има трапецовидна форма. Частично запазена. Разм. 5,4х5,4 см, деб. 0,8 см. Павликени. Инв. № 2959А. Дат. III—IV в.[19] Табл. VI/3.

34. Флакон, синьо стъкло. Цилиндрична форма. Диам. 1,2 см, вис. 2,0 см. Бутово. Инв. № 1423А. Дат. III в. Табл. VI/4.

35. Флакон, синьо стъкло. Повреден при вторично опалване. Долната част е конусовидна, горната — цилиндрична. Диам. 2,8 см, вис. 3,5 см. Местонахождението е неизвестно. Инв. № 91А. Табл. VI/5.

БЕЛЕЖКИ

[1] Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ГСУ ФФ XLVII, 1950/51—52, с. 105 и сл.; Северната граница на провинция Тракия. ИАИ, VII, 1950, с. 19 и сл.

[2] Велков, В. Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II век. Археология, 1986, кн. 2, с. 24—28.

[3] Василев, Вл. Медицината в древна Тракия. С. 1975.

[4] IGBR, II, No. 687.

[5] Ruprechtsberger, E. Römerzeit in Linz — Bilddokumentation. Linzer Archäologische Forschungen, II, 1982, p. 152.

[6] Тончева, Г. Гробни находки от Одесос. ИВАД, XII, 1961, с. 34 и сл.; Ангелов, А. Гробни находки от западния некропол на Марцианопол. ИНМВ, 21(36), 1985, с. 56.

[7] Любенова, В. Селището от римската и ранновизантийската епоха. В: Перник, I. 1981, с. 189.

[8] Горбанов, П. Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско. Археология, 1964, кн. 2, с. 66.

[9] Künzl, E. Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit. Bonn, 1983, p. 45, Abb. 16/19—21.

[10] Dumitreşcu, S. O trusa de insrumente medicale (chirurgicale) romane descoperită la Alba Iulia. Apulum, XXI, 1983, p. 112, fig. 2.; Künzl, E. op. cit., Abb. 69/I.

[11] Bucovală, M. Atestări arheologice ale practicilor medicale in Dobrogea, Pontica, X, p. 94, fig. 7.

[12] Protase, D. Morminte din epoca romană la Toldal (jud. Mureş). Marisia, VII, 1977, p. 87, pl. LI/3.; Künzl, E. op. cit., Abb. 68/8, 69/2, 83/6.

[13] Künzl, E., op. cit., Abb. 16/30—35, 18/II, 79, 97/5; Любенова, В., цит. съч.,

с. 189, обр. 131.; Gredl, Z. Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske I. Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, XV, s. 179, 180, tabla 2/4, 3/4; Bucovala, M., op. cit., p. 95, fig. 11.

[14] Gregl, Z., op. cit., s. 181—182, tabla 7/4.

[15] Künzl, E., op. cit., p. 74, 75., Abb. 50/15, 16.

[16] Bucovala, M., op. cit., p. 95, fig. 13.

[17] Соколовска, В. Новија археолошка ископавања у Демир Капији. Старинар, XXIV—XXV, 1973—1974, с. 185, Т. IV/3.

[18] Пак там, с. 185, Т. IV/4.; Gregl, Z., op. cit. II, Vjesnik, XVI—XVII, tabla 2/4.

[19] Künzl, E., op. cit., Abb. 43/1, 49/2, 84, 85/12, 90/3., Gregl, Z., op. cit., p. 178, tabla 2/1—3; Кузманов, Г. Късноантичен некропол в Санденски. Археология, 1978, I. с. 17, обр. 8.

MEDICAL AND PHARMACEUTICAL EQUIPMENT AND INSTRUMENTS FROM NICOPOLIS AD ISTRUM AND PERTAINING TERRITOPY

Ivan Tsarov

(resume)

The paper is a survey of medical instruments and equipment. An attempt is made to arrange them according to types. The scarce diversity of findings does not allow for precise typological classification. Nevertheless an initial classification of the archeological material would be of help in a thorough research in the history of medicine on the Bulgarian lands in Roman times. The material is completely catalogued and an appendix with enumerated illustrations is attached.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ТЕРАКОТОВИ СТАТУЕТКИ НА АФРОДИТА ОТ КЕРАМИЧНИЯ ЦЕНТЪР В БУТОВО (ДОЛНА МИЗИЯ)

СОНЯ СУЛТОВА

Керамичният център в Бутово, който е съществувал от средата на II в. до средата на IV в., е най-големият по територия и производство от разкритите досега комплекси на територията на Никополис ад Иструм. Той е известен с многообразно производство.[1] Важно място в него заема теракотовата пластика. Нейното начало се отнася в първите десетилетия на III в. и свършва в началото на IV в.[2] Моделирани са статуетки на божества, бюстове на войници и детски играчки.

Предмет на предложената публикация са няколко фигурки на Афродита, открити при археологически разкопки в Бутово, проведе ни от Б. Султов. Конкретният археологически материал показва, че най-разпространени са теракотите на Афродита, чийто скулптурни изображения са много популярни от IV в. пр. н. е.[3]

Образът на Афродита бързо се възприема и в теракотовата пластика. Той заема първо място сред изделията на коропластите от редица елинистически ателиета[4], като традицията продължава и през римската епоха. Античните майстори са моделирали статуетки, третиращи различни страни на култа на Афродита. Една голяма част от тях са копия на монументалното изкуство, а друга наред с неговото въздействие носи характеристиката на локалните ателиета. По този начин са създадени множество разнообразни типове на Афродита.

В публикацията представяме четири статуетки — три цели и една глава на статуетка. Те са подражание на творбите на Праксител, но нито една от тях не се явява точно копие на известни изображения. Налице е съчетание на части и елементи от отделни типове образи на Афродита, т. н. disiecta membra разпространена през римската епоха. Всяка една от статуетките е със свои индивидуални черти. По този начин нашите теракоти имат своя собствена характеристика, отличаваща я от произведенията на останалите ателиета.

При първата фигура долната част имитира тази на Афродита Анадиомене. Основание за това ни дава мантията на богинята. Тя е предадена стилизирано, но намира паралел с римски скулптурни копия, които третират мантията по този начин.[5] Жестът на лявата

ръка (запазени са следи от китката на ръката, закриваща срамната част на тялото) напомня за Афродита от Книдос.[6] В предаването на жеста се наблюдава известен примитивизъм. Китката е представена сумарно, а ръката е ненормално издължена. Тялото е моделирано добре със сполучливо подчертана извивка. Със своите качества теракотата представлява най-хубавият екземпляр от теракотовите изображения на Афродита в колекцията и стои най-близо до класическите образци (обр. 1).

Втората статуетка е подобна на гореописаната, но се наблюдават нови елементи. Мантията, която обгръща ниско долната част на краката, е третирана по друг начин и с това я отдалечава от прототипа. Интерес представлява дясната ръка. Според запазената част считаме, че тя е държала ябълка. Това е характерно за Афродита от Кос[7], друга творба от Праксител. Допускаме, че и при първата статуетка дясната ръка е била в същото положение. Тялото на богинята е тромаво, с лека извивка, с разширен ханш, а гърдите са предадени само с изпъкнали зърна. Върху раменете е запазена част от панделка, подобна на тази от обр. 3. Предполагаме, че главата е била подобна на тази като обр. 3. В статуетката наблюдаваме смесица от чертите на три типа образи на Афродита — Афродита Анадиомене, Афродита от Книдос и Афродита от Кос, но предадени не твърде прецизно, поради което статуетката е посредствена в художествено отношение (обр. 2).

Третата статуетка е най-интересна. Прави впечатление начинът, по който е представена богинята. Налице са елементи от познати типове изображения на Афродита в съчетание с вижданията на местния майстор. Богинята е с меломна фризура. Лявата ръка е гури. Тялото е с тънка талия, характерно за богинята, а при опита поставена на корема със същия жест както при описаните вече фида се подчертае извивката се е получило изкривяване на фигурата. Богинята е претрупана с украшения. От особена важност за нас е кръглият медалион. Подобен се среща и върху други теракоти на Афродита. Някои автори считат, че това е типично за източните богини и ги причисляват към източните божества[8]. Цялата теракота се отличава с примитивизъм, което се наблюдава и в изработката, и в третирането на образа. Това е особено подчертано в лицето, което е с варваризирани черти и непропорционално. Тази теракота е най-оригиналното хрумване на майстора в създаване образа на Афродита и се среща само в Бутово (обр. 3).

Четвъртият екземпляр от колекцията е глава на статуетка на Афродита, създаден от Праксител[9] и извънредно популярен в монументалното изкуство, бронзовата и теракотовата пластика. Близки паралели до нашия екземпляр са теракотите от Мирмекий[10] Кеп[11] и др. Главата е изработена в износени калъпи, което е попречило образът да се предаде добре. Като цяло той носи белезите на своя прототип. Чертите обаче са предадени посредствено, което е лишило образа от характерното за него спокойствие, нежност и замисленост. Фризурата на Афродита е меломна, но не напълно, тъй като липсват ивиците на кока отзад. Богинята е с диадема стефанос, третирана обобщено (обр. 4).

Колекцията не е голяма и разнообразна по сюжети. Представен е един и същи образ на Афродита, но третиран по различен начин при всяка една статуетка. В общи линии местният майстор се е при-

държал към класическите образци. За прототипи са използувани произведения на Праксител. Това се чувствува в цялостното предаване на фигурата, позата, жестовете, мантията. Успоредно с това наблюдаваме някои моменти, присъщи само на нашите фигури. При оформянето на отделните статуетки се смесват чертите на няколко изображения. Към познатите образци се прибавят и нови елементи, какъвто е случаят с третата фигура, където наблюдаваме известни белези, характерни за източните богини. Самото третиране на изображенията е интересно. Те са предадени примитивно и наивно, налице е известна линеарност. Отделни обемни форми са изобразени чрез врязване, а от друга страна, детайлите на лицето и украшенията са подчертани чрез прилепени релефни елементи. Забелязва се непропорционалност между отделните части на лицето и тялото. Всичко това придава на тези теракотови изображения индивидуална характеристика, която се явява като запазена марка на центъра, в който са произведени.

КАТАЛОГ

1. Инв. № 1052 А/ТОМ. Богинята е права, спокойна, в цял ръст. Тялото е извито, като това е подчертано особено в задната част. Тежестта му пада върху левия крак, докато десният, леко свит в коляното, е облекчен. Запазена е горната част на ръцете ѝ, следи от китката на лявата ръка, закриваща срамната част на тялото. Мантията обгръща долната част на краката, като леко се свлича надолу. Гънките са предадени чрез релефни успоредни линии, а възелът с пластичен кръг. Главата е отчупена. Фигурката е стояла на поставка, която липсва. Реставрирана. Бежовокафява глина, кафяво-червен лак в. 10,2 см, ш. 4.5 см, д. 3,6 см (обр. 1).

2. Инв. № 665 А/ТОМ. Подобна на гореописаната. Тромаво тяло, леко извито. Ръцете са неестествено издължени. От лявата ръка е запазена само китката, третирана сумарно, и част от дясната ръка, която е била протегната напред. От гърдите са запазени само силно изпъкналите зърна. Свличащата се мантия обгръща ниско долната част на краката. Гънките ѝ са предадени с напречни релефни линии, а възелът с пластичен кръг. Шията на богинята е украсена с кръгъл медалион. Върху едното ѝ рамо е запазена част от панделка, подобна на обр. 3. Реставрирана. Липсва поставката. Бежовокафява глина, следи от червен лак, в. 10,5 см, ш. 4,7 см, д. 2,7 см (обр. 2).

3. Инв. № 532 А/ТОМ. Богинята е права, в цял ръст. Главата е сравнително голяма, с къса шия. Лицето е с черти, предадени твърде варваризирано с диспропорции между отделните части. Релефно са очертани очите и гъстите вежди. Устните са врязани. Носът и брадичката са издължени. Фризурата на богинята е меломна, но без предна част. Диадемата е с назъбена горна част и резки по нея и завършва с панделка, падаща върху раменете. Лявата ръка е сгъната и поставена на корема с жест, подобен на предходните статуетки. Талията е подчертана, а при опит да се предаде извивка на тялото се е получило изкривяване на цялата фигура. От гърди-

те са изобразени само силно изпъкналите зърна. Богинята е претрупана с украшения, изобразени стилизирано. Върху шията висят кръгъл медалион и огърлица, а ръката е с две гривни — едната при китката, а другата над лакътя. Теракотата е изработена на ръка грубо с много грапавини. Допълнително са били прилепени релефните очи, веждите, диадемата и украшенията. Отчупена е дясната ръка и долната половина на тялото. Бежовокафява глина, липсва лаково покритие, в. 9,2 см, ш. 6 см, д. 3,2 см (обр. 3).

4. Инв. № 632 А/ТОМ. Глава от статуетка. Главата е леко наклонена надясно, лицето е с нежен овал и сравнително меко очертани форми. Очите са удължени, като към краищата се свиват. Носът е правилен, устните малки и сочни, брадичката е овална. Запазена е част от шията. Прическата е меломна, представена с релефни радиални линии върху челото. Кокът е третиран сумарно. Богинята е с диадема стефанос, леко отчупена. Главата е изработена в износени калъпи. Бежовокафява глина, липсва лаково покритие, в. 5,1 см, ш. 4,3 см, д. 2,8 см (обр. 4).

БЕЛЕЖКИ

[1] Sultov, B. Ceramic production on the Territory of Nicopolis ad Istrum. (2-nd—4th Century). Terra Antiqua Balcanica I, Sofia, 1985, p. 25—30; Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, IV, 1962, 4, 30—34; Антични центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. — Векове, VIII, 7, 18—19.

[2] Sultov, B. Ceramic production. . ., p. 93.

[3] Picard, Ch. La sculpture antique, Paris, 1926, p. 150 sqq.

[4] Наливкина, М. А. Терракоты Мирмекия и Тиритаки. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 25, Москва, 1952, Боспорские города, II, с. 326; Силантьева, П. Ф. Терракоты Пантикапея. — Археология СССР, САИ, выпуск Г 1—11. Терракотовые статуэтки, III, Пантикапей, с. 11, с. 14.

[5] Bieber, M. Ancient copies. Contrubutions to the History of Greek and Roman Art. Columbia University. New York. New York University Press, 1977, pl. 39, fig. 220—224.

[6] Reinach, S. Repertoire de la statuire grecque et romaine. Paris 1897, III, p. 109, fig. 8.

[7] Ibid II, p. 804, fig. 7.

[8] Дремсизова, Цв. и Г. Тончева. Антични теракоти от България. С., 1975, с. 71, обр. 95.

[9] Reinach, S. Op. cit., p. 358.

[10] Наливкина, М. А. Цит. съч. . . ., с. 336.

[11] Николаева, Э. Я. Терракоты города Кеп. — Археология СССР, САИ, выпуск Г 1—11, Терракотовые статуэтки, IV. Придонье и Таманский полуостров. Москва, 1974, Табл. 10, обр. 2.

TERRACOTTA STATUES OF APHRODITE FROM THE CERAMIC CENTRE IN BOUTOVO

Sonya Soultova

(resume)

The paper presents four statues — three intact and a head only from the fourth. They imitate the style of Praxiteles, however, none of them is a complete copy. Parts and elements from various types of images of Aphrodite have been evidently combined. Each of the statues stands out with its individual features. Thus the terracotta bears its own characteristics specific for this particular workshop.

The lower part of the first statue is an imitation of Aphrodite Anadiomene, while the gesture of the left hand reminds one of Aphrodite from Rnidos. The second statue is a mixture of three typical images of Aphrodite — Aphrodite Anadiomene, Aphrodite from Knidos and Aphrodite from Knosos. Most interesting of all is the third statue — it combines elements from well—known typical images of the Godess and at the same time it presents the point of view and the conceptions of the local master. It is the result of his most original inspiration of the master that led him into chiselling the image of Aphrodite. The last exhibit — only a head of Aphrodite is a mediocre imitation of the classical image of the Godess, created by Praxiteles.

The earthenware statues of Aphrodite, found in Boutovo, contribute to the broad range of terracotta images of the Godess in Lower Mizia.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ НА ОБЕКТ 12–С НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Предварително съобщение)

АТАНАС ПИСАРЕВ

В изпълнение на програмата за археологическо проучване на средновековната столица Търново се проведоха разкопки на северозападния склон на хълма Царевец на три етапа — от 1970 до 1978 г. Целта на настоящата работа е да изложи резултатите от тях.

Обект 12–С е разположен от север на юг покрай вътрешното лице на крепостната стена и главната средновековна улица, водеща от Малката порта за Лобната скала, южно от обект 13 и северно от обект 11 с площ от около 960 кв. м. Обектът е част от западния склон на хълма, който се спуска не така стръмно и отвесно към скалния венец, а постепенно се оширява на север към Лобната скала. По този начин между крепостната стена и улицата е оформена тераса с ширина 25–30 м, върху която е извършено строителство през различните епохи от живота на хълма. Конфигурацията на терена не може да се охарактеризира съвсем точно, тъй като е бил използуван за депо на пръст от съседните обекти и неравностите му са запълнени. Същевременно тук са складирани много камъни при почистването на хълма през 1921–1922 г., а така също и строителни отпадъци от консервационните работи на крепостната стена през 1966 г.

Археологическите разкопки изчерпаха всички културни наслоявания. Това позволи да се направят наблюдения върху стратиграфското разположение на отделните културни напластявания и свързаните с тях останки от строителна дейност. Откритият археологически материал в тези културни пластове (керамика, монети, оръдия на труда, останки от основи на градежи) дават възможност да се установи една сравнителна хронология през различните епохи.

Най-долният пласт е свързан с най-старите обитатели на хълма — траките. В по-голямата си част той оставаше под основите на сгради от по-късни епохи и затова не бе изяснен цялостно. На много места е нарушен от строежите през ранновизантийската епоха (V–VII в.). Независимо от това материалите, характерни за тракийската епоха, се откриваха повсеместно при проучването на обекта. Културният пласт е с дебелина от около 0,10–0,40 м и лежеше

непосредствено върху скалата или върху стерилна жълта глина на дълбочина от 2,50—5,40 м от повърхността в зависимост от характера на терена. В близост до крепостната стена напластяванията са многократно по-дебели, отколкото в близост до улицата. Откриват се предимно фрагменти от керамични съдове, обработени на ръка и грънчарско колело. Отнасят се към двата периода — ранножелезния и късножелезния. Рязка граница между тях няма. Освен местната керамика се откриха фрагменти от керамични съдове, произведени в гръцките полиси, което доказва наличието на търговски връзки с черноморските градове колонии.

От този период са открити яма и огнище. Ямата е разположена в северозападната част на обекта. Тя е вкопана в скалата на дълбочина 0,70 м. По стените и основата ѝ личат червени следи, което показва, че тя е била предварително подмазана и е опалвана. Използувана е за съхраняване на храни. В непосредствена близост се откри глинена култова чашка, изработена на ръка (обр. 1). Възможно е тук да е била изградена землянка и ямата да е свързана с нея.

В югоизточната страна на обекта се откри огнище, оформено почти върху скалата. То бе покрито с пласт от въглени и пепел. Западната му страна е унищожена при изграждането на зид през ранновизантийската епоха.

Въз основа на досегашните разкопки на хълма Царевец се установи, че тук в края на V и началото на VI в. възниква р а н н о в и з а н т и й с к а к р е п о с т.[1] При проучването на обект 12—С успяхме да открием трасето на част от крепостната стена по протежение на около 50 м. Не можахме да установим цялата ѝ дължина, тъй като средновековната крепостна стена в по-голямата си част лежи върху нея. В този сектор са открити основи на ранновизантийската порта. Археологическите данни дават възможност да се направи изводът, че тя е била с една врата и вероятно е застопорявана с хоризонтална дървена греда[2]. Портата и стената са съобразени с извивката на скалния венец. Триметровата чупка на средновековната крепостна стена е наложено от съществуването на солидните основи на ранновизантийската порта.

В непосредствена близост до крепостната стена се разкриха основите на правоъгълна сграда с размери 12/9,60 м. Южно от нея има отделен зид (обр. 2). По дългата си страна сградата е съобразена с посоката на ранновизантийската крепостна стена. В основата си зидовете са фундирани дълбоко до скална основа, която от изток към запад се спуска стъпаловидно към крепостната стена. Неравностите на терена са запълнени с редени камъни и върху тях са изградени зидовете. Стъпаловидността на скалата е накарало строителя да разшири и усили западния зид на сградата до 1,40 м. От южната и северната страна зидът е разрушен при строителството на средновековната стена и е запазен в дължина до 10,50 м.

Сградата е била с три входа. Единият е от югозападната страна, като върху южния зид е оформена страница с ширина 1,40 м. Този вход е извеждал направо на алеята, водеща до портата. Пасажът между входа и алеята е застлан с едри плочести камъни.

Източният зид на сградата е с разкрита дължина 13 м. Във височина е запазен до 1,10 м, а в ширина — 1 м. Между него и юж-

ния зид от вътрешната страна е изграден пиластър с размери 1/1 м. На разстояние 1,60 м северно от него, от вътрешната страна на зида, е изграден втори пиластър със същите размери. Между тях е бил оформен вход, покрит също с едри плочести камъни. Вероятно върху пиластрите е било изградено стълбище и площадка за преминаване на горния етаж.

Третият вход е от североизточната страна на сградата, там, където двата зида се свързват. Пространството пред входа е с размери 2/4 м и е покрито с плочести камъни. Прави впечатление, че входовете са с различна ширина — от южната страна 1,40 м, от източната 1,60 м и от северната 2 м. Наличието на три входа говори за обществения характер на сградата и необходимостта нейните обитатели да излизат бързо.

Разрушенията от сградата образуват пласт от груб материал, предимно от камъни, тухли, керемиди и пръст. Пластът не е горял, което показва, че тя не е била опожарявана. Стените са били измазани с жълта глина, а след това с вар. Сградата е била на два етажа, като между първия и втория е направена изолация от жълта глина. Подът на първия етаж е от плочести камъни, а на втория — от квадратни тухли. Разположението на сградата, нейните размери и план, както и придобитият от нея археологически материал дават основание да предположим, че е жилище на военни, които охранявали едно от уязвимите места на крепостта.

Южният зид на горната сграда продължава на изток още 6 м и под прав ъгъл чупи на юг със запазена дължина 26 м. На много места е перфориран от по-късни строежи, а също така и от многобройните погребения, извършени около църква № 18. Зидът е успореден на крепостната стена и затваря пространство с ширина 13 м, водещо от вътрешността на хълма към портата. Поради денивелацията на терена от изток към запад и свличането на води и земни маси зидът е бил оширен на 1,20 м.

При проучването на ранновизантийската сграда и пласта около нея се откриха многобройни фрагменти от съдове, характерни за двата типа керамика — битова (гърнета, чаши, похлупаци) и амбалажна (различни по големина и форма амфора)[3]. След керамичните фрагменти по многобройност са стъклените. Част от тях са прозрачни, някои с профилиран ръб, а останалите от стъклени съдове (чаши, кани и вази). Стъклените чаши са почти еднотипни, фино изработени, с много тънки стени и красиво оформена линия. Фрагментите от по-големите по размер стъклени съдове имат запазена украса от отвесни вълнообразни стъклени нишки, залепени върху външната повърхност. Откритият материал показва еднотипност на форми, което дава възможност да се предполага, че произхождат от един производствен център и са предмет на внос от Византия. Същото се отнася и за някои типове амфори, за производството на които е използувана суровина, съдържаща самородни люспи злато.

При проучването на сградата бяха открити бронзова монета, сечена при император Юстиниан (527—565 г.), и бронзова фибула с листовидна форма. До югоизточния вход беше намерена бронзова глава на лъв. При отливането му върху задната страна на главата е оставен шип за набиване в дървената част на вратата. Лъвът е

изобразен много реалистично. От отворената му уста се показват два зъба, а разрошената голяма грива определя пола (обр. 3).

Границата между ранновизантийския и старобългарския културен пласт от IX—X в. не е рязко очертана. Съществуването на следващия културен пласт се доказва от многобройния керамичен материал. Дебелината на наслояванията не могат да се определят с точност поради това, че се врязват в ранновизантийския, а в горната си част са нарушени от по-късно строително вмешателство.

В югоизточната част на обекта беше разкопана част от землянка със запазен източен зид с дължина 1,20 м. Подовото ниво на землянката е било застлано с фрагментирани тухли, характерни за ранновизантийската епоха. Те са взети направо от разрушенията на по-ранната сграда. Пластът над подовото ниво бе наситен с фрагменти от керамични съдове, характерни за двата типа. При първия се наблюдават три различни мотива в украсата: а) съдове с врязани зигзагообразни линии, б) с вълнообразни линии и в) с редица от точки, образуващи зигзагообразни орнаменти.[4] Съдове с последния вид украса се откриват по-малко на Царевец (обр. 4 и 4-а).

Вторият тип керамика е новопазарски. Съдовете са с гладка вътрешна и външна повърхност, сиви на цвят и някои от тях са украсени с наклонени пресичащи се излъскани ивици, които образуват ромбонди. Този тип керамика е приготовлявана от много добре пречистена и отлежала глина за разлика от първия тип, която съдържа много силикати. В количествено отношение първият тип керамика е била в по-голяма употреба от втория, което показва, че производството ѝ е било по-скъпо и е извършвано в керамични работилници далеко извън Търново.

Към периода XI—XII в. принадлежат основите на четири сгради, разкрити на дълбочина 2,20 м от повърхността на терена. Двете от тях са в непосредствена близост до средновековната крепостна стена и предшествуват нейното строителство. Това най-добре се доказва от факта, че са най-разрушени там, където е прокарано трасето на стената.

Едната сграда е двуделна с удължен правоъгълен план с посока север—юг. В югозападния ъгъл на северното помещение се откри глинен съд с две дръжки (обр. 5). Той е вкопан в пръстта и покрит с тухла. Още при неговото поставяне едната от дръжките е липсвала. Съдът е със заоблен търбух, плоско дъно и високо устие, украсено с два врязани концентрични кръга. В него се откриха 5 медни монети: от Исак II Ангел (1185—1195 г.) — 2, Алекси II Комнин (1195—1205 г.) — 2 и Тодор Ласкарис (1204—1222 г.) — 1 брой, т. е. от края на XII и първите десетилетия на XIII в., когато в обръщение във възстановеното Второ българско царство били и византийски монети. Монетите, както и крепостната стена са податки, които дават възможност да допуснем, че разкритата сграда не е по-ранна от средата на XII в.

На 3 м южно от разделителния зид на сградата се откри огнище с кръгла форма, покрито с пепел и въглени. Южно от огнището бе разкопан канал с дължина 4,80 м, изграден от изправени плочести камъни. Той достига до яма. Пресича я и продължава на запад, като излиза извън крепостната стена. При почистването на ямата беше установено, че пръстта е наситена с едри и дребни камъ-

ни, животински и птичи кости и в малко количество керамични фрагменти от съдове, характерни за XI—XII в. (обр. 6). На 0,50 м южно от канала беше открито огнище с елипсовидна форма, покрито с пласт от пепел и въглени. При неговото почистване беше намерена силно патинирана медна монета и амулет с пирамидална форма, изработен от зеленикава скала. Върху едната страна на амулета графично е представена човешка фигура в цял ръст, облечена в дълга дреха, гологлава и с дълга коса. Зад главата е издълбан надпис „РАБ".

Южно от сградата бяха разкрити и незначителни части от зидове, които не могат да очертаят план на постройка. В непосредствена близост до тях беше разкопано огнище с кръгла форма, покрито с пепел и въглени.

Най-добре е запазена сградата в югоизточната страна на обекта. Тя е двуделна с правоъгълен план и размери — дължина 10,50 м, на отделните помещения — 3,70/6 м и 2,60/4,50 м. По дългата си страна е с направление север—юг. От лицевата страна на сградата е бил изграден ограден зид, който затварял малко дворно пространство.

Сградите от XI—XII в. са били разрушени най-вероятно по времето на цар Иван Асен II (1218—1241 г.), когато е изградена крепостната стена и са започнали интензивни строежи.

Сравнително най-добре запазен е пластът от столичния период — XIII—XIV в. Открити са основите на църква № 18, жилищни сгради, намиращи се южно от нея с дворно пространство между тях, както и основи на сгради, разположени източно и северно от дворната плочникова настилка в т. ч. и източно от апсидата на църквата (обр. 7). Оказва се, че църква 18 се явява център на сградите от север и юг.

По план църква № 18 е еднокорабна, едноапсидна с две галерии от север и юг. Градена е от полуобработени камъни с калова спойка. За западен зид е използувана крепостната стена, а входът ѝ е бил изграден от южната страна. Вътрешното лице на стените е измазано с хоросан, върху който са положени стенописите. За външна украса на стените са използувани декоративни глазирани панички с кръгла форма и във вид на четирилистни детелини. В насипа на църквата и около нея се откриха различни по цвят стъклени мозаечни кубчета. Те са използувани допълнително за вътрешна украса, най-вече за нимбовете и дрехните на светците.

На 2 м северозападно от църквата при градежа на средновековната крепостна стена е оформена потерна. По време тя предшествува строежа на църквата и сградите. Точните ѝ размери не можахме да установим поради вмешателства, станали по време на консервационно-реставрационните работи на крепостната стена, извършени от НИПК през 1966—1967 г. Наличието на потерна тук не е случайно. Много е вероятно, когато е извършено строителството на средновековната крепостна стена, да е съществувала част от ранновизантийската стена с порта. При новото изграждане тя е запазена, като размерите ѝ са намалени. Тази порта не е официална и вероятно е ползувана повече от населението, живеещо извън крепостта.

Северно от църквата между сградите е оставено дворно пространство със запазена дължина 12 м и ширина 3,5 м. То е покрито с различни по големина плочести камъни. Чрез него се е изли-

зало на главната улица. То свързвало също отделните сгради, църквата и алеята, водеща към потерната. Плочниковата настилка е с лек наклон от север на юг с цел да изтичат дъждовните води през потерната извън крепостта. Изграждането на плочниковата настилка е станало след построяването на църквата и сградите планомерно в един непродължителен период.

От западната страна на плочниковата дворна настилка беше разкопана сграда с правоъгълен план, двуделна, на два етажа. Помещенията са разположени от север на юг и имат източно изложение към двора. За западен зид на сградата е използувана крепостната стена. Северното помещение е по-голямо от южното и е почти с квадратна форма с размери 6/5,30 м. Вероятно то е било използувано за живеене. При неговото проучване се откриха много керамични фрагменти от кухненска и художествена керамика и 7 посребрени медни монети, сечени от цар Иван Шишман. Южното помещение е по-малко по размери и било използувано за работилница. Тук бяха открити две огнища с производствени отпадъци и суровини — 12 крици (необработен метал) за производство на предмети за бита. Едното от огнищата е оградено с едри плочести камъни, а другото е застлано с парчета от тухли. В близост до огнището се намериха 3 железни огрибки и две ножици.

Сградата е претърпяла силно опожаряване, вероятно през 1393 г. Дебелината на горелия пласт достига до 0,80 м. Върху крепостния зид на определена височина личат следи от опожаряването. Прави впечатление, че над горелите оттенъци (крепостната стена е с дълбоко измита лицева фуга, което показва, че тази част от нея е била открита и фугите с течение на времето са изветрели и разрушени.

Северозападно от плочниковата настилка е разкрита друга сграда с правоъгълен план, триделна. Помещенията ѝ са разположени от изток към запад и имат южно изложение с лице към двора. Това е най-голямата сграда, разкрита в този квартал. Източното помещение е най-малкото и служело за входно антре, което извеждало направо на двора. За западен зид на сградата е използувана крепостната стена, която в този участък има трапецовидна форма, следва скалния венец и прави малка чупка. Следствие на това южният зид е с дължина 11,5 м, а северният — 12,5 м. Западното помещение е с най-големи размери и вероятно е използувано за живеене. Сградата е претърпяла силно опожаряване. Дебелината на горелия пласт достига 0,50—0,60 м. При проучването на сградата беше открито огнище, оформено в източното малко помещение. Материали около него и в самата сграда, свързани с някаква производствена дейност, не се откриха. В насипа, който я покриваше, бяха намерени сребърни и медни монети, сечени от цар Иван Шишман, два бронзови пръстена, две обици, силно повредени, два фрагмента от сграфито керамика с монограми на царете Иван Александър и Иван Шишман и дъно от съд сграфито, върху което е изписано „Костадин цар" (обр. 8 а). И тук, както при първата сграда, личат много добре червените оттенъци върху крепостния зид. Открити бяха и още няколко фрагмента от сграфито съдове с монограми (обр. 8б, 8в).

От източната страна на плочниковата настилка се разкриха основите на трета сграда. Тя е с правоъгълен план, ориентирана към двора с лице на запад. Западният зид е по-добре изграден и в се-

верната си част прави чупка на запад, като оформя заобле ъгъл. От южната страна на сградата беше открита зидана пещ. Отворът ѝ е от северната страна към вътрешността на сградата. На неговото ниво се откриха три хромела. Пластът, който покриваше основите на сградата и вътрешността ѝ, бе горял и в него се намери голямо количество овъглено жито. Размерите на пещта, наличието на хромели и голямото количество овъглено жито предполагат съществуването на фурна за производство на хляб.

На 0,60 м източно от тази сграда се откриха основите на зидове на друга сграда. Тя е почти с квадратна форма с размери 7,5/6,5 м. Западният и южният зид не са свързани под прав ъгъл, а са заоблени както западния зид на предната сграда. Между двете сгради е оформен пасаж с ширина 2,5—3 м, който води към главната улица. Той е бил покрит с плочести камъни както дворното пространство. По-късно, след XIV в., тук е построена нова сграда, чийто под е с калдъръмена настилка, която унищожила голяма част от по-ранния плочник.

Средновековната българска сграда е била на два етажа. Подът на първия етаж е бил застлан с плочести камъни. От югоизточната страна на приземния етаж, върху подовото ниво, беше разкрито огнище. В непосредствена близост с него се откриха над 20 различни по големина и форма железни ножове (обр. 9). Планът на сградата не показва отделно самостоятелно работно помещение както при другите сгради. За такова явно е използувано приземното помещение. Горният етаж вероятно е използуван за живеене. Сградата е претърпяла силно опожаряване както и останалите. В основата си зидовете са фундирани върху по-стара правоъгълна двуделна сграда, без да следва нейния план. Ранната сграда по всяка вероятност е строена през първите години от възстановяването на българската държава.

На 1,40 м източно от описаната сграда беше открит западният зид на друга сграда. Той е с посока север—юг със запазена дължина 10,30 м и височина — 0,50 м. Основите са положени направо върху скалата. Голяма част от тях са унищожени от турска постройка и направения около нея калдъръм. Източният зид на сградата вероятно е бил в непосредствена близост с улицата. От южната страна на зида беше открито огнище, еленови рога и няколко апликации от кост (обр. 10). Вероятно тук е имало работилница за обработка на кост, която до последния ден от съществуването на сградата е действувала. В близост до огнището са открити глинено блюдо тип сграфито с медальони по периферията. Сградата е унищожена от силно опожаряване.

Южно от горната сграда и алеята беше намерен при разкопките северозападен ъгъл на още една сграда, чието подово ниво е било също от плочести камъни. Западният зид е запазен до 4 м дължина, а източният — до 4,20 м. В насипа, който покриваше вътрешността на сградата и най-вече върху подовото ниво, бяха открити 10 железни върха от стрели и една купа тип сграфито (Обр. 11). Разрушена е също от пожар, а впоследствие доразрушена от строителството на турски сгради.

Прави впечатление, че разкритите огнища и работилници са от южната страна на сградите. Може би това е продуктувано от цело-

годишната работа и нуждата от по-голяма светлина и топлина през зимните месеци. Откритите суровини и готова продукция показват че тези работилници са действували до падането на Царевец под турска власт през 1393 г.[5]

Източно от църква № 18 беше разкопан зид от сграда с посока север—юг и запазен на дължина 7 м. Той е разрушен от подпорен зид от турската епоха. От западната страна на средновековнобългарския зид са изградени два контрафорса. Те не са свързани обече конструктивно с него, а са долепени на фуга. Това е направено с цел да се усили зидът и се преодолее денивелацията на терена, която е най-голяма в тази част на обекта. Контрафорсите са с правоъгълна форма и размери 1,5/1 м. Разстоянието между тях е 3 м. Цялостен план на сградата не може да бъде установен поради големите разрушения. Вероятно нейното предназначение е било свързано с църквата като килийна сграда, а върху контрафорсите е било изградено жилището на свещеника и неговото семейство. Килията е построена върху основите на по-ранна двуделна, с правоъгълен план сграда от периода XI—XII в., без да повтаря нейния план.

Разстоянието между църквата и сградата не е било застроено, а оформено като двор. Северният зид на килийната сграда е в една линия със северния зид на страничната галерия на църквата. Покрай тях е преминавала алеята, водеща от главната улица към потерната. Същевременно тук се получава едно кръстовище, образувано от алеята, дворните пространства между сградите и апсидата на църквата.

Северно, източно и южно от църквата бяха открити 115 погребения[6]. Всички те са положени по християнския обряд с леки отклонения в ориентацията според сезона. В по-голямата си част погребенията са на деца и млади хора. Заедно с редовните погребения се откриха и много вторични — събрани кости от по-стари и поставени при новите. Това говори за продължително използуване на некропола. При разкриването на гробовете се констатира, че при някои от тях на южната им страна и около черепа са били изправени плочести камъни. Строго определен ред и план при изкопаването на гробните ями не се забелязва. Дълбочината на всички гробове не е еднаква. От една страна, това е следствие от денивелацията на терена, а от друга, близостта до скалата. При разчистването им се откриха различни предмети, поставени като погребален дар. Това са най-вече сребърни и бронзови пръстени, медни, сребърни и позлатени обици, стъклени, медни и бронзови гривни, нанизи от разноцветно стъклено манисто, медни, сребърни и позлатени сферични копчета, железни и бронзови токи за колани и други. В четири гроба се откриха глинени чаши, поставени до главата. Интерес представлява наниза от разноцветно стъклено манисто с дължина 2 м (обр. 12). В гроб № 43 бяха намерени 55 сферични копчета с различна големина. Погребение е открито и в южната галерия на църква № 18. Починалият вероятно е бил духовно лице.

По време на археологическото проучване на квартала сред движимия материал най-масово се откриваше керамика[7]. Тя обаче дава възможност за характеризиране на отделните пластове само до известна степен поради нарушената стратиграфия на обекта, за което стана дума по-горе (обр. 13-а-б). Например в пласта, свързан с най-горния строителен период, се откриват фрагменти и от по-ранна

керамика. На обект 12—С бяха намерени при разкопките два керамични фрагмента с монограми на цар Иван Александър и на цар Иван Шишман. Такива и от други владетели са открити на различни места на хълма Царевец. Възниква въпросът дали този вид съдове с царски монограми са били използувани само лично от царете, техните семейства и придворни, или са давани в знак на почит към даден по-заможен и заслужил гражданин.

Наред с изобилния и разнообразен археологически материал от глина, метал, стъкло, кост и монети, открити поединично или колективно, разкопаваният обект поставя много въпроси, които по своята значимост могат да бъдат обект на самостоятелни научни изследвания. Един от тях е за търговските връзки на крепостта и ролята на различните категории граждани в реализацията им. Само на този обект са намерени общо 286 броя монети — български, византийски, латински, венециански, на франкския владетел Йоан II Орсини (1330—1335 г.), както и монети на феодали от Ахея, Епир и Солун. Българските монети, които са една трета от общия брой, и тези на византийските императори не са били достатъчни за задоволяването на нуждата от парични знаци. Затова се прибягвало и до другите чуждестранни монети[8]. Българските монети са от втората половина на XIII в. — от Константин Асен са 25, от Георги Тертер — 6, от няколко емисии на цар Иван Александър със сина си Михаил и с жена си Теодора — 30, от Иван Шишман — 45 и от Иван Срацимир — 3 броя. Откритите образци са сребърни, посребрени и медни. Някои са с добре запазени изображения, което показва, че са били за кратко време в употреба. Освен целите монети са намерени и екземпляри, които са рязани наполовина, както и фалшификати[9]. Пускането на монети от благороден метал не винаги показва икономическата мощ на даден владетел[10].

Разкриването на сградите северно и южно от църква № 18, оформеното пространство с плочникова настилка между сградите и алеите дава основание да се твърди, че тук е съществувал обособен жилищен квартал (обр. 14). Изградената потерна в крепостната стена определя и плана на квартала. Всички сгради са различни по план и големина и са изграждани на по два етажа, като първият е бил от камък с калова спойка, а вторият от нетрайн дървен материал. Архитектурно те представляват завършен комплекс, съобразен с дворното пространство, главната улица, алеята, водеща за потерната и църквата. Цялостното изграждане е станало планомерно в един непродължителен период от време. Всички сгради в квартала са претърпяли силен пожар. Горелият пласт е с дебелина 0,50—0,80 м. В него се намериха овъглени дървени греди, използувани при изграждането на втория етаж и покривната конструкция. Прави впечатление, че сградите, които са в близост до крепостната стена, са допряни до нея и я използуват за затваряне от запад. Този маниер на строителство се наблюдава при всички строежи на Царевец, които са непосредствено до крепостната стена.

Откритите при археологическите разкопки огнища, пещи, суровини, производствени отпадъци и готова продукция доказват съществуването и развитието тук на различни занаяти. Даните дават възможност да твърдим още, че в този квартал не само се произвежда, но и търгува. Двете дейности се осъществявали в едно и също

помещение, в долния етаж на сградите. Горните, вторите паянтови етажи на всяка от тези къщи се използувал за живеене.

Най-късният строителен период на хълма Царевец е свързан с турската епоха XV—XIX в. При проучването на обект 12—С са открити основите на 5 жилищни и една стопанска сграда, оградни зидове и калдъръмена настилка около тях, стълбище за излизане на улица (обр. 15). Пластът следва непосредствено под съвременните насипи на дълбочина 0,20—0,40 м от повърхността. Сред откритите движими материали интерес представляват две оловни похлупачета, които са затваряли глинени съдчета с едно от най-прочутите лекарства през периода на западноевропейското възраждане — венецианският териак (обр. 16). Върху лицевата страна на похлупачетата е изобразен бюст на млад мъж с голобрадо лице и лавров венец. Под него е изписана годината 1603 и надпис на латински „Фин териак от аптеката при Златната глава".

Изчерпването на всички културни наслоявания на обект 12—С позволи да се направят наблюдения върху стратиграфското разположение на отделните културни пластове, оставени през различните епохи от живота на Царевец. Разкритият занаятчийски квартал допълва празнината за историята и благоустройствения облик на средновековния Търновград. Дава възможност за доизясняване на неговото планомерно изграждане, уточняване разположението на улиците и оформените квартали и вътрешната им комуникация. Дава данни за състава и поминъка на населението, както и за връзките му със страната и с по-далечни земи и народи. Ето защо считаме, че резултатите от археологическото проучване на обект 12—С има определено важно място в цялостното проучване на историята и културата както вътре в крепостта Царевец, така и на В. Търново.

БЕЛЕЖКИ

[1] Писарев, А. Материалната и духовната култура на хълма Царевец през ранновизантийския период. Сб. Велико Търново 1185—1985, С., 1985, с. 28.

[2] Вълов, В. Непубликувани данни за обект 12—С, южно от църква № 18 на хълма Царевец, Ист. музей — В. Търново, фонд отд. „Археология".

[3] Ангелов, Н. Ранновизантийският културен пласт, Царевград Търнов, т. С., 1973, с. 274.

[4] Ангелов, Н. Старобългарският културен пласт, Царевград Търнов, т. I, с. 337.

[5] Писарев, А. Нови данни за градоустройството на хълма Царевец, Векове, 1978, № 5, с. 30.

[6] Писарев, А. Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец, ГМСБ, т. VII, В., 1981, с. 105.

[7] Георгиева, С. Керамиката от двореца на Царевец, Царевград Търнов, т. 2, С., 1974, с. 7.

[8] Герасимов, Т. Монетите от двореца на Царевец, Царевград Търнов, т. 1, с. 199.

[9] Писарев, А. За монетната циркулация в средновековния Търновград, Нумизматика, № 4, 1978, с. 26.

[10] Изказвам благодарност на г-н Константин Дочев за определението на монетите, открити при археологическите разкопки на обект 12—С.

ARCHEULOGICAL EXCAVATIONS ON THE HILL OF TSAREVETS SITE XII—C

Atanas Pissarev

(resume)

Site XII—C is near the inner surface of the fortress wall. It comprises 960 m². All strata have been explored, the earliest of which is at a depth of 2.50—5.50 m. There began intensive construction work on the fortress itself, on household and cult buildings as well. A specific building with a wall and a gate was found. A part of a dug-out and some ceramics were excavated at the old Bulgarian layer from IX—X. The foundations of 4 buildings are dated back to the period of XI—XII centuries. The most intensive construction work was carried out during XII—XIV centuries, when Turnovo was the capital of the Second Bulgarian Kingdom. The foundations of 10 buildings with workshops and of a church have been excavated. 115 burials were found round the church.

The living quarters found were obviously a craftsmen's quarter, the church being the centre of it.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

КЛАСИФИКАЦИЯ НА НАХОДКИТЕ ОТ МОНЕТИ, ИЗПОЛЗУВАНИ С ВТОРИЧНА ФУНКЦИЯ ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК НА ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕШНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Класификацията на монетните находки е сложен и труден проблем. В краен резултат се оформят изводи, които могат да имат интердисциплинарно предназначение. Едновременно с това нумизматичната характеристика на находките и на монетите от техния състав добива завършек и пълнота. А когато тези условия се отнасят за неизследван период, то тогава значението нараства с още една степен. Такава цел именно се поставя с настоящата статия, като за случая от следващата страница поместваме „Списък на находките от територията на днешна Северна България, съдържащи монети, използувани с вторична функция през XV–XVIII век", да се поставят те в съответните времеви, метрологични и прочее параметри и не на последно място да се разкрие тяхното значение за нумизматиката, археологията и етнографията.

Подчинявайки се на условията, определени от целта и производните задачи, изниква необходимостта от конкретно структуриране на монетните находки. За случая приемаме въз основа на известните в световната нумизматична практика класификационни схеми да развием конкретно адресиран класификационен модел, защото главното внимание е насочено към конкретно-практическата същност на нашите задачи.

Анализът на монетните находки води до извода, че техният състав е от монети с вторично предназначение или в смесено състояние, т. е. с редовни монети. Монетите, предназначени за вторична функция и по-специално онези от тях, които са накит, продупчвани за случая, не изгубвали паричната си стойност, поради което са включени в монетните съкровища с еквивалентна или приблизително парична стойност, каквато имат и редовните монети. Тази особеност позволява на базата на общоприетите принципи за класификация на находките или на отделни монети от тях да извършваме систематизирането на находките, които съдържат монети от вторична употреба. Естествено е, че специфичността им (вторична природа) ще изисква и по-друг подход и конкретна оценка. Именно поради това се налага

СПИСЪК

на находките от територията на днешна Северна България, съдържащи монети, използувани с вторична функция през XV—XVIII век

№ по ред	география на находката	общ брой		от тях употр. с вторична функция (пробити)	епоним, представен в цялата находка	номинал по издателя	емисия (век, година)	метал	бележки
		колективна находка	единична находка						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Байкал, Плевенско	45		3	Мустафа III (1757—1771) — 21; Абдул Хамид I (1784—1789) — 11; Селим III (1789—1807) — 2; Махмуд II (1808—1839) — 1. Рагуза — 10.	османски едър и ср. номинал	XVIII—XIX	сребро	1
2	Беляковец	1248		неколкостотин. Зап. Европа—10	Стефан Батори (1576—1586) — Литва, Рига, Полша. Сигизмунд III (1587—1632) — Полша, Литва, Рига. Фердинанд I (1521—1527). Тоскана, Козма II (1608—1621). Филип II (1598—1621). Мурад III (1574—1595), Мехмед III (1595—1603), Ахмед I (1603—1618). Неопределени.	троен грош, четвърт талер, акче, неопред.	XVI—XVII	сребро	2
3	Брестовец, Плевенско	736		107	Ахмед II (1691—1695) — 10, Ахмед III (1703—1730) — 53, Мустафа III — 116, Селим III — 415, Неопределени — 50. Белгийска конфедерация — 28. Сигизмунд III — 1. Австрия — 62. Испания — 1.	османски голям, ср. и малък ном., тр. грош, пол. талер	XVI—XVIII 1761—1 1788—1	сребро	3
4	Бяла Слатина	21		12	Мария Терезия (1740—1780) — 2, Карл IV (1790—1808) — 2. Селим III — 5, Неопределени — 12.	осм. гол. и мал. номинал, талер	XVIII—XIX	сребро	4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5	Велико Търново („Маринополци")	2042		672	Мануил I Комнин (1143—1180) — 1, Махмуд I (1730—1754) — 2, Мустафа III — 14, Абдул Хамид I — 21, Селим III — 27, Неопр. — 2, Йоан I — 1, Рагуза — 1, Стефан Батори — 3, Йосиф II (1765—1780) — 5, Фридрих Вилхелм (1648—1688) — 1, Леополд I (1657—1705) — 3, Максимилиан Йосиф (1745—1777) — 2, Франц II — 3, Мария Терезия — 2, Карл IV — 1, Сигизмунд III — 10, Християн — 1, Неопр. — 1, Австрийски жетони — 3.	билон, акче	XII, XV—XVIII	сребро билон мед	5
6	Велико Търново („Момина крепост")	100		100	Абдул Хамид I, Селим II (1566—1574)	XVI—XVIII		сребро	6
7	Велико Търново (находка Б. Яновски)	210		18	Мурад I (1360—1389) — 1, Сюлейман I (1403—1421) — 2, Мурад II (1446—1451) — 1, Сюлейман II (1520—1566) — 2, Селим II — 1, Мурад III (1574—1595 — 1, Махмуд II — 2, Мустафа III — 1, Абдул Хамид I — 5, Махмуд II — 1.	акче, бешлик, ирмилик	XIV — XIX	сребро мед	7
8	Велико Търново („Трудов фронт")	237		136	П. Райнери (1779—1789) — 1, А. Мочениго (1763—1778) — 1, Л. Манин (1789—1797) — 4, Холандия 1801 г. — 2, Белг. конф., Утрехт — 2, М. Терезия — 1, Османска имп., неопр. от XVIII в. — 2, Мустафа III — 1, Абдул Хамид I — 9, Селим III — 1, Махмуд II — 112.	дукат, алтън	XVIII—XIX	злато	8
9	Велико Търново (църква „Св. Ди-		25	25	Сюлейман II — 5, Мурад III — 1, Мурад IV — 1, Махмуд I (1730—1759) —	акче, грош	XVI—XVIII	сребро	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	митър Солунски*)				1, Абдул Хамид I — 1, Неопр. — 5, Стефан Батори — 1, Сигизмунд III — 1, Неопр — 2. Рагуза — 3. Австрия — 4.				
10	Велико Търново („Царевец")		24	24	Баязид I (1389—1402) — 1, Мехмед II — 1, Сюлейман II — 4, Махмуд I — 3, Мустафа III — 1, Абдул Хамид I — 2, Неопр. — 2, Сигизмунд III — 1, Йоан Казимир — 1, Австрия — 2, Неопр. — 4. Жетони — 2.	акче, пара, грош	XV—XVIII	сребро мед	10
11	Велико Търново (ман. компл. „Великата лавра")		36	36	Сюлейман I, — 4, Сюлейман II — 3, Махмуд I — 1, Осман III (1754—1757) — 1, Мустафа III — 4, Абдул Хамид I — 3, Селим III — 1, Неопр. — 2, Жетони — 3, Рагуза — 1. Австрия — 9, Неопр. — 1, Жетони — 3.	акче, пара, грош	XV—XVIII	сребро мед бронз	11
12	Велико Търново (църква „Св. св. Петър и Павел")		1	1	Леополд I		1699	сребро	12
13	Видин	85		30	Мурад I — 30, Неопр. — 30, Леополд I — 15, М. Терезия — 4, Карл V (1711—1740) — 4, Филип V (1700—1746) — 2.	осм. голям и малък ном. талер	XVII—XVIII	сребро	13
14	Видинско	281		38	Владислав II (1490—1516) — 18, Лудовик II (1516—1526) — 4. Фердинанд I — 154, Максимилиан II (1564—1576) — 11, Рудолф II (1576—1612) — 7, Матей I — 14, Фердинанд II (1619—1637) — 2, Фердинанд III (1637—1657) — 1, Стефан Батори — 2, Сигизмунд III — 11, Леополд I — 12, Албърт Пруски — 1, Йохан Маркус — 1, Бранденбург — 1. Стефан I (1000—1038) — 2, Петър I (1038—	грош бановец	XI	сребро	14

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
					1046) — 1, Мария (1382—1392) — 1. Славония — 4. Неопр. — 20.				
15	Владимировци, (Разградско)		35	21	Сигизмунд III — 1, Рагуза — 1. Ахмед I — 1, Мехмед IV (1648—1687) — 1, Ахмед III — 1, Махмуд I — 1, Осман III — 2, Мустафа III — 3, Абдул Хамид I — 2, Неопределени — 9.	тр. грош, гросета	XVII—XVIII	сребро	15
16	Враца (Исторически музей)	4		4	Австрия.		1761	сребро	16
17	Враца (м. „Под Стефанка")	804		Неизв.	Стефан Батори, Сигизмунд III. Филип III — 4.	тр. грош талер	XVI—XVII	сребро	17
18	Вълчи трън, Плевенско	280		8	Селим III — 272, Абдул Меджид I (1839—1861) — 1, Франциск I (1804—1835) — 3, Фердинанд I — 1. Русия — 1. Неопр. — 2.	осм. гол. и мал. ном., рубла, кройцер	XVIII—XIX	сребро	18
19	Върбовка, Павликенско	повече от 280		22	Сюлейман I, Мехмед III — неопр. количество, Мурад IV и Ибрахим — общо 120, Рагуза — 33. Испания — 22, Фердинанд III — 2, Матей II — 1, Белг. конф. — 103.	акче, грош, талер	XV—XVII	сребро	19
20	Габрово	повече от 24		неизв.	Максимилиан II (1564—1576) — 8, Рудолф II — 11. Фердинанд II — 2, Сигизмунд Август (1548—1572) — 1, Ахмед II — 1, Абдул Хамид I — 1. Неопределени — неизвестно кол.		XVI—XVII	сребро	20

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
21	Гайтанци, Видинско	352		повече от 176	Рудолф II — 1, Фердинанд I — 1, Карл V (1519—1558) — 1, Белг. конф. — 1, Стефан Батори — 2, Сигизмунд III — 26, Василий Иванович (1505—1523) — 2, Селим I, Сюлейман II, Мехмед III, Ахмед II, Мустафа II (1695—1703) — общо 318.	дукат, талер, грош, тр. грош копейка	XVI—XVII	злато сребро	21
22	Градина, Плевенско	36		2	Ахмед II — 3, Ахмед III — 19, Неопр. — 1. Сигизмунд III — 3.	акче, тр. грош, тал.	XVI—XVIII	сребро	22
23	Гулянци, Плевенско	86		3	Осм. империя — 85. Австрия — 1.	осм. голям и малък ном.	XVIII—XIX	сребро	23
24	Драгоман	989		960	Селим III — 24, Иосиф II — 1, М. Терезия — 1, Карл IV — 2. Л. Манин — 1, Неопр. — 931.	осм. голям и малък ном., тал.	XVIII	злато сребро	24
25	Дългопол, Варненско (II)	70		69	Селим III — 1, Махмуд II — 37, Абдул Меджид I— 18, Карл VI — 1. Максимилиан II — 3, Иосиф II — 1, М. Терезия — 3, Фердинанд I — 1, Франц II — 1. Прусия — 3.	осм. голям и малък ном. талер	Неопр. 1780	сребро мед	25
26	Елена	3	1	2	Селим III — 1, М. Терезия — 1.	бешлик, талер	Неопр. 1780	сребро	26
27	Избул, Шуменско	136		136	Ахмед III — 13, Махмуд I — 88, Осман III — 6, Мустафа III — 16, Абдул Хамид I — 10. Рагуза — 3.	неопр.	XVIII	сребро	27

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
28	Калтинец, Горнооряховско	55		Неизв.	Белг. конф. — 21, Полша — 19, Австрия — 9.	Неопр.	XVII	сребро	28
29	Карайсен, Павликенско	247		12	Ахмед II — 2, Мустафа II — 4, Махмуд I — 100, Мустафа III — 39, Абдул Хамид I — 97. Зап. Европа — 5.	акче, талер	XVII—XVIII	сребро	29
30	Карайсен, Павликенско (непубликувано)	повече от 87		49	М. Терезия — 2, Йосиф II — 16. Мустафа III и Абдул Хамид I — 69.	кройцер чет. тал. юзлюк	XVIII	сребро	30
31	Комловци, Плевенско	760		756	Махмуд I, Абдул Хамид I и Селим III — общо 753. Стефан Батори — 1, М. Терезия — 1, Франц II — 1.	пара, акче, грош, чет. тал.	XVI—XVIII	сребро	31
32	Комарево, Варненско	29		Неизв.	Венеция.	дукат	XVI—XVII	злато	32
33	Криводол, Врачанско	повече от 1010		Неизв.	Осман II (1618—1622), Мурад IV и Ибрахим (1640—1648) — общо 1000. Людовик XIV (1643—1715) — 10.	Неопр.	XVII	сребро	33
34	Ловеч	1364		Неизв.	Теодосий (379—395), Хонорий (385—423), Венеция. Белг. конф., Австрия. Махмуд II, Абдул Меджид I.	Неопр.	XVI—XIX	злато	34
35	Лом	1354		Неизв.	Осм. империя — 698, Сигизмунд III — 617, Фердинанд I — 12, Фердинанд II — 12, Филип IV — 15.	Неопр.	XVI—XVIII	сребро	35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
36	Люти брод, Врачанско	80		65	Белг. конф. — 5, Фердинанд II — 1, Фердинанд III — 1, Матей I— 6, Сигизмунд III — 9, Карл VI — 1, Людовик XIV — 1. Рагуза — 19. Неопр. — 37.	талер, грош пол. грош	XVI—XVII	сребро	36
37	Медовница, Белоградчишко	52		Неизв.	Абдул Хамид I — 37, Рагуза — 1, Сигизмунд III — 1. Макс. Йосиф — 2, Фридрих Август — 1, М. Терезия — 4, Леополд I — 4, Фердинанд I — 1, Филип II (1556—1598) — 1.	талер, четв. тал.	XVI	сребро	37
38	Невша, Провадийско	628		423	Лъв III (717—714) — 1, Осм. империя — 606, Полша — 6. Австрия — 11, Испания — 1, Рагуза — 1, Бавария — 1. Бранденбург — 1.	милиаренс. онлук, бешлик, пара, ирмилик, тр. грош, кройц. реал	VIII	сребро	38
39	Опанец, Плевенско	170		Неизв.	Мурад III Ахмед I, Мурад IV, Ахмед III, Абдул Хамид I, Георг Вилхелм (1619—1640), Франц II. Филип IV (1621—1665).	Неопр.	XVI	сребро	39
40	Опанец, Плевенско (м. Лозята)	156		133	Абдул Хамид I и Селим III — общо 155, Австрия — 1.	осм. среден ном., кройцер	XVIII—XIX	сребро	40
41	Оряховица, Плевенско	296		3	Мехмед I (1402—1403) — 2, Ахмед III — 1, Мустафа III — 119, Абдул Хамид I — 8, Неопр. осм. — 2, Филип V — 1, Франц I — 1, М. Терезия — 1, Екатерина II (1762—1796) — 1, Рагуза — 5, Влашко и Молдова — 123, неопр. — 32.	четв. и пол. тал. рубла, пол. грош	XV—XVIII	сребро	41

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
42	Оряхово	139		58	Белг. конф. — 10, Матей I — 4, Фердинанд III — 2. Фридр. Вилхелм — 2, Георг Вилхелм — 3, Стефан Батори — 6, Сигизмунд III — 58. Людовик XIV — 39.	талер, четв. тал. грош	XVI—XVII	сребро	42
43	Паволче, Врачанско	52		52	Рагуза — 5. Сигизмунд III — 2, Рудолф II — 2, Осм. империя — 1. Други (?) — 42.	Неопр.	XV—XVII	сребро	43
44	Петърница, Плевенско	71		23	Ахмед II — 4, Ахмед III — 46, Махмуд I — 1, Мустафа III — 1, Абдул Хамид I — 1. Неопр. — 18.	Неопр.	XVII—XVIII	сребро	44
45	Пешаково, Видинско	329		261	Иван Александър (1331—1371), Осм. империя — 41, Белг. конф. — 33, Австрия — 32, Прусия — 4. Полша — 96, Рагуза — 112, Трансилвания — 2, Испания — 9. Франция — 18, Лотарингия — 1, Монако — 1, Авиньон — 1, М. Терезия — 1, Дания — 1, Италия — 2. Неопр. — 19.	грош, мангър, онлук акче, пара бешлик, четв. тал. пол. тал. пол. грош, 3 и 6 гр.	XIV, XV—XVIII	сребро	45
46	Плевен („Завод за ядрени прибори")	624		55	Полша — 31, Трансилвания — 1, Австрия — 7, Прусия — 2, Лотарингия — 3, Рагуза — 6, Испания — 24, Осм. империя — 550.	тр. грош	XVI—XVII	сребро	46
47	Плевен („Млекоцентрала")	1029		11	Полша — 7, Трансилвания — 1, Германия — 2, Рагуза — 1, Мехмед III, Ахмед I и други — общо 1018.	тр. грош	1585 Неопр.	сребро	47
48	Плевен („Стара гара	879		125	Осм. империя — 877, Унгария — 2.	пара	XVI—XVII	сребро	48

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
49	Подгоре, Белоградчишко	58		58	Сигизмунд III — 20, Рагуза 18, Осм. империя — 20.	грош, неопр.	XVI—XVII	сребро	49
50	Полски Тръмбеш	10		10	Венеция — 8, Мехмед IV — 2.	дукат	XVII	злато	50
51	Преображенски манастир		1	1	Белгия.	дукат	1771	злато	51
52	Риш, Шуменско	751		751	Рагуза — 1, Стефан Батори — 6, Ахмед I — 2, Мустафа III — 732, Абдул Хамид I — 10.	грош, пара ирмилик	XVI—XVIII	сребро	52
53	Русе	1527		Неизв.	Иван Александър — 2, Иван Срацимир (1356—1396) — 170, Иван Шишман (1371—1393) — 663. Осм. имп. — 687. Венеция — 3. Мирчо I (1383—1386) — 2.	грош, неопр.	XIV—XV	сребро	53
54	Садовец, Луковитско	64		64	Белг. конф. — 1, Селим III и Махмуд II (1808—1839) — 59, Венеция — 1, Австрия — 2, Испания — 1.	дукат, тал., неопр.	XVII—XVIII	злато, сребро	54
55	Смядово, Шуменско	500		500	Леополд I, М. Терезия, Рагуза, Ахмед I, Селим III, Махмуд II.	неопр.	XVII—XIX	сребро	55
56	Стражица		1	1	Холандия.	гулден	1788	злато	56
57	Ценово, Русенско	4272		повече от 2136	Испания — 4, Стефан Батори — 4, Сигизмунд III — 60, Трансилвания — 1, Рагуза — 40, Ахмед I и Мустафа — I (1617—1618) — общо 4163.	талер, грош	XVI—XVII	сребро	57

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
58	Червен, Русенско	26		Неопр.	Баязид II (1482—1512). Забележка: в темелите.	акче	XV	сребро	58
59	Ябланица, Ловешко	12		4	Сигизмунд III — 3, Людовик XIII (1610—1643) — 1.	тр. грош, половин франк	XVI—XVII	сребро	59

Находки на Харонов обол

№ по ред	география на находката; некропол	местонамиране в погребението	общ брой	Харонов обол	е п о н и м	номинал	емисия	метал	забележка	бележки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
60	Велико Търново („Великата лавра")	в 4 гроба	4	4	Мустафа III, Мурад III, Сюлейман I.	акче	XV—XVIII	сребро	—	60
61	Владимировци, Разградско	в 14 гроба; на мястото на скръстените ръце; произволно	Неопр.		Османска империя.	Неопр.	XVII—XVIII	сребро	всички пробити	61
62	Враца (левият бряг на реката)	в 32 гроба	Неопр.	Неопр.	Осм. империя, Австрия.	Неопр., жетон	XVII—XIX	Неопр.	—	62
63	Враца (м. Тарапаната)	в 6 гроба	Неопр.	5	Осм. имп., Австрия, Нюрнберг.	Неопр., жетон	XVII—XVIII	сребро мед	—	63
64	Дебнево, Ловешко (м Калето)	в 20 гроба; до главата, ръцете, таза; ходилата	повече от 20	20	Мануил I Комнин, Иван Александър, Иван Шишман, Селим II Осман II, Ахмед II. Неопр.	билон, грош акче	XII, XIV, XVII	билон сребро	2 пробити	64

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
65	Каварна (м. Чиракман)	в 25 гроба	25	25	Мурад II	Неопр.	XV	сребро	—	65
66	Крушовица (изчезнало)	в няколко гроба	Неопр.	Неопр.	Рагуза	Неопр.	XVI	сребро	—	66
67	Лопушна, Врачанско	в 2 гроба, в шепа	2	2	Османска империя.	акче	XVII	сребро	—	67
68	Луковит	кв. 9—Д	1	1	Османска империя.	Неопр.	Неопр.	сребро	—	68
69	Мадара (м. Даул таш)	в гроба	3	1	Византия, Баязид II.	билон акче	XII; XV	билон сребро	—	69
70	Паволче, Врачанско	в няколко гроба	Неопр.		Неопр.	Неопр.	XVIII	сребро	подправения	70
71	Пороище, Разградско	в гроб	2		Осм. империя, Западна Европа.	Неопр.	XVIII	Неопр.	—	71
72	Равно, Разградско	в 11 гроба с 12 погребения в уста, в шепа, на гърди	9	9	Осм. империя, Рагуза.	акче, четв. грош	XVII—XVIII	сребро	6 пробити	72
73	Хърлец, Врачанско	в няколко гроба	17		Испания	песета	XVII—XVIII	сребро	—	73
74	Хърсово, Разградско	в 6 гроба	по 1—2	по 1—2	Ахмед III, Махмуд I	акче; пара	XVIII	сребро	—	74
75	Царевец, Врачанско	в няколко гроба	Неопр.	Неопр.	Неопределен	Неопр.	XVII—XVIII	сребро	—	75
76	Черковна, Търговищко	в 26 гроба	Неопр.		Сюлейман I, Селим II	акче	XV—XVI	сребро	—	76
77	Чипровци	в 65 гроба	Неопр.		Осм. империя, Западна Европа	Неопр.	Неопр.	сребро	—	77

формирането на приетия метод за класификация на находките от монети с вторична функция.

Обогатявайки С. Табачински[78], В. М. Потин приема разпределението на находките в три големи обединителни групи.[79] Тази схема е подходяща за нашето изследване и ще я използуваме, но с известни уточнения и допълнения, които ще се правят в процеса на работата.

Първата група находки е с икономически характер. От своя страна тя се формира от две подгрупи според времето на натрупването на съкровището. Те биват съответно с кратко и с дълго натрупване.

С кратко натрупване са съкровищата на търговци, войници, суми, получени от еднократни продажби, пари на пътешественици, на пътуващи лица и други. Определянето им като такива се поражда от факта, че са съставени от еднородни монети в емисионно и топологично отношение, т. е. предназначени са за конкретен случай, получени са от един източник или са определени за подобна цел и са с неголяма количествена парична стойност по принцип. С такъв характер са находките от Калтинец (Горнооряховско),[80] Карайсен (Павликенско),[81] Криводол (Врачанско)[82], Опанец (Плевенско)[83]. Краткото натрупване и присъствието на вторично употребявани монети в смесените находки води до извода, че специално за накитно предназначение се изваждат от обръщение циркулационни монети.

Продължително натрупваните икономически съкровища представляват каси дълго трупано съкровище по индивидуален или колективен начин и други сходни на тях съкровища. Монетите в тях са натрупвани продължително време. Същото условие се отнася за монетите с вторична функция. Общото е, че през XV—XVIII век българите формират икономическите съкровища след продължително време на натрупване както на редовни, така и на монети с вторична функция.

Втората класификационна група находки се определят с обобщаващото наименование култови. Разпределят се на две подгрупи. Едната е формирана под влиянието на краткото натрупване на монетната находка. На първо място това са монетите, намирани в свободно състояние в гробната яма. От общо 35 обекта с монетни гробни находки, които са ни известни, в свободно състояние са повече от 57 броя. Монети от култови или обредни находки с друг характер, като например в темелите на сграда, в погребение като атрибут на професия (търговец, сараф) и други, са рядка практика. Оскъдната информация не означава по-слабата степен на употреба на монети с култова функция. Причината е в недостатъчната информация, черпена от публикациите и другите информационни източници.

Самостоятелна подгрупа с култова характеристика съставляват находките при погребалния обичай, носещ наименованието Харонов обол. За Северна България те са известни от 17 географски пункта в повече от 212 погребения, като при тях са използувани както редовни, така и бивали веднъж във вторична употреба монети. Техният брой е 23. Продупчването им сочи, че са вземати от накит и употребени след това в погребалния обичай.[84] И още нещо, паралелен случай не успяхме да открием за други народи от Европа.

Третата класификационна група, на етнографските находки, се формира от подгрупата на вещевите съкровища, на свободните находки и от монетните накити. Вещевите съкровища са смесени и имат

нумизматичен акцент с включените в тях монетни накитни елементи. На тази основа именно се определя характеристиката на монетно-вещевото съкровище. С вложените в него монети от вторична употреба то в пълния смисъл на думата се покрива с определението си, защото монетите присъствуват преди всичко с вторичното си предназначение, отколкото с паричната си стойност. Монетно-вещевите находки на общия фон от находки е малък, но фактът, че те се третират като съкровища, и то преимуществено с определена парична стойност, е друго свидетелство за придаване на съкровищен характер на монетите с вторична употреба. Паралелно с тези монети има случаи, когато те са в находка с друг вид накити (гривни, обеци, висулки и други). Така че вторично употребяваните монети присъствуват в находките с едновременната си вторична стойност, със стойността си на други накити от находката, но и като пари в частност.

Подгрупата на свободните находки има, общо взето, репрезентативен характер. Това са находките, включващи монети, внедрени там по пътя на накитното им функциониране, присъствуват като инвентар изобщо в случаите, когато не може да се изясни обредното им предназначение.

Известни са находките от монетни накити като косичници, обеци, прочелници, подбрадници, медальони, огърлици, наушници и други.[85]

Схемата на класифициране на находките, съдържащи монети с вторична природа, изисква систематизирането им според начина на тяхното трезориране. Точно този метод е необходим, а не според тяхното намиране, както практикува Ф. Гриерсон.[86] Неговият метод също има значение, но ако се използува в ракурса на друга историческа наука, и по-конкретно в археологията. В случая за разглежданата тема е по-важно да се установи по какъв начин е третирана находката, защото на тази основа се откриват допълнителни сведения, обогатяващи представата за вторичната природа на монетите. Приемайки условието находките да се класифицират според начина на трезорирането им, анализът предопределя разпределението им в четири групи: на случайните находки (изгубени монети); находки, образувани при извънредни обстоятелства; скрити или запазени монети; безвъзвратни находки.

Първата група е най-слабо представена. Загубването на монетите е могло да става само неволно, какъвто е примерът с онези монети, които се откъсвали от нишката едва след като металът на мястото на пришиването (привързването) се протривал от дългото носене. На монетите от вторично потекло се е държало като на монети с редовна парична стойност и оттук изникват охранителните мерки.

Втората група находки има важно значение за формирането на нумизматичните изводи. Монетните находки, образувани при извънредни обстоятелства, дават ценно сведение за състава на паричното обръщение и в каква взаимовръзка влизат монетите от вторична употреба с редовните монети по отношение на количествената съотнесеност, номинали, метал и прочее спрямо редовните монети. Едновременно с това датировката и другите подобни изчисления е гарантирано по-точно, отколкото за находките, трезорирани при по-други обстоятелства.

Третата група находки, образувани при запазването, скриването

на спестени пари или натрупано съкровище, се отличава с представителност, тъй като става при повишена подробност на монетния материал. Включвани са монети със сравнително висок номинал и по-добро качество на метала. Следователно към монетите за накит се е подхождало с внимание, т. е. в тях се търси както художествена, така и висока парична стойност. В накита като трезорирана форма на парите е вложена идеята в случай на необходимост монетите отново да се включат в циркулационния им паричен курс.

Четвъртата група находки са т. нар. безвъзвратни находки. Гамата им на трезориране е богата, но общото е, че предназначението им става след предварителното определяне на целта. Става дума за находки от монети, обслужващи конкретни обичаи и обреди. И още нещо. Определянето на вторичната роля е с ясната перспектива повече те да не се върнат в обръщение. Самото заравяне, пускане в извори, влагане в темелиете на сгради, за Харонов обол и прочее води до безвъзвратното им изтегляне от циркулационния състав, до буквалното им унищожаване.

Следвайки курса на класификация на монетните находки, идва ред на разпределението им по отношение на монетния материал, метала от който са направени. Оформят се четири групи: златни, сребърни, медни и смесени. Анализът показва, че най-многочислена е групата на сребърните монети. По количество те са най-много през XVIII век. Находките включват монети от вторична употреба предимно от сребро поради широката му приложимост и възможност за възвръщаемост на паричната стойност.

Находките се разпределят на две групи според принадлежността на монетите в тях към епонима. Прегледът показва, че преимуществено и оправдано основният състав е от османски монети в качеството им на „домашни монети". Отбелязана е тенденция на постоянно нарастващия поток на чуждестранните монети. Осезателно се чувствува то през XVIII век. Причините са известни, за да бъде необходимо да се коментират. По отношение на XV век те са нараснали, според данните от находките, повече от 13 пъти.

Типовете находки определят не само географията на икономическите връзки на българските земи в Европа, но и локализацията на монетите, въвеждани във вторична функция. В Северна България според данните от находките са внедрени монети във вторична функция от 77 находки заедно с тези на Хароновия обол. Откъм друг географски ракурс в западната част на Северна България има значително по-голям афинитет към вторичната употреба на монетите. Оттук произлизат и по-голям брой термини и названия, свързани с вторичната функция на монетите. Основно находките са от селските райони. Обяснението идва от факта, че в тях по-силно е развита натуралната размяна. Както навсякъде по Европа, така и у нас в ръцете на селяните има по-малко монети. За тях те имат значение не само като метал, но и като подходяща форма на употреба в украшение и други цели с вторична природа. Те ги задържат в себе си и им отреждат съдбата на съкровище.

Не на последно място стои въпросът за датировката на монетите от вторичен произход, вложени в монетните находки. Прието е в нумизматиката датирането на монетната находка да става по най-късната монета.[87] Но това е вярно до известна степен. Един такъв механичен метод не дава вярна представа за времето кога дадена

монета преминава във вторична употреба. Безспорен е фактът, че от отсичането на монетата до нейното включване в циркулационния поток минава известно време. Това време за домашните монети и особено тези от тях, които са сечени в монетарниците по българските земи, не е голям. То може да е толкова, колкото е необходимо за най-обикновеното пренасяне на монетите като товар от монетарницата до съответния географски район. Така че още в първия месец, в годината на своето отсичане и когато има съответното нареждане за включването ѝ в обръщение, монетата поема пътя на паричната си циркулация. И още тогава тя може да се превърне в обект на вторична употреба. До такъв извод води находката от монети под № 6 и цитирания списък. Тя включва монетите на Селим II и Абдул Хамид I, т. е. от 1566 до 1574 г. за Селим II и от 1774 до 1789 г. за Абдул Хамид I. Както е прието, находката се датира по най-късната монета, която в случая е от 1774 г. И тъй като монетите от цялата находка са продупчени, включително и най-късната, то приемаме с минимална част хипотетичност, че още в същата тази година на отсичане на монетата е извършено нейното преобразяване във вторична роля, а непосредствено след това и попадането ѝ в съкровището. Следователно освен включването на монетите във вторична функция, което става веднага след придобиването на монетите, от своя страна те се включват в съкровището, но вече в качеството си на циркулационни монети, които в момента имат определена пазарна стойност.

За чуждестранните монети това време е по-дълго. Времето на тяхното включване, първо, в циркулационната среда и, второ, във вторична функция става много по-късно от времето на тяхното отсичане и въвеждане в обръщение. Анализът на данните от находките показва, че включването на чуждестранните монети в парично обръщение става след четири до шест години. За аргумент може да се приведе пример с едни от най-популярните монети, тези на Сигизмунд III (1587—1632) от колективните находки, включващи едновременното присъствие на полските трояци и на домашни османски монети. За по-голяма прецизност за случая са изследвани находките от цялата страна, които са 146, а не само тези от Северна България. От тях в седем наблюдавани случая с точна датировка се установява, че средната разлика във времето между монетите на Сигизмунд III и най-старата османска монета, с която те са в една находка, но и покриващи се едновременно с управлението на Сигизмунд III, е 21 година. Но това е твърде голям период. В три от споменатите седем находки монетите на Сигизмунд III са се появили осем години след своето отсичане, дата също условно изчислена. Има условност, защото включването на монетата от вторично състояние в съкровището може да стане примерно и далеч след повече време. Възможни са и други варианти. Така приемането на някакво условие в случая е необходимост и с адекватен смисъл трябва да се разчитат изводите, а не изолирано и извън контекста на условността. Затова реалното време от отсичането на една европейска монета по появата ѝ по нашите пазари, а оттам да се изземе за накит или друга вторична функция приемаме период от четири до шест години. Именно толкова, защото, ако един полски трояк, сечен в Рига, може да дойде до тук за осем години, както установихме вече, то за един дубровнишки грош тези условия са многократно облекчени. Доказателствата, формира-

ни посредством този метод на изчисление, се съдържат в цитираните в списъка находки.

В такъв случай непосредствено след идването си на тукашния пазар чуждестранната монета е могла веднага да бъде извадена от обръщение и да задоволи съответната утилитарна потребност на българина. Така че както домашните османски монети, така и чуждестранните се изземвали от непосредствената им циркулация. Следователно вторичната функция на чуждестранните монети се възлага непосредствено след тяхното придобиване. Изваждат се от обръщение поради високата цена на метала и на паричната им пазарна стойност. А след време, когато нямат пазарен курс, се приемат със стойността на монетния си метал — злато или сребро.

И още един изследователски проблем е налице. Изниква въпросът, по колко време може една монета да престои във вторично състояние без тези от групата на безвъзвратните находки. За случая използуваме отново данните от находките в списъка, тъй като монетите в техния състав се намират главно в каквото състояние са и редовните монети, т. е. когато монетите не са на накит. Такова датиране, и то условно, както за всяка друга датировка на монетна находка, може да стане, след като се установи разликата; получавана между емисионната година на най-късната монета от находката и на продупчената за накит монета (или употребена в друго вторично състояние). Към емисионната година на продупчената монета се прибавят установените по-горе години за времето, докато се включи тя в циркулация. Ето примерите с репрезентативно подбрани находки.

Първият е с находката под № 45 от списъка, произхождаща от Плевен (Завод за ядрени прибори). Трансилванската монета от три гроша на Габриел Батори (1608—1613), продупчена, носи годината 1611. Най-късната монета от находката е половинният грош на Рагуза от 1646 г., който също е продупчен. В тази находка има и непробити монети. Разликата между двете цитирани монети е 35 години. Прибавяме средно число примерно от пет години за прехода на монетата от местоотсичането си до нашите земи и въвеждането ѝ в циркулация. Получава се период от 40 години.

Вторият пример е с находката от Избул, Шуменско (списък, № 27). Монетите от цялата находка са били във вторична функция, пробити са. Най-стари монети, на Ахмед III (1703—1730) спрямо тези на Абдул Хамид I, са били във вторична функция около 45 години.

Третият пример е с непубликуваната находка от Карайсен, Великотърновско (списък, № 29). Най-старата монета в находката е от 1788 г. на Абдул Хамид I. Най-късната продупчена монета е от 1837 г. на Махмуд II (1808—1839). Времето във вторична функция възлиза на 49 години. А времето само между продупчените монети от тази находка, образувано между талера на град Зволе от Белгийската конфедерация (1649 г.) и посочената монета на Махмуд II от 1837 г., е 188 години.

И последен пример от неутрална територия. Той е с находката от София (изкоп за „Сграда за Министерски съвет“).[88] Троен грош на Сигизмунд III, сечен в Рига, е от 1599 г. Най-късната монета е на Ахмед II (1691—1695). Приетата формула на изчисление показва, че цитираният трояк на Сигизмунд III отново възвръща икономичес-

ката си парична функция след сто години, след като е включен в съкровище.

Обобщят ли се данните от репрезентативно подбраните находки (средния сбор от петте цифри е 84 години), както и на допълнителните изчисления, направени за случая с други находки от цялата страна, установява се, че монетите престояват във вторично състояние, главно накитно както приехме, средно 70—75 години. Независимо от съществуването на различни критерии и граници за възпроизводството на населението, то в крайна сметка престоят на монетите в един накит се побира в рамките на три поколения. Съвсем естествено е бабата да предава своя накит на внучката, след това от своя страна тя да го е преправяла в друг, защото той изразява и конкретно социално положение на притежателя си. Естествено е накитът да премине изцяло в състава на монетно съкровище. Налице са били и други фактори, налагащи възстановяването на паричната функция на монетите от накита. В зависимост от характера на накита то монетите в него могат да изпълняват вторичната си функция повече от 70—75 години или пък 84 за изчислените примери. Могат да са повече, защото метафоричното предаване на поколението минава на заден план, ако на накита е предопределена функцията на съкровище, което бързо може да се преобразува в циркулационен състав при необходимост.

Всичко казано дотук идва да потвърди извода за значението на класифицирането на находките, съдържащи монети, употребявани с вторична функция. По такъв начин в обръщение идват нови данни, оценки и изводи, които спомагат за по-цялостното реконструиране на съдържанието на народната култура през XV—XVIII век от днешна Северна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ковачева Т. Колективни находки от периода на османското владичество в Плевенско. — ИМСЗБ, XI 1986, с. 59.

[2] Писарев А., М. Цочев. Колективна находка от европейски и турски монети от село Бел[illegible]ховец, Великотърновско. — В: Известия на окръжния исторически музей — Велико Търново, 1972, 275—281.

[3] Ковачева Т. Цит. съч., 48—50, инв. № 836.

[4] Герасимов Т. Колективни находки от монети през 1956 г. и 1957 г. — ИАИ, XXII 1959, с. 361.

[5] Драганова Т. Съкровище от XVIII век от Велико Търново. — МПК, 4, 1970, 16—17.

[6] Герасимов Т. Колективни находки на монети през последните години (1942). — ИАИ, XV 1946, с. 241.

[7] Цочев М. Непубликувани данни. Исторически музей — Велико Търново, инв. № 3572—3575.

[8] Пак там, инв. № 2353—2359, 2362, 2364—2367, 2371—2375.

[9] Дочев К. Непубликувани данни. Църква „Св. Димитър Солунски". АИМ при БАН — филиал Велико Търново, инв. № 310, 311, 315, 316, 321, 595, 596, 606, 607, 613, 617—619, 813, 819 (за османските монети). Инв. № 325—327, 626, 627, 629, 631—634, 638 (за чуждестранните монети).

[10] Пак там, обект „Ц—6". инв. № 187—188; обект „Ц—9", инв. № 181—

182, 193, 196, 198, 483, 529; обект „Ц—10", инв. № 182, 234—237, 239; обект „Ц—35", инв. № 49; обект „Ц—37", инв. № 121; обект „Ц—39", инв. № 36, 380, 542, 546—547; обект „Ц—42", инв. № 129.

11 Пак там, инв. № 773, 775, 787, 792, 824—825, 828—829, 831—832, 834—835, 838, 841, 1291, 1135, 1138 и полеви № 1, 44, 187 (всички за османски монети) Инв. № 907, 910, 912, 913, 916—917, 919—922, 924—925, 929, 954 (за чуждестранните монети).

12 Пак там.

13 Герасимов Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. — ИАИ, XXVI 1963, с. 257.

14 Герасимов Т. Колективни находки на монети. — ИВАИ, XVII 1950, с. 323.

15 Генова З. Непубликувани данни. Разкопки през 1987 и 1988 г.

16 Георгиева С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца, С., 1959, с. 91, № 4.

17 Герасимов Т. Колективни находки на монети през последните години.. — ИВАИ, XVIII 1952, с. 402.

18 Герасимов Т. Колективни находки на монети, с. 320.

91 Мушмов Н. Колективни находки на монети. — ИБАИ, V 1928/29 г., с. 385.

20 Герасимов Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г., с. 262.

21 Мушмов Н. Колективни находки на монети през 1924 г. — ИВАИ, III 1925, 254—255.

22 Ковачева Т. Цит. съч., с. 48, инв. № 834.

23 Пак там, с. 54, инв. № 1087.

24 Герасимов Т. Колективни монетни находки през 1956 и 1957 г. — ИАИ, XXII 1959, с. 357.

25 Герасимов Т. Колективни находки на монети през 1956 и 1957 г., 357—358.

26 Стефанов Г. Непубликувани данни. Исторически музей — Елена. Инв. № 969—970.

27 Герасимов Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г., с. 359.

28 Филов Б. Новооткрити старини. — ИБАД, с. III, св. 2, 1913, с. 335.

29 Цочев М. Непубликувани данни. Инв. № 3598—3599.

30 Харитонов Х. Непубликувани данни.

31 Ковачева Т. Цит. съч., 59—60.

32 Монетни находки от Варненско. — ИНМ — Варна, V 1969, 222—223.

33 Герасимов Т. Колективни находки на монети, с. 317.

34 Герасимов Т. Съкровището златни монети от XV—XIX век, намерено в Ловеч. — Нумизматика, 3, 1973, 31—32; Юрукова И. Монетните находки в България през 1973 и 1974 г. — Археология, 2, 1978, с. 77.

35 Герасимов Т. Колективни находки от монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. — ИАИ, XX 1955, 606—607.

36 Герасимов Т. Колективни находки на монети през 1935 и 1936 г. — ИБАИ, VI, св. I, 1937, с. 318.

37 Герасимов Т. Цит. съч., с. 604.

38 Лазаров Л. Колективна находка от с. Невша, Провадийско. — Нумизматика, 2, 1990, 28—43.

39 Ковачева Т. Цит. съч., с. 56, инв. № 835.

40 Пак там, с. 57, инв. № 1080.

41 Пак там, с. 57—58.

[42] Герасимов Т. Колективни находки на монети през последните години. — ИАИ, XV 1946, с. 237.

[43] Пак там, с. 243.

[44] Ковачева Т. Цит. съч., с. 57.

[45] Герасимов Т. Монетни съкровища в България през 1962 и 1963 г. — ИАИ, XVII 1964, с. 243, инв. № 694; Филипова Ф. Находка от средновековни накити и монети от с. Пешаково, Видински окръг. — МПК, 3, 1966, 5—8; Филипова Ф., П. Шидеров. Съкровище от западноевропейски и турски сребърни монети от с. Пешаково, Видинско от XV—XIX век. — Нумизматика, 4, 1990, 28—40.

[46] Ковачева Т. Монетни находки от средата на XVII век от Плевен. — Нумизматика, 3, 1988, 43—48.

[47] Ковачева Т. Колективни монетни находки от периода на османското владичество в Плевенско, с. 45.

[48] Пак там, 60—61.

[49] Герасимов Т. Колективни находки на монети през последните години, с. 403.

[50] Герасимов Т. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г., с. 607.

[51] Цочев М. Непубликувани данни, Инв. № 2004.

[52] Герасимов Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г., с. 264.

[53] Димова В. Находки от средновековни монети, намерени край гр. Русе. — ИАИ, XXV 1963, 71—72, 82.

[54] Герасимов Т. Колективна находка на монети през последните години, с. 403.

[55] Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe — XIVes). Sofia, 1979, p. 136.

[56] Проданов Х. Монетите на гр. Стражица, Великотърновски окръг — Нумизматика, 2, 1979, с. 25.

[57] Герасимов Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. — ИАИ, XXVIII 1965, с. 250.

[58] Юрукова И. Монетни находки, открити в България през 1971 и 1972 г. — Археология, 1, 1977, с. 73.

[59] Лазаров Л. Монети от музейната сбирка в Ябланица. — Нумизматика, 1, 1987, с. 29.

[60] Дочев К. Непубликувани данни. Манастирски комплекс „Великата лавра". АИМ при БАН — филиал Велико Търново. Инв № 773, 775, 793, 830.

[61] Генова З. Археологически разкопки на късносредновековния некропол при с. Владимировци. — В: Историко-демографски процеси в Разградския край, Разград, 1988, с. 107; Същата. Непубликувани данни. Разкопки.

[62] Георгиева С., Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до Враца. — ИАИ, XXII 1959, с. 351.

[63] Пак там, с. 98.

[64] Захариев И. Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. — Археология, 1, 1978, 37—46.

[65] Нешева В. Цит. съч., с. 24.

[66] Мичев М. Изчезнали селища в предбалканската зона на Врачанско и Белоградчишко през XV—XIX век. — ИБИД, XXXV 1984, с. 32.

[67] Кузев А., И. Василчин. Сондажни проучвания на късносредновековния некропол до с. Лопушна, Врачанско. — В: Археологически открития в разкопки през 1987 г., Благоевград, 1988, с. 215.

[68] Станев С., Н. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII 1960, с. 91.

[69] Миков В. Гробни находки. — В: Мадара. Разкопки и проучвания, 1, 1934, с. 157.

[70] Георгиева С., Д. Бучински, Цит. съч., с. 22.

[71] Нешева В. Цит. съч., с. 24.

[72] Стоянов С. Сондажни разкопки на некропол край с. Равно, Разградска област. — В: Археологически открития и разкопки през 1987 г., с. 211.

[73] Culture et art en Bulgarie médiévale..., p. 136.

[74] Маргос А. Разкопки на ранносредновековна църква в с. Хърсово, Разградски окръг. — Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 г., С., 1973, с. 71.

[75] Георгиева С., Д. Бучински. Цит. съч., с. 22.

[76] Конаклиев А. Разкопки на некропол в с. Черковна, Търговищко. — В: Археологически открития и разкопки през 1986 г., с. 266.

[77] Сотиров И., И. Луканова. Разкопки на манастира в гр. Чипровци. — Археологически открития и разкопки през 1987 г., с. 204.

[78] Tabaczynski S. Zagadnieenie klasifikacji wczenosredniwecnych znalazish pieniedza kruszowego w Polce. — WN, 1959, r. 3, z. 1—2.

[79] Потин В. М. Введение в нумизматику. — В: ТГЭ, XXVI 1986, с. 109.

[80] Филов Б. Цит. съч., с. 335.

[81] Харитонов Х. Непубликувани данни. Цитираната в списъка находка прегледах преди нейното окончателно разпродаване от намервача.

[82] Герасимов Т. Колективни находки от монети, с. 317.

[83] Ковачева Т. Цит. съч., с. 56, инв. № 835.

[84] Генова З. Археологически разкопки на късносредновековен некропол при с. Владимировци. — В: Историко-демографски процеси в Разградския край, 107; Същата. Непубликувани данни. Разкопки. Изказвам благодарност за предоставената информация.

[85] Георгиева С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца, с. 91, №4; Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1935 и 1936 г., с. 318. Същият. Колективни находки на монети през последните години, с. 243; Ковачева Т. Цит. съч., с. 57.

[86] Grierson Ph. Numismatics. Cambridge, 1975.

[87] Stenberger M. Die Scatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Stokholm. — Uppsala, 1958, Bd 1, p. 246.

[88] Герасимов Т. Съкровище от сребърни западноевропейски и османски монети от XVI—XVIII век от София. — В: Сердика, I 1964, 211—225; Същият. Колективни находки от монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г., с. 608.

CLASSIFICATION OF COIN FINDINGS USED WITH A SECONDARY FUNCTION DURING XV—XVIII centuries ON THE TERRITORY OF THE NORTHERN PART OF PRESENT DAY BULGARIA

Christo Haritonov

(resume)

Classifying of coin findings used with a secondary function on the territory of the present day Northern Bulgaira is of major interdisciplinary importance. The scheme adopted for systemising the findings al-

lows a division into three general groups: economic, cultural and ethnographic. The systemising of findings was done according to the way they were treasured. According to the material of which the coins were made, they can be golden, silver and mixed. Coin findings usually fall into two main groups: Ottoman („domestic coins") and foreign, if they are classified according to where they belong to. Thus the types of findings are indicative not only of the geographic and economic connections of Bulgaria with Europe, but they also localise the coins used with a secondary function. Attention shold be given to the formula for dating coins with a secondary function included in the coin findings. The problem of research concerns the „lasting" of the coins in their secondary condition. To conclude with, solving the above mentioned problems would make it possible to realise the importance of numismatics archeology and ethnography in classifyind findings of coins with a secondary function. It will help above all reconstructing popular culture during XV—XVIII centuries on the territory of the Northern part of present day Bulgaria.

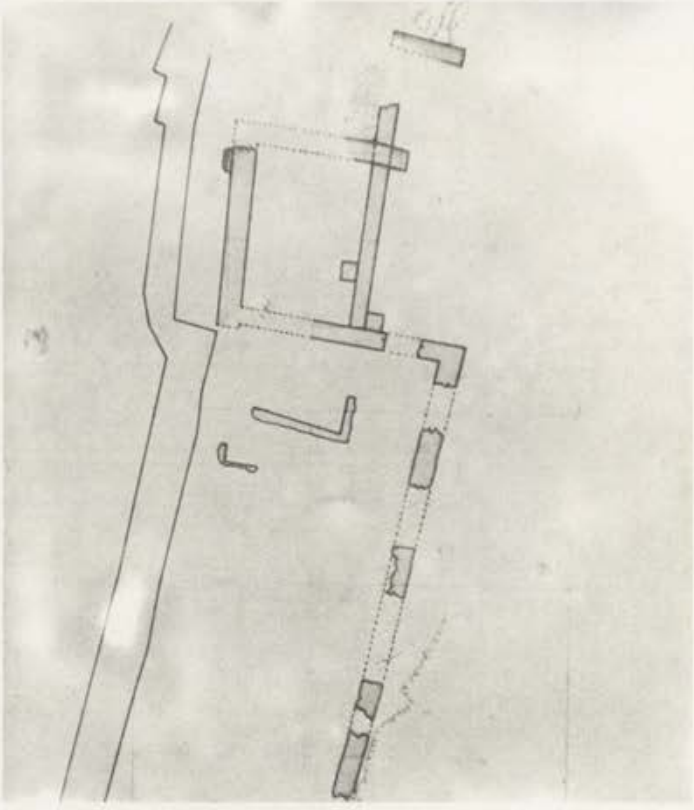
Таблица II - обр. 4, а, б - Глава на статуетка на Афродита.

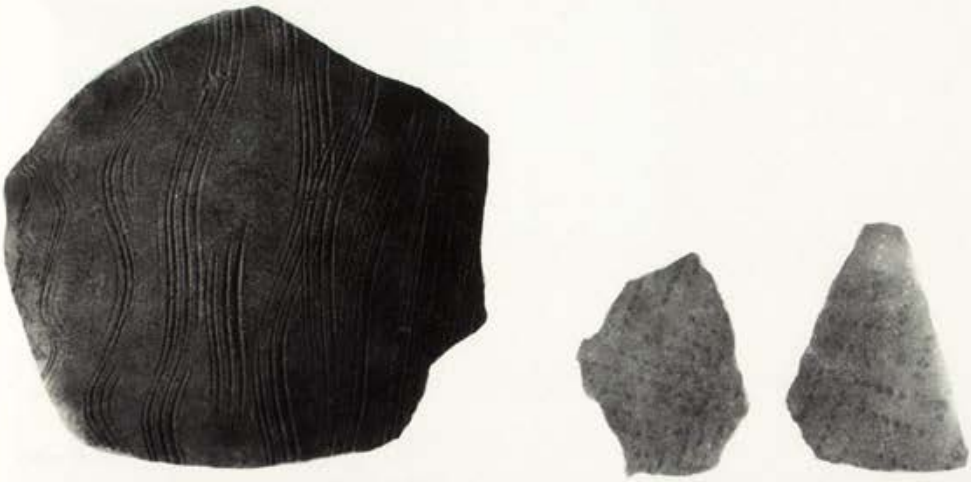
Обр. 1 Култова чаша

Обр. 2 Бронзова глава на лъв

Обр. 3 План на ранновизантийската архитектура

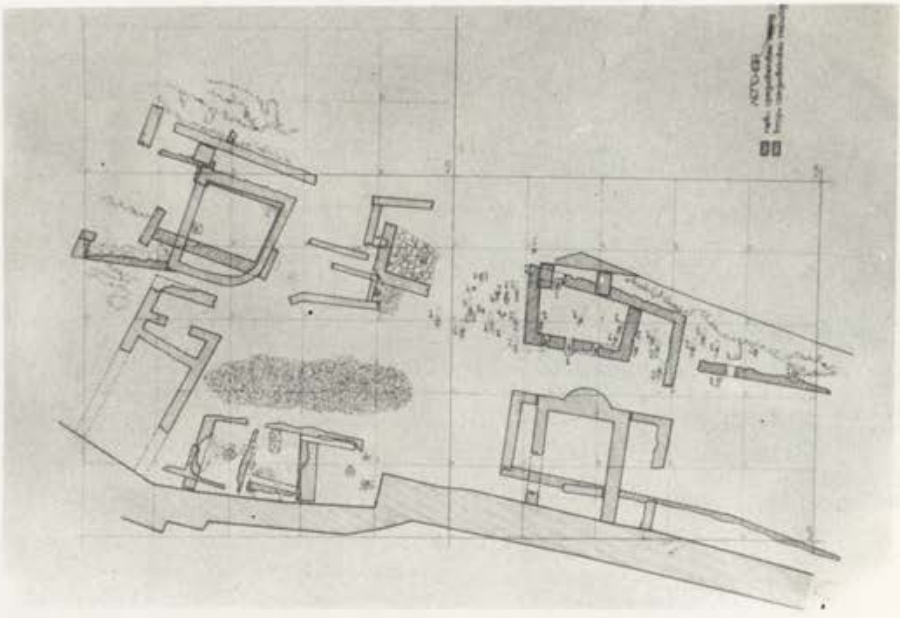
Обр. 4 Старобългарска керамика

Обр. 5 Глинен съд с монетите

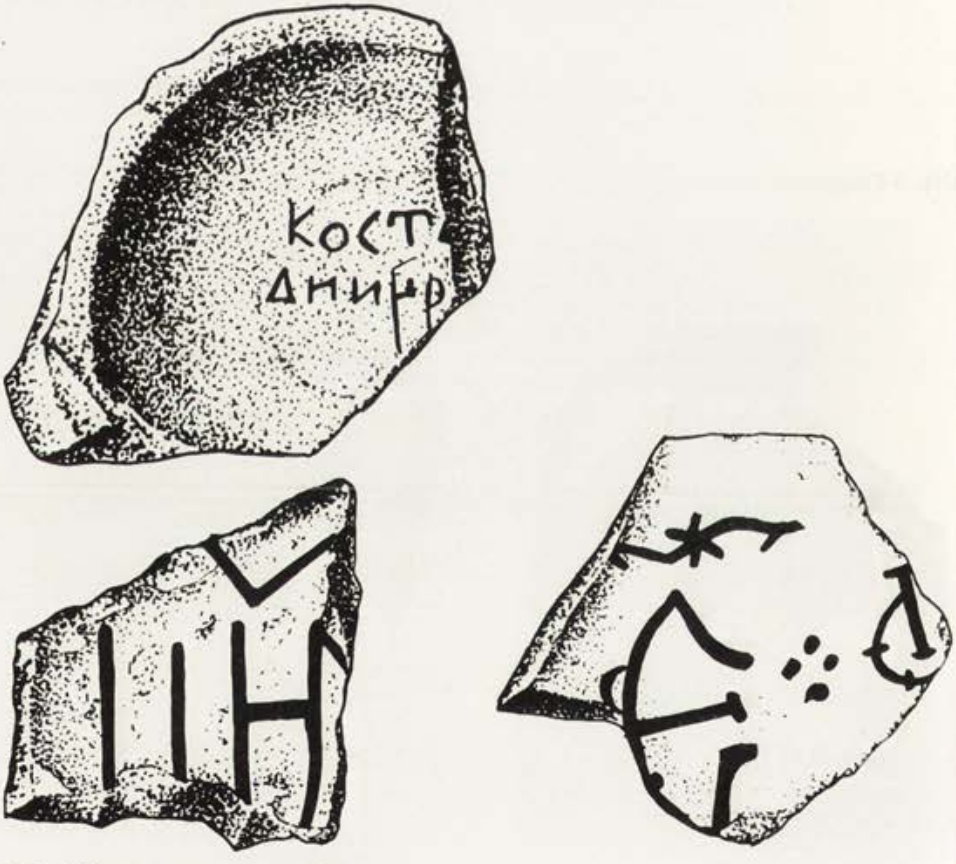

Обр. 6 Глинен съд XI-XII век

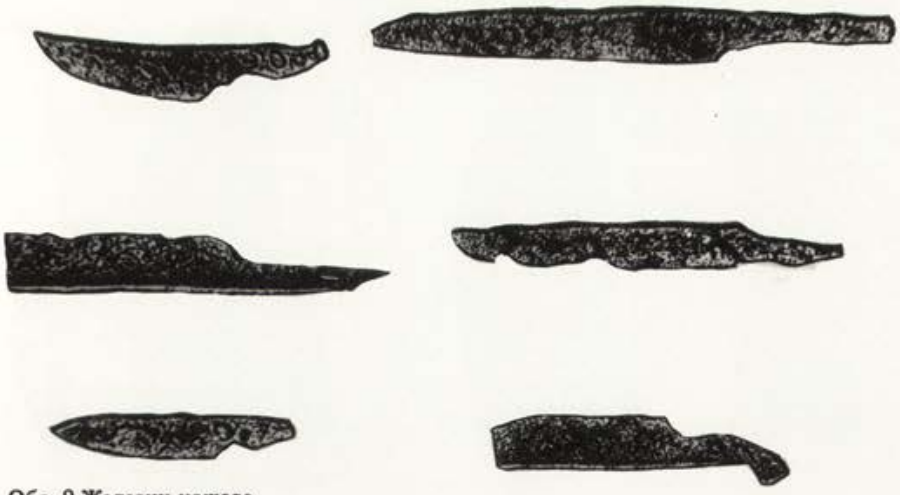

Обр. 7 План на средновековната българска архитектура XI-XII век

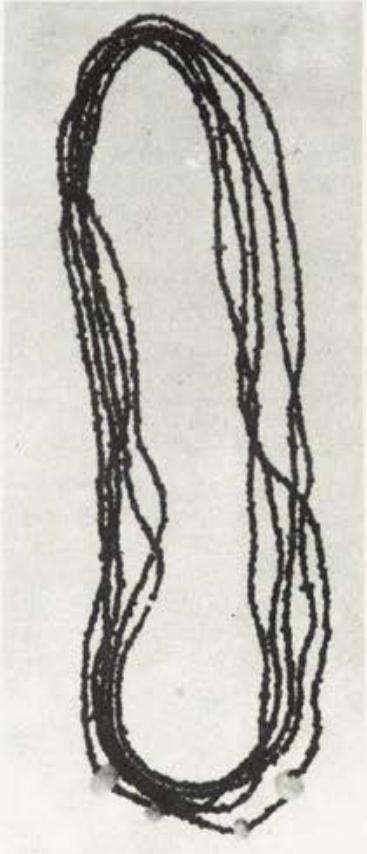

Обр. 8 Монограми върху сграфито съдове

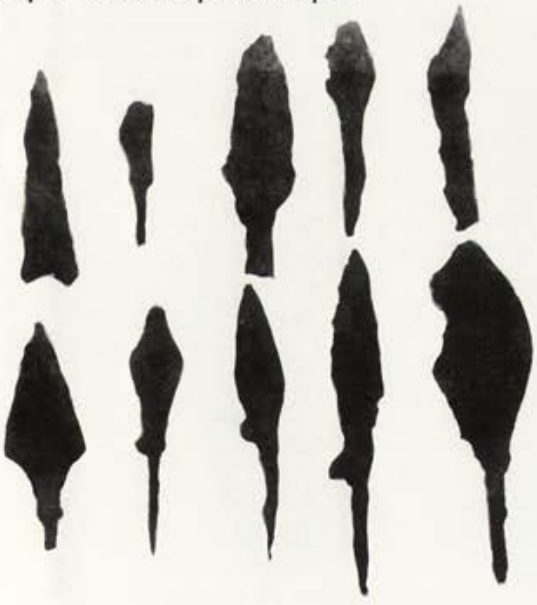

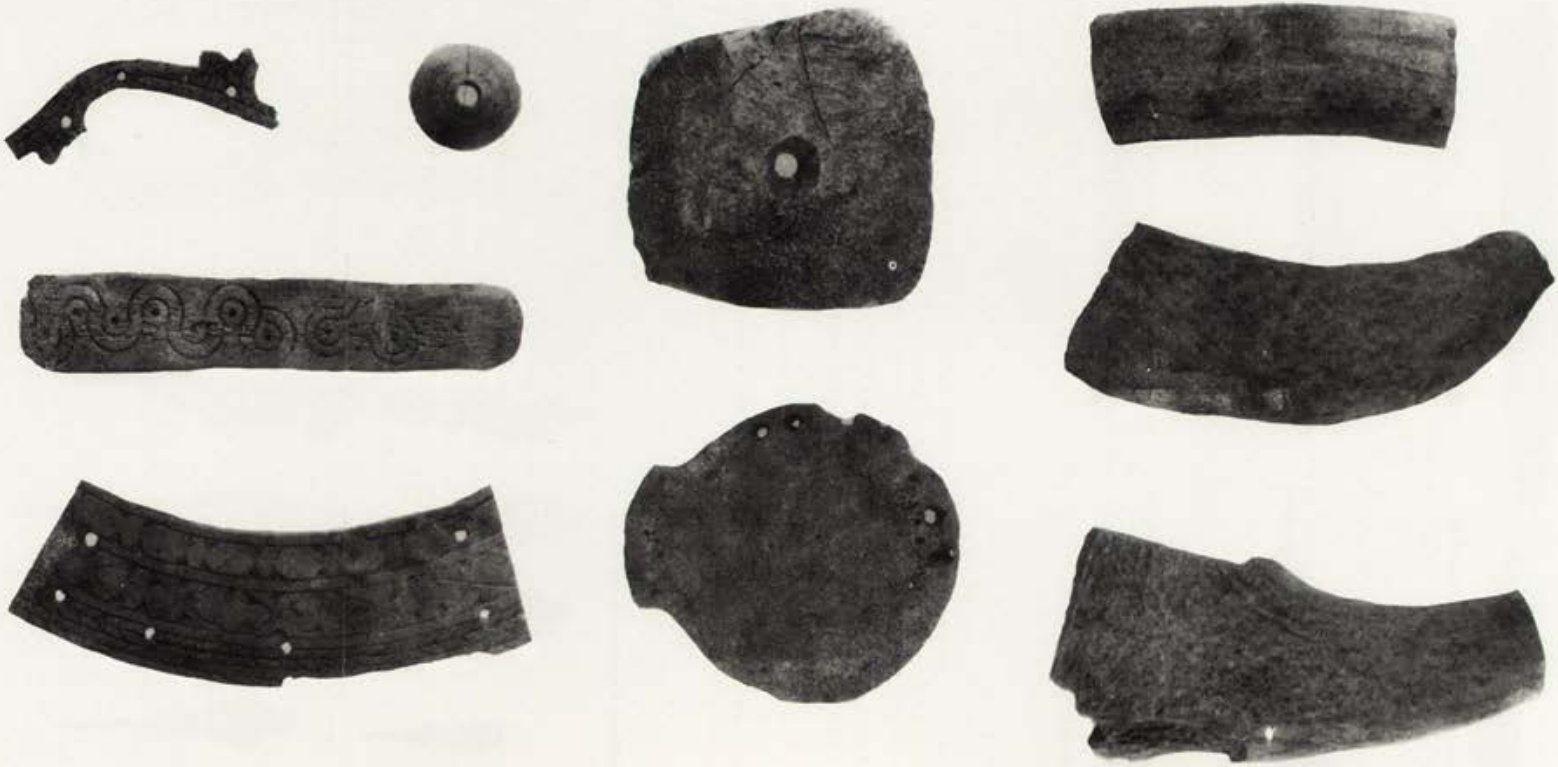
Обр. 9 Железни ножове

Обр. 10 Низ от стъклено манисто

Обр. 11 Железни върхове на стрели

Обр. 12 Еленови рога (суровини, полуфабрикат, обработени)

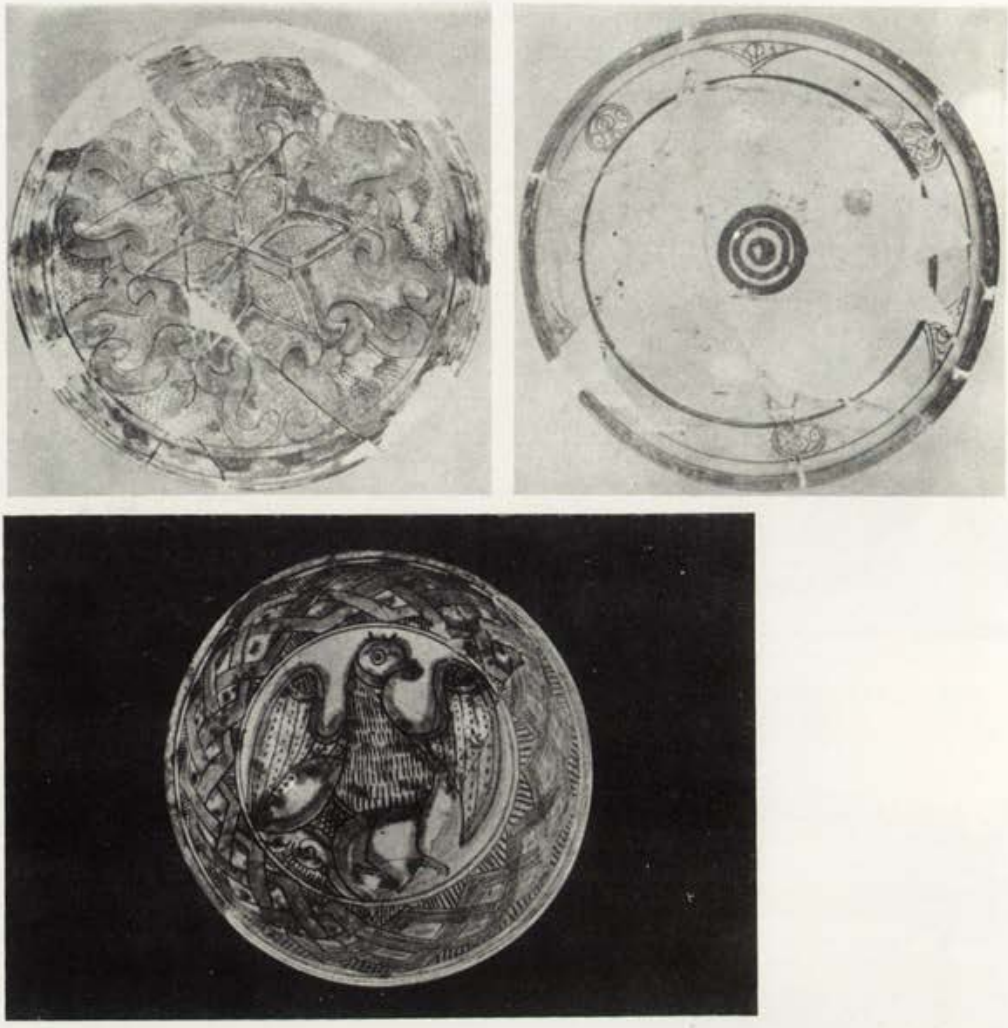
Обр. 13 а, б, в, г - Средновековна керамика XII-XIV век

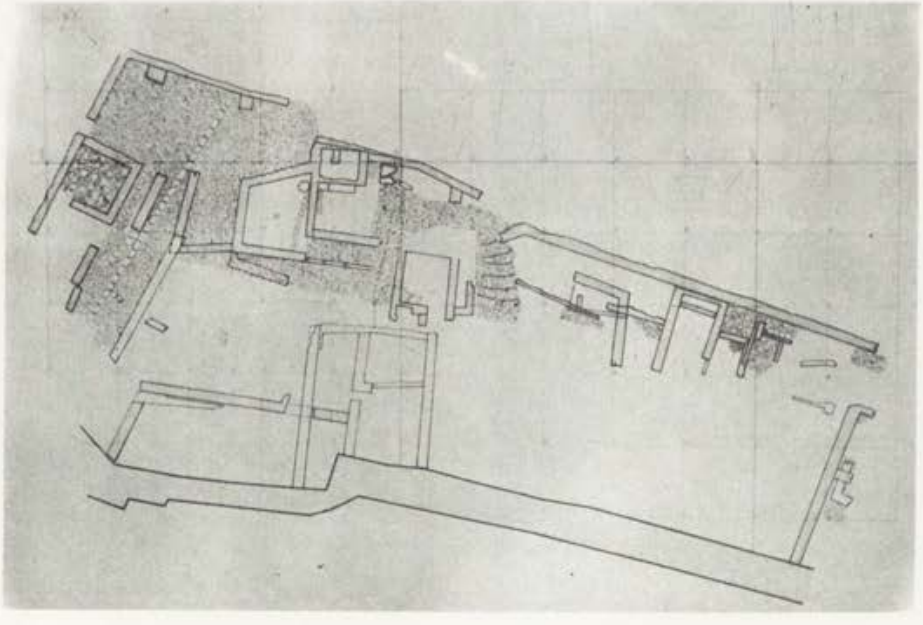
Обр. 14 Оловни похлупачета за териак

Обр. 15 Разкритите зидове на сградите в квартала

Обр. 16 План на архитектурен обект от турската епоха

Обр. 1 Бяла Бона от Велико Търново

Обр. 2 Аника Костова от Велико Търново (съпруга на Хр. Караминков)

Обр. 3 Тодора Панова Семерджиева от Велико Търново

Обр. 4 Кириаки Папайодова от Велико Търново

Обр. 5 Анна (Анка) Панайотова-Бенина от Велико Търново

Обр.6 Кина Хаджистоянова от Горна Оряховица

Обр. 7 Вангели Писарева Шопова от Горна Оряховица

Обр. 8 Зойка (Зоица) Обрешкова от Горна Оряховица

Обр. 9 Баба Недювица-Свищовчанката от Горна Оряховица

Обр. 10 Велика Маньовица от Горна Оряховица

Обр. 11 Елена Грънчарова от Горна Оряховица

Обр. 12 Велика Христова Цонзарова от Лясковец

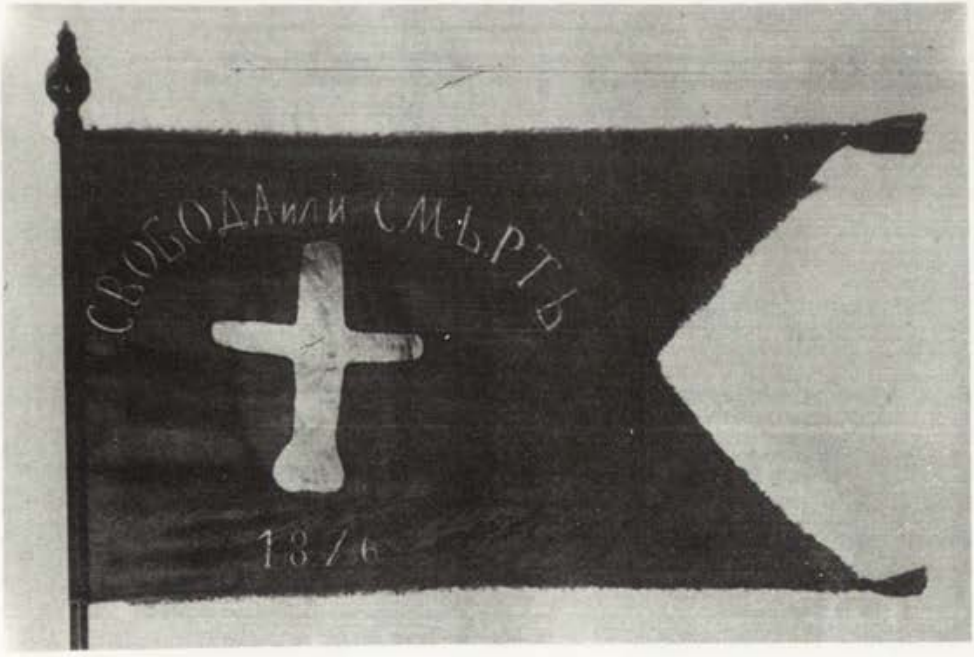

Обр. 13 Рада Поппетева от Севлиево

Обр. 14 Мариола Иванова от Севлиево

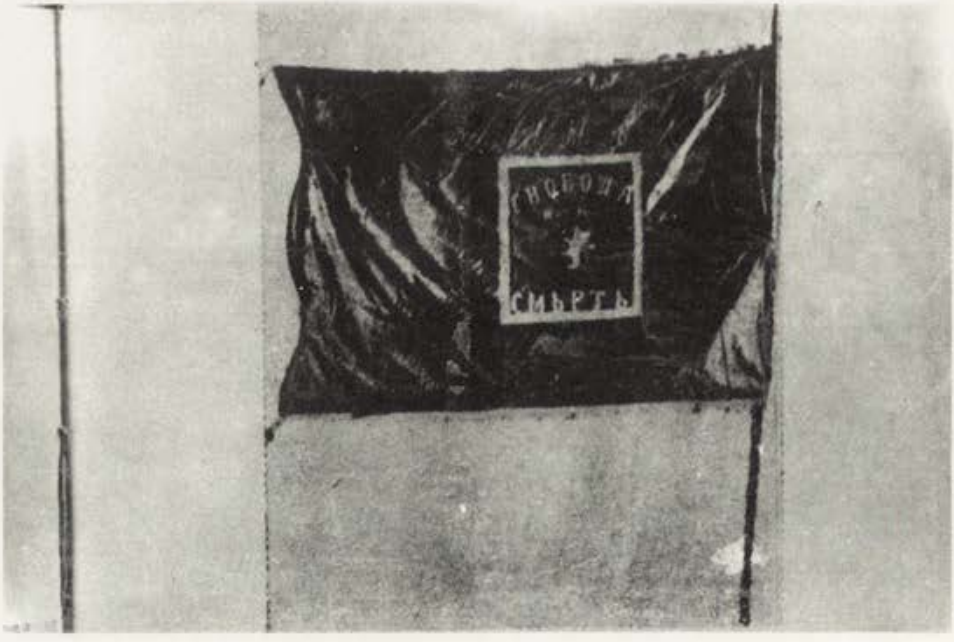
Обр. 15 Знамето на горнооряховските въстаници от 1876 година

Обр. 16 Знамето на горнооряховските въстаници, заловено от турците 1876 година

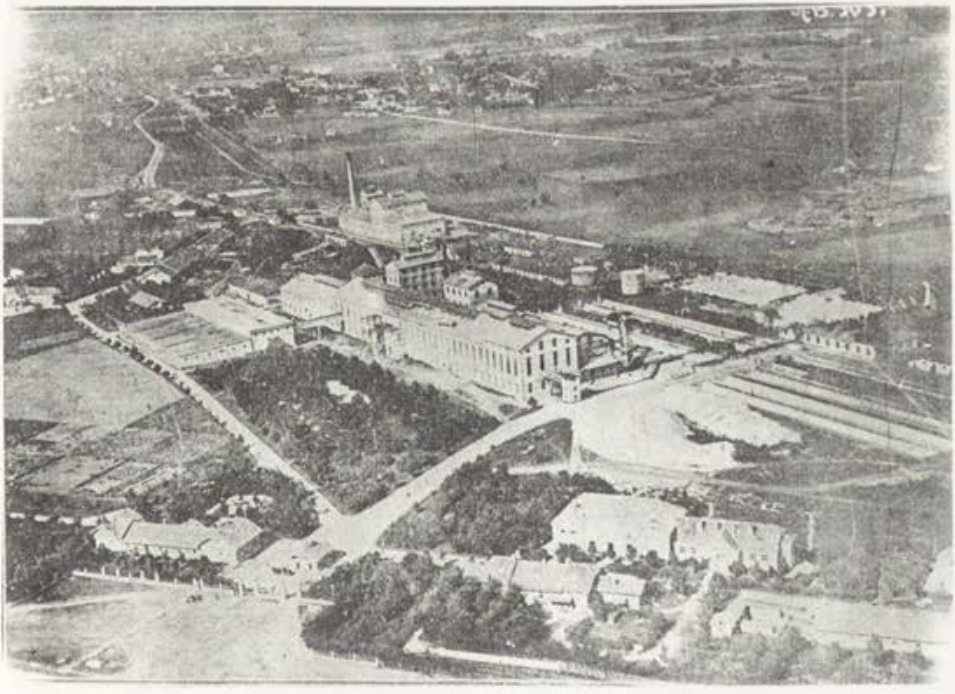
Обр. 17 Знамето на габровската чета 1876 година

Обр. 1 Касапската чаршия в Г. Оряховица, около 1900 год.

Обр. 2 Захарната фабрика на Чехско-българско АД, основана 1912 г.

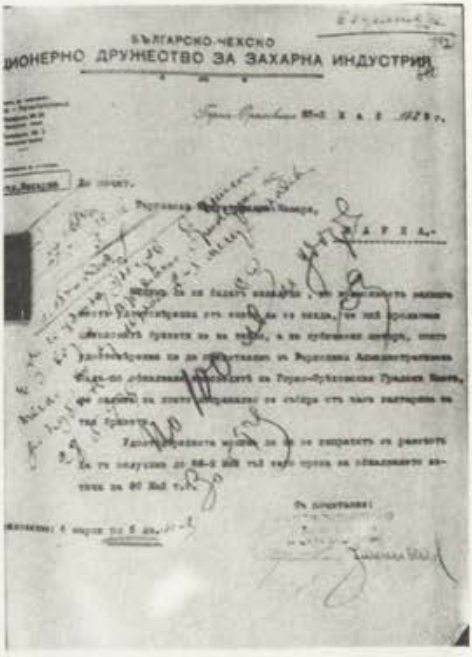

Обр. 3 Работници от бонбонената фабрика на Ст. Обрешков, 1914 год.

МЕЖДУНАРОДНИ ТРАНСПОРТИ

Я. ХРИСТОВЪ & М. ГЕРМАНОВЪ

Обр. 4 Документ за износ на захар-кристал за Цариград, 1928 год.

БЪЛГАРСКО-ЧЕХСКО

ДИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО ЗА ЗАХАРНА ИНДУСТРИЯ

Обр. 5 Молба за издаване на удостоверение за продажба на цвеклови брикети на кубичен метър, 1929 год.

КИНКА ПАНАЙТОВА, ВАНЯ СТАНЧЕВА – ПРИНОСЪТ НА КОСТАНТИН, НЕДЯЛКО И АНГЕЛ КАРАНЕШЕВИ В ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКИЯ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ

Обр. 1 Константин Каранешев с жена си Димитра и тримата си внука Константин, Ангел и Владимир, 1933 г.

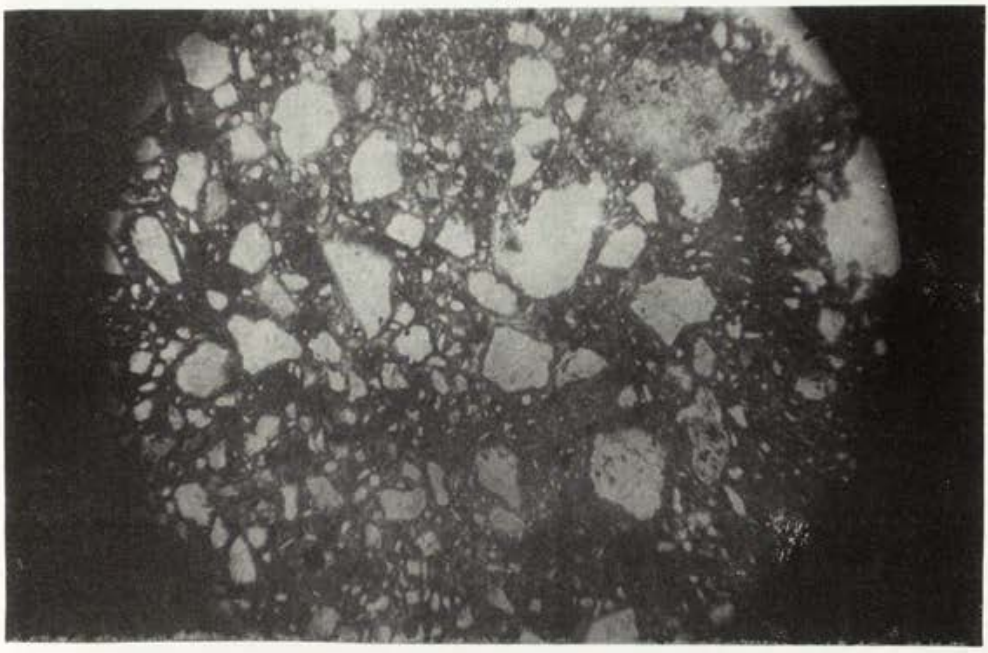
Обр. 2 Недялко Каранешев, В. Търново, 1923 г.

Обр. 3 Ангел Каранешев, 1956 г.

Обр. 4 Изложба на Недялко Каранешев по случай 80-годишния му юбилей, 1957 г.

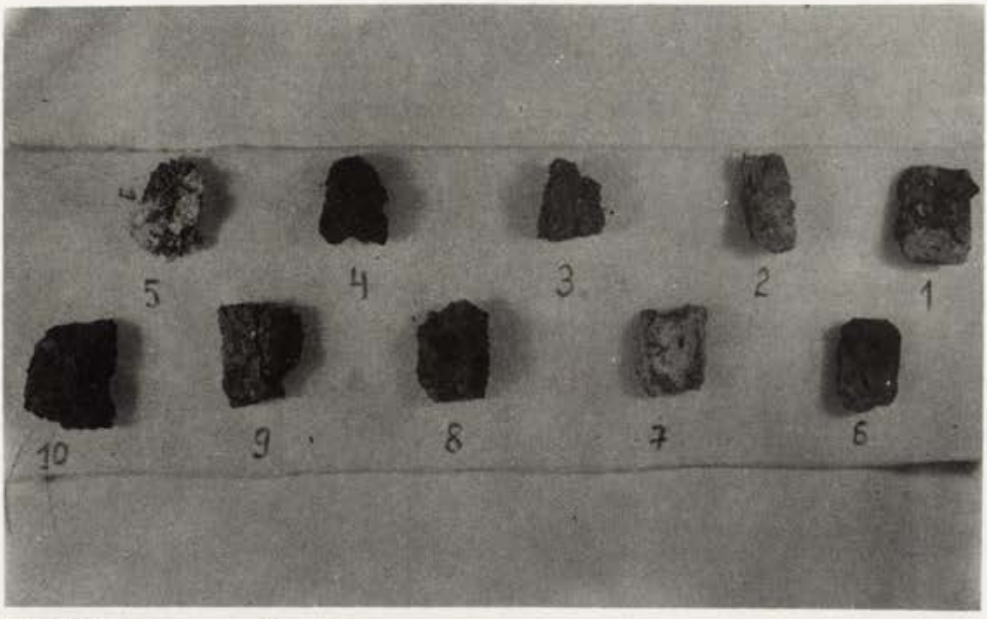

Обр. 1 Големина на минералните зърна във фракция 0,05-0,01

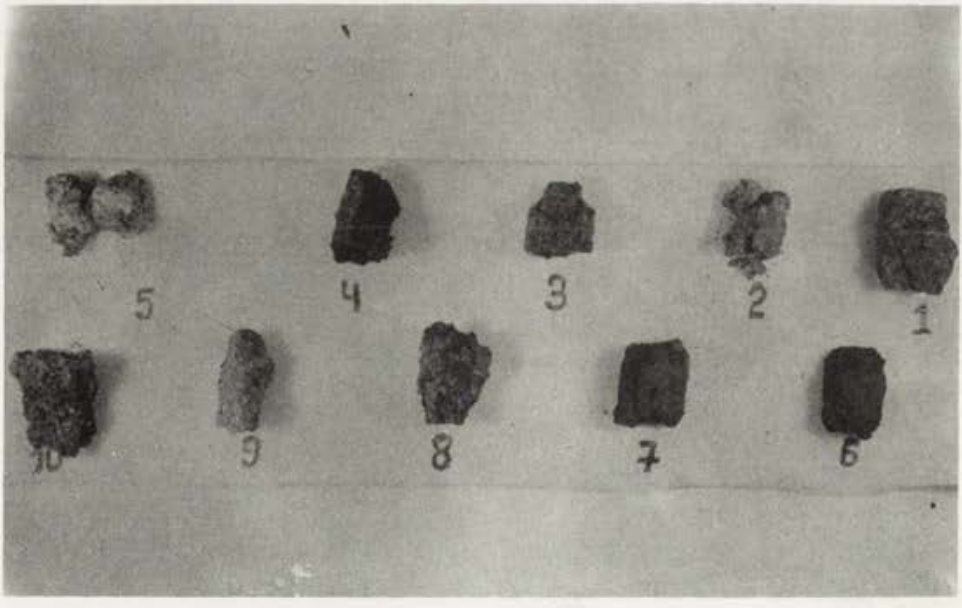
Обр. 2 Микроснимка на проба 6

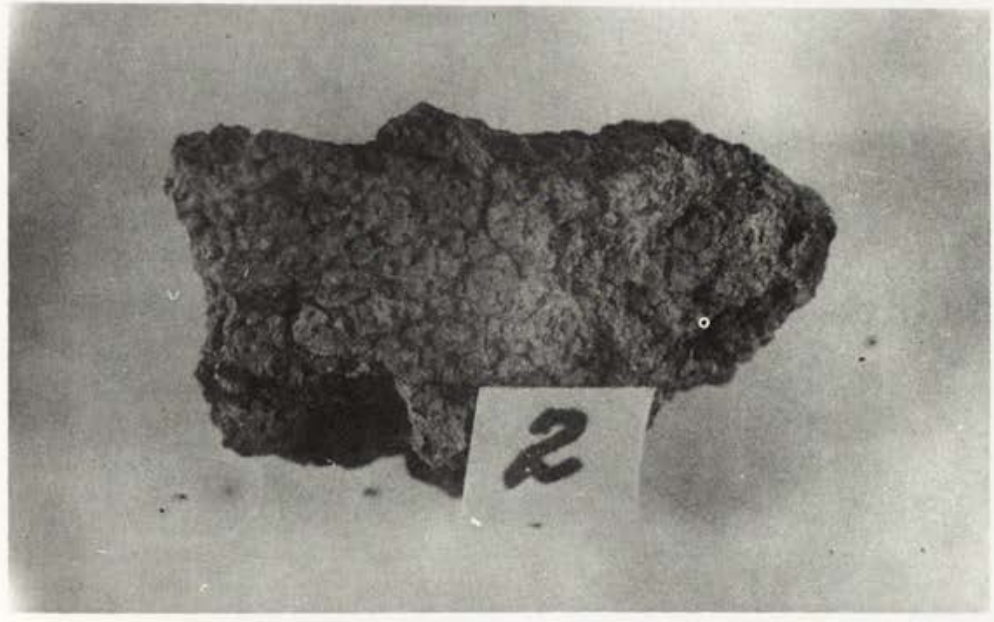
Обр. 3 Състояние на пробите преди консолидацията

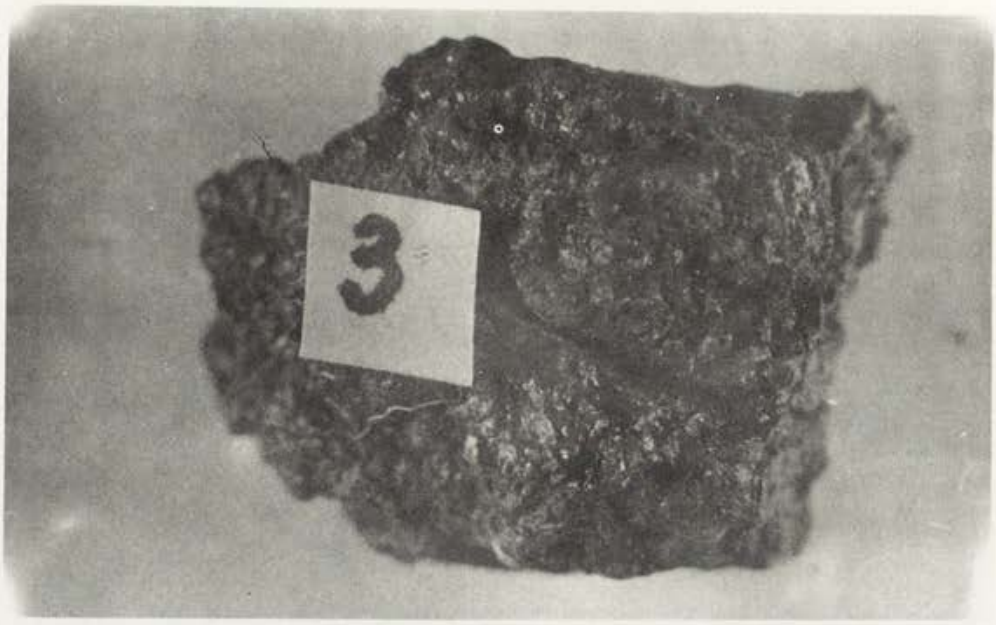
Обр. 4 Състояние на пробите след консолидацията

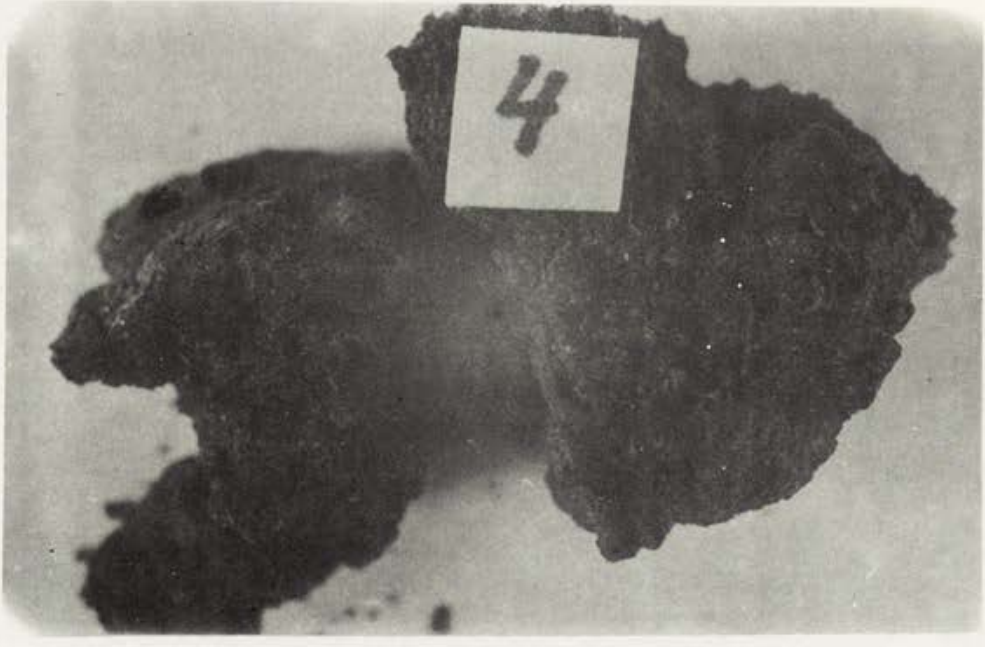

Обр. 5 Десет снимки, показващи състоянието на пробите след извършване на теста за изпитания (без последната фаза)

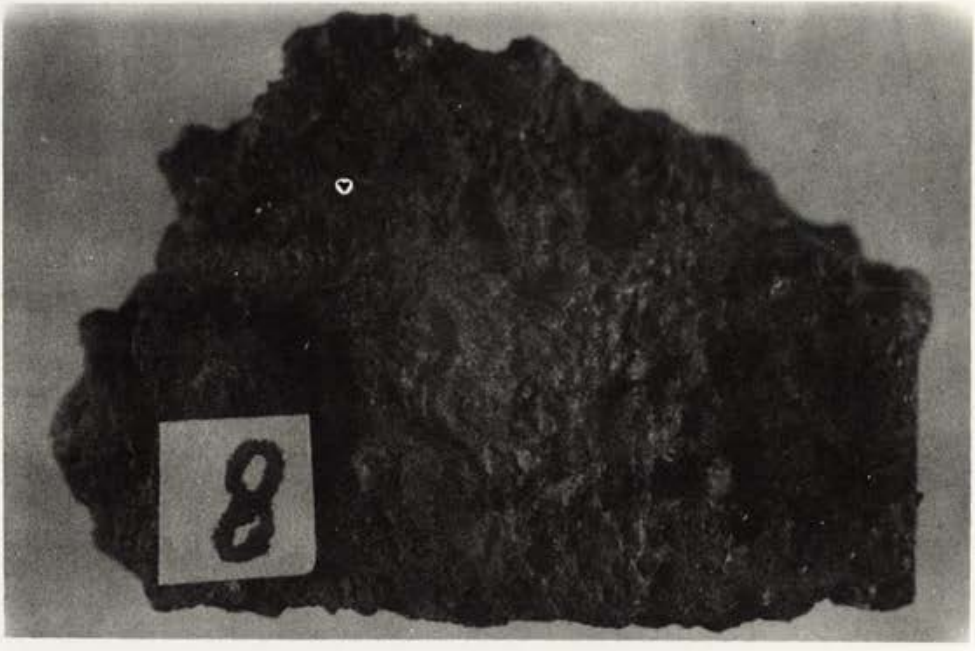

3

4

5

6

7

8

9

10

ТАБЛИЦА №3

проба №	първоначално тегло	консолидант	тегло след I импрегниране	тегло след II импрегниране	количество на поглъщания разтвор	следи от пребиваване в камерата	64 при 60°C	64 при -20°C	тегло
1	29,5000	2% р-р на Линовакс К-50 в етанол	30,2900	30,5000	1,00	няма видими разрушения	напукване		29,2001
2	13,3121	3% р-р на Линовакс К-50 в етанол	13,4009	13,9009	0,5882	няма видими разрушения	разпрашаване		6,9015
3	20,5036	мобилит разреден 1:5	22,1000	21,8996	1,5304	леки видими разрушения	напукване		20,8937
4	15,5100	4% р-р на Линовакс К-50 в етанол	16,2986	16,900	1,3900	няма видими разрушения	разпадане		12,9880
5	18,0000	5% р-р на Линовакс К-50 в етанол	18,9239	13,9930	0,9930	няма видими разрушения	разаробяване		15,7888
6	19,5924	нанесен предишния ден	21,9857	22,9105	3,3171	няма видими разрушения	стабилно състояние		21,0000
7	17,6095	епоксидна смола/полиол 1:1	19,9892	20,9088	3,2993	няма видими разрушения	стабилно състояние		19,0006
8	17,6402	ПВА лепило	19,9893	20,3093	2,6692	няма видими разрушения	напукване		18,6593
9	23,5929	мобилит разреден 1:40	24,9391	24,9391	1,3902	няма видими разрушения	напукване и слабо разпадане		21,1006
10	40,1972	мобилит разреден 1:4	42,9895	42,9903	2,9931	няма видими разрушения	напукване, подкожухване		39,2404

Обр. 6 Таблица за резултатите от проведените изследвания.

Обр. 1 Каталог на изложбата "1000 години българска икона IX-XIX в.", 1976 г.

Обр. 2 Плакат на изложбата "Българско средновековно изкуство и цивилизация", 1980 г., Париж

Обр. 3 Плакат на изложбата "Български икони", 1985 г., Висбаден (Германия)

Обр. 4 "Съкровищата на българското средновековно изкуство VII-XVI в." - каталог на изложбата, открита в Женева през 1988 година

Обр. 5 Каталог на изложбата "Икони от България", 1988 г., Елванген (Германия)

Icones de Bulgarie

l'Ecole de Tryavna

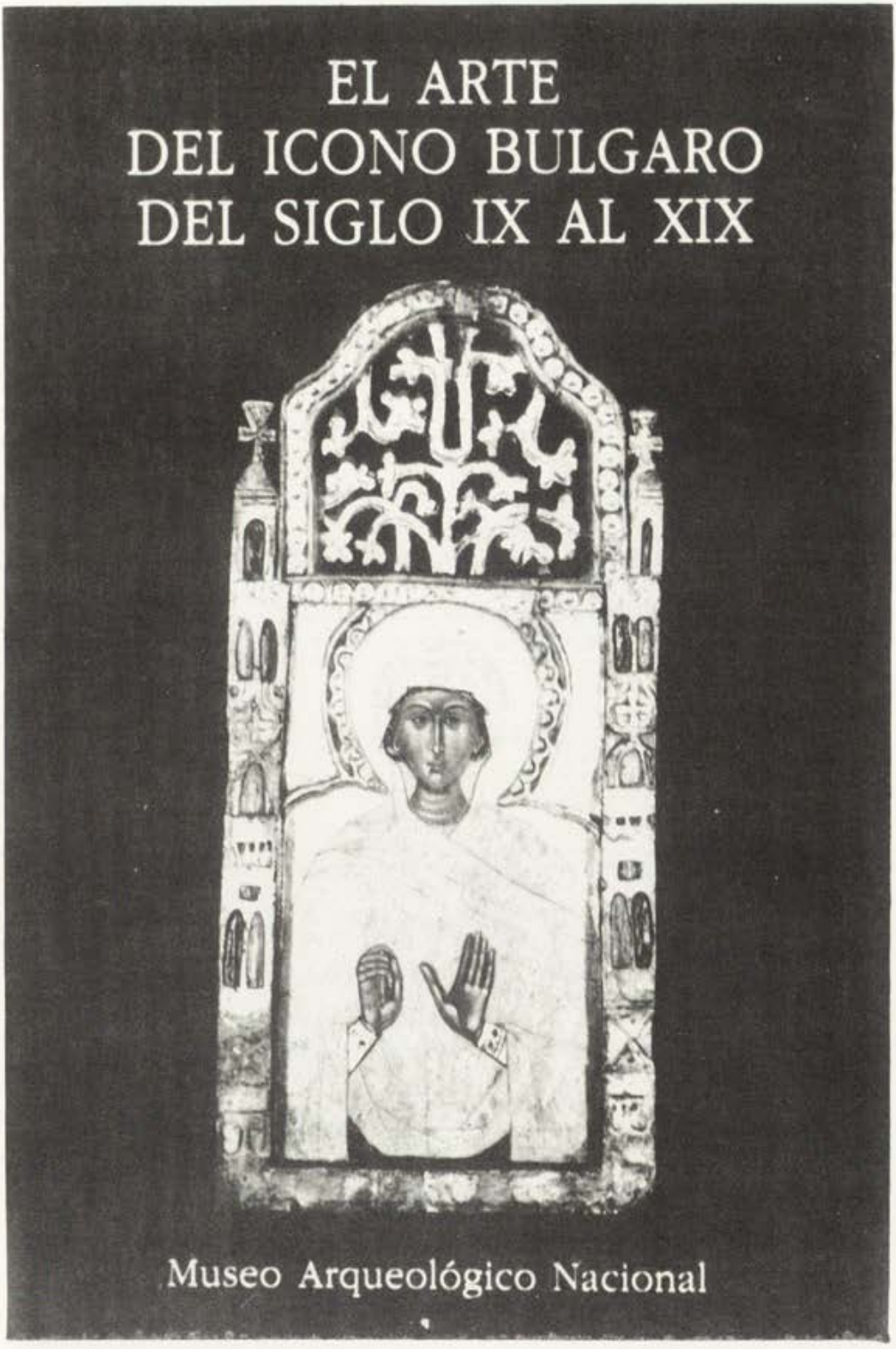

Hôtel de Sully
62, rue Saint-Antoine
75004 Paris

13 septembre
30 octobre 1988
Ouvert tous les jours,
de 10 h à 18 h

Exposition organisée
dans le cadre du
Festival d'Art Sacré
de la Ville de Paris
en collaboration avec
la Caisse Nationale des
Monuments Historiques
et des Sites
et avec le Comité de la
Culture de la République
Populaire de Bulgarie
(Galerie d'Art Nationale)

Обр. 6 Плакат на изложбата "Български икони – Тревненска школа", Париж, 1988 година

Обр. 7 Каталог на изложбата "Изкуството на българската икона IX-XIX век", 1989, Мадрид

Обр. 8 Плакат на изложбата "Български икони XVII-XIX век", 1989 г., Киети (Италия)

Обр. 9 Каталог на изложбата "Български икони", 1990 год., Токио

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

ЕТНОДЕМОГРАФСКИ, СОЦИАЛЕН И СТОПАНСКИ ОБЛИК НА ГОРНА ОРЯХОВИЦА XV—XVIII в.

ВАСИЛ МУТАФОВ

Късносредновековният период от историята на Г. Оряховица е много слабо проучен, но през последните няколко десетилетия влязоха в обръщение редица османски документи, които дават възможност да се направят конкретни изводи за възникването и развитието на селището, статута му, неговия етнодемографски облик, а за определен период (XVII—XVIII в.) и за социалната и стопанската му структура. Важно е обстоятелството, че Г. Оряховица в продължение на няколко века има еднакъв статут с околните селища — Арбанаси, Лясковец и Долна Оряховица, което дава възможност за сравнения и откриване на тенденциите в самостоятелното развитие на тези селища.

Настоящото изследване се базира на анализ на приведените в известност турски документи[1] и един непубликуван регистър за данъка джизие (поголовен данък) от края на XVII и началото на XVIII век[2], както и върху изследванията на други автори[3].

С османското нашествие се поставя началото на нов етап в развитието на селището около средновековната крепост „Ряховец". Нашествениците запазват крепостта и тя им служи до 1444 г., когато с похода на Владислав III Ягело е разрушена. Монетните находки от времето на Баязид I (1388—1402) и Мурад II (1421—1451) също показват, че след средата на XV в. крепостта не е обитавана[4]. Твърде вероятно е през този период в близките околности на крепостта да не съществува българско селище. Поне известните документи не дават указание за това, а археологическите проучвания са в началния си етап.

Най-старият документ от средата на XV в. сочи Г. Оряховица за мюсюлманско селище. То е наречено „Село Векилир и Сюлейман и Иса кьой" и е във владение на тимариотите Исхак, Хасан, Неби и Ферхад[5]. Това трисъставно име показва имената на по-ранните собственици на селото — тимариотите Векилер, Сюлейман и Иса. Много важно е споменаването „С друго име Рахова". Очевидно регистраторът уточнява, че мюсюлманското селище е приемник на българското Рахова (несъмнено средновековното българско поселение около

едноименната крепост). В това селище живеят 23 мюсюлмански домакинства и 20 неженени мюсюлмани. Между тях са 1 имам с тримата си сина, двама спахии с по трима сина, четирима спахийски синове, които притежават бащините си берати, един притежател на доганджийски берат. Между населението на Рахова са отбелязани и трима души като „синове на Абдулах" — Алягьоз, Муса, Алягьоз, което е несъмнено указание за немюсюлманския им произход и прави възможно допускането за помюсюлманчване на населението от българското селище[6] наред с колонизацията на турци (гарнизона в крепостта).

През 80-те години на XV век под името Раховиче селището е тимар на Хадър син на Махмуд, и на Мустафа син на Мехмед. В него вече живеят 29 мюсюлмански домакинства.[7]

За първи път българи се срещат в с. Раховица, според документите, едва през 1618 г.[8] Наред с това се срещат няколко селища с името Раховиче — Мала, Средна и Голяма[9]. По това време селото е част от вакъфа на Рустем паша заедно със селата Арбанаси, Лясковец и Д. Оряховица, смятало се е за едно от „арнабуд кариелери" т. е. едно от албанските селища[10]. Очевидно през XVI век, от който няма документи за всички гореспоменати селища, са станали събития, които са довели до появата на някои от тях, до побългаряването им, до включването им в един вакъф и т. н. Тук ще се опитаме да дадем отговор на тези въпроси, доколкото намираме податки в известните вече документи.

За да стане вакъфско, за да бъде вакъфирано от Рустем паша независимо приживе или след смъртта му, селището е трябвало да бъде негова собственост. Според фермана на Махмуд II, който включва съдържанието на други по-стари фермани „арнабуд-кариелери", Лясковец, Средна и Долна Оряховица и Арбанаси са били вече собственост на Рустем паша (1535 г.), без да се посочва по какъв начин той се е сдобил с тях. Можем да предполагаме, че са закупени от него, защото най-голямото — Арбанаси, със сигурност (документирано) е закупено за 1694 сике алтуна от предишния му собственик Пир Ахмед Челеби между 1540—1544 г.[11]. До това време и останалите села ще да са станали негова собственост, а вакъфирането им — след 1569 г., когато той умира. Във всеки случай през 1582 г. вакъфът е бил вече оформен.

Що се отнася до различните наименования на селището трябва да отбележим, че те отразяват етнодемографските процеси, които се развиват през първата половина на XVI в. във Великотърновския край. Показателно е, че през XV в. само Лясковец, под името Лясковиче, е българско селище с 26 домакинства и 2 вдовици, докато днешните Горна, Долна Оряховица и Арбанаси не фигурират в османските документи от това време. Следователно, ако са съществували средновековни селища, те са били унищожени, а населението им разпръснато. Тъкмо през XVI в. се създава българско селище на територията на дн. Г. Оряховица, което съществува заедно с мюсюлманското. В следващия век се посочват две конкретни наименования: Раховица-и мюслюм с 222 ханета (данъчни единици), т. е. мюсюлманска Раховица и Раховица-и гюберан с 98 ханета, т. е. българска Раховица[12]. От XVI в. са и първите данъчни документи за християнско население в Арбанаси — 69 домакинства и 72 незадомени[13]. Същото се отнася и за Долна Оряховица — с 92 български домакинства. Лясковец по това време има 454 жители — мъже. Появяването на българ-

ски селища свързваме с така нар. „арнаутско преселение", още повече че и горепосочените селища са смятани навремето като „арнаутски". По-долу ще се спрем на проблема за етническата принадлежност на тези селища. В случая е важно, че през XVI—XVII в. християнското население в тях нараства. Към края на века (XVII в.) българите в Раховица достигат 364 души мъже[14], а следите от мюсюлманската Раховица се изгубват. Също така нараства и населението на Арбанаси, което в началото на XVII век има задължение да плаща 407 джизие ханета. За сравнение ще посочим, че Търново с махалите през 1618 г. плаща 340 ханета, 1638 г. — 290, а през 1643—1644 г. — 258.[15] Най-значително е нарастването на селищата от вакъфа през 60-те години на XVII в. Според някои турски документи по това време раята на Търново и казата протестира пред Великото везирство, затова че 40 души от Търново са се изселили в Арбанаси, а още неколкостотин от околните села се заселили в Средна Раховица, Мала Раховица и Лясковец. Засегнатите не искали да плащат данъците на изселилите се.[16] Очевидно е, че селищата от вакъфа са станали притегателен център за населението от казата. Това се дължи преди всичко на привилегиите, които те получили във връзка със статута си. Арбанаси още след като става собственост на Рустем паша, добива дервенджийски статут, било освободено и опростено от тегобата да се отсяда в него, да дава съгледвачи, от авариз и държавни повинности и т. н. С добиването на вакъфски статут и останалите селища получават редица привилегии. На вакъфското управление е обезпечен ненакърним фискален имунитет, по отношение на данъците и таксите явa, качкун, бейт-юл-мал, мал-и ганб, мал-и мевкут, джурм-ю джинает и други от групата бадихава, данъка върху овцете и пр. — така нар. русумсербестие. Тях вакъфската власт събирала изцяло в своя полза, без да ги подели с местните административни органи — санджак бейове и субаши. Все на нея принадлежало правото да прибира джизието на немюсюлманските жители... Местните жители били освободени от данъка нузул. На функционерите на централните фискални органи било забранено да се намесват при събирането на данъците.[18] Във фермана на Махмуд II, цитиран погоре, се потвърждават правата, които населението на Г. Оряховица е имало още по време на султан Сюлейман I: „... на всеки външен човек с какъвто чин и положение да е и към каквато и категория да се числи се забранява да влиза в пределите на тия свободни и независими села. На външните лица — били те държавни служители или не, били те редовни царски войници или офицери — не се допуска по никой начин да нахлуват в територията на тези села и да се намесват в административното управление и делата на тия села. Също тъй не се позволява и на други външни лица да влизат в частни разпри, да се карат и спорят със самата рая селяни, които живеят в земите на тези села... Управителят или войводата на вакъфа е длъжен да... покровителствува живота, честта и имота на раята селяни, да се грижи за развитието на тяхното богатство и на икономическия им поминък и да удовлетворява всякога законните нужди на земеделците, които обработват земите на тия села... Раята селяни не бива по никакъв начин да се притесняват и зле третират от него самият или неговите хора..."[18].

Много е богата информацията за еднодемографския облик на Г. Оряховица в дадения като приложение откъс от регистъра за по-

головния данък джизие-и гюберан от края на XVII и началото на XVIII в. В него са регистрирани 341 пълнолетни мъже, разпределени в три категории: висша — 18 души, средна — 120 души и ниска — 203 души. Приблизително населението на Г. Оряховица по това време е над 1000 жители. За сравнение ще посочим, че в Лясковец по това време живеят приблизително 1400 души, Д. Оряховица — 276, в Арбанаси — 1400—1500 души.[19] В регистъра се съдържат и сведения за етническата принадлежност на населението. Срещу имената на 94 души е отбелязано „рум", т. е. грък, макар в практиката много често то да означава християнин. За отбелязване, че 90 души от регистрираните като гърци са от категорията на среднозаможните и 4 — от бедните, а нито един от богатите. Тук веднага се налага съпоставка със сведенията за с. Арбанаси, където всички регистрирани като гърци са: във висшата категория — 33, в средната — 99, и в нисшата — 65. В Лясковец и Долна Оряховица не са регистрирани гърци. Възниква въпросът как трябва да интерпретираме ертнонима „рум" — със значение грък или християнин? Според нас трябва да се доверим на регистратора, защото в този документ са отбелязани имената само на християни, които плащат данъка „джизие", и би било безмислено след като регистърът е само за християни, да се констатира, че те са такива. Още повече че са отбелязани и други народности — българи, сърби, албанци, власи, босненец, руснак. Причисляването на Г. Оряховица към арнаутските села не е случайно. Очевидно и в него са настанени преселници от югозападните български земи в края на XV и началото на XVI в. както в Арбанаси, Д. Оряховица, Лясковец. Макар в разглеждания регистър в Г. Оряховица да не е посочен нито един албанец. Впрочем като албанци са отбелязани само 4 жители на с. Арбанаси, както и 14 власи, 4 сърби, един руснак и един босненец. Друг е въпросът, дали това население наистина е гръцко или и тук както в Арбанаси, Лясковец и Долна Оряховица става въпрос за смесено население в преобладаващата си част, славянско, но с неустановено народностно самосъзнание и прогръцки тежнения (в Арбанаси). Този въпрос можем да изясним с използуването на антропонимичните и други сведения от регистъра. Така 7 души от регистрираните като гърци в Г. Оряховица носят славянски имена — Радул, Злато, Вълчо, Стойко, Драган, Петко, а на 13 души славянски са бащините им имена — Стоян, Станчо, Стайко, Стойко, Стойо, Недо, Първо, Петко, Драгостин, Злато, Вълчо. Това са 21,2% от регистрираните като гърци. В действителност в Г. Оряховица са регистрирани хора, чийто имена имат чужд произход — гръцки или албански: Яно, Йорги, Нико, Дука, Велизар, Пано, Гьон, Пато, Сиран, Лека, Бехне, Саранде, Стамат, Кобзо, Гино, Паскал, Панго, Бато, Филко, Кочо, Коно и др., които са регистрирани като гърци. Още помного са тези имена при перегистрираните като гърци — Панго, Пано, Нико Пано, Яно Сино, Гьон Миха, Янаки Кондо, Пето Йорго, Кино Паскал, Кочо Чолхе, Нико Кондо, Лека Стамо, Гьока Стамо, Гьока Кондо, Ставри Йорго, Димо Яно и др. Очевидно е, че според имената населението на Горна Оряховица през този период е еднородно, независимо дали регистраторът е отбелязал или не народностната принадлежност. Очевидно е и сходството с именната традиция и в останалите селища. Само в Долна Оряховица славянската традиция е по-голяма. Ако сравним именната традиция от селищата във вакъфа на Рустем паша с именната традиция от другите райони на

страната, ще констатираме изключително нисък процент на използуване вариантите на имена от славянска основа Рад—, Стан—, Добр—, Брат—, Драг—. Те имат средна честота на използуване в българските земи 28,6%, в Търновския край — 33,1%, в селищата от вакъфа — 0,8%, а в Арбанаси — по-малко от 0,1%.[20] Само в Долна Оряховица делът на тези имена е в съответствие с дела им за Търновския край. Изолираността на явлението ни кара да направим сравнение с областта, в която славянската традиция в имената на посочената основа показва най-незначителен процент — Битолско—Костурско. Основание за това имаме в неоспореното от никого, макар и неподкрепено с документи, предание, че жителите на тези села (особено на Арбанаси) са преселени от някогашната Пелагонийска епархия (селищата около Битоля). Към това ни насочва и смесицата от славянски, гръцки, албански и влашки имена. Още през Средновековието в част от албанските земи, Епир, Тесалия и най-южните части на Македония с Халкидическия полуостров живее смесено българско, гръцко, албанско с влашко население, което е създавало условия за асимилационни процеси, осъществявани най-вече чрез смесени бракове. Благоприятен фактор за такова смешение е еднаквата християнска религия, която обединява отделните етнически групи в тази област, както и липсата на граници в рамките на Византийската империя, под чиято власт се намират те през XI—XII в. Резултат от тези асимилационни процеси е формирането на семейства с различен етнически произход, с различни по езиковия си произход лични имена и в някои случаи с недостатъчно отчетливо или с двойнствено народностно съзнание. Терминологичен израз на подобно състояние на етническа хибридност, явяваща се при асимилационните процеси, са определения за отделни лица като „българо-албано-влах", „сърбо-албано-българовлах", които се срещат у някои византийски извори. По същия начин протичат тези процеси и през следващите векове при честа промяна на политическите граници. С османското нашествие наред с колонизацията и помюсюлманчването се прибягва и до масово изселване на местното население към централните и източни области на Балканския полуостров — от XV та чак до XVII в.[21] По същество такова обезлюдяване е така нар. „арнаутско преселение", изследвано от Д. Яранов,[22] макар в него да не са посочени по неизвестни за нас съображения селищата от вакъфа на Рустем паша. Преданията за произхода на населението на с. Арбанаси, на Кондовската махала в Лясковец, причисляването на Долна и Горна Оряховица към арнаутските селища (в документите) не е случайно. Засега то се подкрепя от анализа на именния репертоар в посочения регистър. В подкрепа са и антропологичните данни за цвета на очите, веждите, брадата, ръста.

Направеното отклонение ни дава възможност с голяма вероятност да пресъздадем етнодемографските процеси, които са се развили в селищата от вакъфа от края на XVI до края на XVIII в. За да се оживят селищата, а и в съответствие с политиката на централната власт, тук се настаняват преселници от югозападните български краища, които слагат началото на Арбанаси, Горна Оряховица, Долна Оряховица като християнски селища на мястото на унищожените, помюсюлманчени или мюсюлмански селища. С дадените им привилегии като вакъфски те стават притегателен център за населението от околните селища и населението им бързо нараства. Ако съдим по завършека на етнодемографските процеси, отразен в разглеждания от нас

регистър, ще констатираме, че следите на първите заселници най-трайно са се запазили в Арбанаси, донякъде в Лясковец, и се губят в Долна и Горна Оряховица. Останали са само някои фамилни имена, които са придобили по-голяма гражданственост — Арнаудов, Беров, Берков, Гетов, Гецов, Гогев, Дицов, Йоргов, Кинов, Кондов, Лефтеров, Ников, Панов, Стамов, Урумов, Филков, Рачев, Чифудов, Човев, Чонов, Шомов, Янакиев и др. Очевидно масата на преселниците в Арбанаси е била по-компактна, затова там е станало възможно да се реализират прогръцките тежнения на населението (изразена единствено в регистрирането им като гърци), да се създаде самобитна материална култура (но без връзка с гръцката култура) на базата на икономическото благосъстояние на селото и връзките му с редица средноевропейски страни.[23] В останалите селища във вакъфа очевидно преселниците са били претопени и при тях не са се създали условия за изява на чуждо (макар и формално) етническо съзнание.

И ако все пак 28,73% от населението на Горна Оряховица (общо 98 души) са се регистрирали като гърци, то това можем да обясним със съществуващите привилегии, осигурявани дори и при формално самоопределяне като грък, както и с действително заселване на гърци от югозападните български краища. При друг случай обяснихме масовото за Арбанаси причисляване към гръцка принадлежност при очевидно български произход, но и сега ще си послужим с това обяснение. През 1639 г. трансилванският княз Гьорг Ракоци, давайки привилегии на създадените търговски компании, посочва като условие за членство в тях „гърци от южнодунавски произход и минимум капитал."[24] Съвсем естествено много от тези търговци, за да станат членове на компаниите, са се записали като гърци. Създават се условия за подражание, за регистриране като гърци независимо от действителната етническа принадлежност. Примерите в това отношение както за Търново, Мелник, Пловдив, Арбанаси и др. селища са многобройни. Не са останали настрани и някои жители на Г. Оряховица в желанието си да си осигурят привилегии. Посочените по-горе лични и фамилни имена категорично показват българската етническа принадлежност на значителна част от тях.

По отношение на социалния облик на населението на Г. Оряховица данните в регистъра са категорични, 18 души са отнесени към висшата категория, т. е. към богатите, 120 души — към средната (среднозаможни) и 203 — към висшата категория (бедните). Изразено в проценти това съотношение е следното: 5,27% са богатите, 35,16% са среднозаможните и 59,47% са бедните. В края на XVII и началото на XVIII в. в Г. Оряховица е налице сериозна социална диференциация. Сам регистраторът е отнесъл повече от половината на населението към бедните.[25]

Макар и не много, в регистъра се съдържат и сведения за стопанския живот. Сред заможните са се съхранили имената на 7 души търговци: Панго Пано, Боро Сава, Нико Пано, Яно Сино, Марко Димитър, Гьон Михо и 7 души земеделци: Христо Мило, Димо Моско, Гьон Нико, Янчо Радко, Стойо Русте, Димо Танас, поп Филко. В средната категория се срещат имената на занаятчии: Андрейко Сапунджията, Петър Сапунджията, Димо Грънчаря, Йован Цървуларя, Драган Железаря, Вълчо Грънчаря, Бобе Овчаря, и поповете: поп Дано, поп Яно, поп Стате, поп Лафти и поп Велисар. В категорията на бедните са отнесени 128 ратаи и няколко занаятчии: Недо

грънчаря, Йорго грънчаря, Никола бояджията, Сиро бостанджията, Никола Вело говедаря, Гано Иван бъчваря, Драгни сарача и поповете: поп Панго (поп Пано, поп Димо, поп Моско, поп Георги, поп Лека, поп Добри, посочени в регистъра вероятно с прозвища). През 1991 г. влязоха в обръщение редица документи, които по-пълно представят търговските връзки на горнооряховчани извън пределите на империята.[26] От тях става ясно, че търговците от града през последните 30 години на XVII век изнасят жив добитък за продан и угояване в Трансилвания. На пазара в гр. Сибиу те предлагат обработени кожи, копринени, памучни и вълнени платна, връв, канап и хранителни стоки. В митническите книги на този град са записани имената на следните горнооряховски търговци: Никола, Панго, Вота, Йон, Дойко, Мойсе Дойко, Бора, Марко, Бия, Димитър. В кондиката на гръцката компания в същия град са записани имената на Теодорес Пагуни и Гьон. В един списък на гръцки и чужди търговци от същия град е записан гърка Йоан и албанецът Гика, чиито родители са от Г. Оряховица. По всяка вероятност някои от тези търговци трайно са се установили в Трансилвания.

Приведените сведения показват, че към края на XVII в. Г. Оряховица запазва облика си на земеделско селище, но е явна и тенденцията на развитието му като търговско-занаятчийски център.

БЕЛЕЖКИ

[1] Турски извори за българската история, т. 2, С. 1966, с. 161—195 и т. 1, С., 1964, с. 21—60.

[2] НБКМ, ВД 97/12, превод на П. Груевски. Документът отчасти е публикуван, Вж. Димитров, Ст. и Р. Стойков, Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII в. и началото на XVIII в. Известия на инст. по история при БАН, № 14—15, с. 183—194.

[3] Цветкова, Б. За поселищния облик на Търновския край XV—XVI в. — В: Сб. в чест на И. Захариев, С. 1964, с. 164; Турски документи за статута на някои селища във Великотърновски окръг през XVII в. в Известия на Окръжния музей Велико Търново, Варна 1966, с. 61—68.; Цонев, Зв. История на гр. Горна Оряховица и околността му: Лясковец и Арбанаси, В. Търново 1932.; Димитров, Стр. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание, Исторически преглед, 1988, № 10, с. 35—47; За датирането на някои османски регистри от XV в., Известия на БИД, XXVI, С. 1968, с. 246—247; Мутафов, В. За етническия социален и стопански облик на с. Арбанаси през XVII в., Годишник на музеите от Северна България, № 5, с. 83—95.

[4] Бъчваров, Ив. Монетни находки (XIII—XIV в.) от крепостта Раховец. Нумизматика, № 1, 1982, с. 42—43, табл. 1.

[5] Турски извори за българската история. т. 1, С. 1964, с. 21—60.

[6] Андреев, И. Ив. Лазаров, М. Иванова. Асимилаторската политика на османските завоеватели във Великотърновския край, С. 1987, с. 32.

[7] Цветкова, Б., Турски документи. . ., с. 62.

[8] Пак там.

[9] Пак там.

[10] Цонев, Зв., пос. съч., с. 42—53, цит. по Г. Баласчев, и Д. Ихчиев, Привилегиите на раята в земите, завещани на честитите градове Мека и Медина и документи върху тях, Минало, № 2, 1909, с. 142—147.

[11] Цветкова, Б., Турски документи. . ., с. 62.

[12] Димитров, Стр., Бунтовни движения. . . с. 39

[13] ТИБИ, т. 2, с. 455.

[14] Виж приложения откъс от регистър от края на XVII и нач. на XVIII.

[15] Димитров, Стр. Бунтовни. . . с. 39.

[16] Пак там.

[17] Цветкова. Б., Турски документи. . . с. 63.

[18] Баласчев, Г. . . . пос. съч., с. 142—147.

[19] Изчисленията са направени на базата на сведения за Арбанаси, Лясковец и Д. Оряховица от същия регистър, като приемаме, че на регистрираните пълнолетни мъже съответстват толкова жени, а останалите са престарели и непълнолетни жители на селата.

[20] Гандев, Хр. Българската народност през XV век. С. 1972, с. 217—218.

[21] Анделов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 393; Дуйчев, Ив. Проучвания върху българското средновековие, С. 1945, с. 136.

[22] Яранов, Д. Преселническо движение на българи от Македония, и Албания към източните български земи през XV до XIX век. Македонски преглед. № 2—3, 1932, с. 110.

[23] Мутафов. В. За етническия. . ., с. 82—91.

[24] Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX век. Исторически преглед, № 6, 1959, с. 62; Панова, С., Сведения в Държавния архив на град Клуж за търговията между българските земи и Трансилвания през XVII в., Известия на държавните архиви, № 32, 19, с. 157—161; Митническите регистри в държавния исторически архив на гр. Сибиу за търговския обмен между българските земи през XVII в., пак там, № 29, с. 216—222.

[25] Срв. Димитров, Стр. . . Социалната диференциация. . . с. 183—195.

[26] Маслев, Ст. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI—XVII в., С. 1991, с. 136, 137, 252, 397.

ОТКЪС
ОТ РЕГИСТЪР ЗА ПОЛОГОВНИЯ ДАНЪК „ДЖИЗИЕ-И ГЕБЕРАН“ ОТ КРАЯ НА XVII – НАЧАЛОТО НА XVIII ВЕК

НБКМ, ВД 97/12 Превод П. Груевски

19а *Висока категория от Голяма Раховица*

1. . . .

2. . . . със среден ръст, пъстри очи и кестенява брада. Търговец.

3. Панго Пано, с висок ръст, жълто-пъстри очи, отворени (ниско сключени вежди) и сива брада. Търговец.

4. Боро Сава, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестенява брада. Търговец.

5. Нико Пано, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада. Търговец.

6. Яно Сино, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черна брада. Търговец.

7. . . .

8. Йован Стайко, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи без мигли и наболи мустаци. Юноша.

9. Марко Димитър, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Търговец.

10. Гьон[1] Михо, с висок ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестенява брада. Търговец.

11. Христо Мило, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черна брада. Земеделец.

12. Поп Филко, със среден ръст, жълто-пъстри очи и кестенява къса брада. Земеделец.

13. . . . Земеделец.

14. Димо Москоф със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и кестенява брада. Земеделец.

15. Гьон[2] Нико, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълта брада. Земеделец.

16. Янчо Радко, с висок ръст, черни очи, черни вежди и жълта брада. Земеделец.

17. Стойо Русте (Русете, Роста), със среден ръст, пъстросини очи и кестенява брада. Земеделец.

18. Димо Танас, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черна брада. Земеделец.

19. . . .

Средна категория

1. . . . мустаци, бръснат.

2. Сидер Тодор, със среден ръст, пъстросини очи, кестеняви вежди и кестенява брада.

3. Поп Велисар, с висок ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада, рядка.

4. Поп Лефти, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черна брада.

[1-2] *Това име е изписано в двата случая различно, като във втория случай може да се прочете и Гьоре или Гюре. Може да бъде и Гьоне, но най-близо е до Гьон.*

5. Киро (Гирьо, Гино, Кино) със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

6. Янаки Кондо, с черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат.

7. . . . висок ръст. . . кестеняви вежди. . . мустаци. Бръснат:

8. Нико Христо, с висок ръст, пъстросини очи, . . . вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

9. Димо Гино (Кино), със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, загоряло лице и наболи мустаци.

10. Герчо Яно, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада, рядка.

11. Мано Михо, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

12. Никола Тодор, с висок ръст, отворени вежди и пъстросини очи, жълти мустаци. Бръснат.

13. . . .

14. . . . кестеняви вежди. Грък.

15. Андрейко Сапунджията, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

16. Христо Йорго, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и кестенява брада. Грък.

17. Марко Стоян, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

18. Петър Сапунджиев, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Грък.

19. Димо Яно, с висок ръст, жълто-пъстри очи и кестенява брада. Грък.

20. Йован Недо, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

21. Йорго Михо, със среден ръст, черни очи, черни вежди и жълти мустаци. Грък.

22. Параскево Христо, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

23. Нико Михо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и кестенява брада. Грък.

24. Яно Хаймане, със среден ръст, жълто-пъстри очи, сключени вежди и жълта брада. Грък.

25. . . . Грък.

26. Георги Яно . . . ръст, чакърести очи. . . Грък.

27. Йован Коста, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Грък.

28. Урум Симион[1], с висок ръст, кестеняви вежди, небесносини очи и сива брада. Грък.

29. Танас Първо, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Грък.

30. Нико Дука, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Грък.

31. Танас Велисар, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и сива брада. Грък.

32. Пано Марко, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

33. Поп Стате, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и посивяла брада. Грък.

---

[1] *Думата урум е вариант на рум и също означава грък.*

34. Коста Георги, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

35. Велисар Георги, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и буйни мустаци. Бръснат. Грък.

36. Гино Петко, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

37. ... със среден ръст жълто-пъстри очи, отворени вежди... Грък.

38. ... със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и кестенява брада. Грък.

39. Георги Васил, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, обгоряло лице и наболи мустаци.

40. Гьон Георги, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

41. Танас Георги, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Грък.

42. Киро (Гирьо) Георги, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Грък.

43. Пато Йорго, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и кестенява брада. Грък.

44. Димо Грънчаря, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

45. Танас Тодоран, със среден ръст, пъстросини очи, кестенява брада и кестеняви вежди. Грък.

46. Васил Стайко, със среден ръст, отворени вежди, пъстросини очи и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

47. Раду-Коста, със среден ръст, жълтопъстри очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

48. Поп Яно, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черна брада. Грък.

49. ... със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълти мустаци, Грък.

50. Мило Зарко, с висок ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и кестенява брада. Грък.

51. Нико Леско, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

52. Злато Никола, със среден ръст, чакърести очи и кестеняви вежди и кестеняви мустаци. Грък.

53. Сиран Хаймане, със среден ръст, кривоглед, с жълти сключени вежди и наболи мустаци. Грък.

54. Димо Яно, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Грък.

55. ... Георги, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и кестенява брада. Грък.

56. Симон Пройко, със среден ръст, отворени вежди, жълти очи[1] и жълти мустаци. Грък.

57. Дедо Стойко, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

58. Георги Николчо, със среден ръст, пъстросини очи, кестеняви мустаци, кестеняви вежди. Бръснат.

59. Димо Коста, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, жълта брада. Грък.

---

[1] *Тук регистърът може би е пропуснал думата пъстро.*

60. Марко Драгостин, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

61. Георги Леке, с висок ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и кестенява брада. Грък.

62. Янак Георги, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

63. Яно Бахне, със среден ръст, кривоглед, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

64. Йован Цървуларя, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

65. Петре Янаки, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Грък.

66. Коста Нико, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Грък.

67. Тодор Злато, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

68. Драган железаря, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Грък.

69. Лека Никола, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и жълти мустаци. Бръснат.

70. Аврам Пано, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

71. Пето от Разград, със среден ръст, кривоглед, с кестеняви вежди и сива брада. Грък.

72. Вълчо градинаря, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Грък.

73. Велисар Гино (Кино, Кито), със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

74. Саранде Георги, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

75. Стойо Михо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и кестенява брада. . . . Грък.

76. Койо Янчо, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

77. Бобе овчаря, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

78. Генчо Георги, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Грък.

79. Михне Георги, с висок ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

80. Гьоно Димо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

81. Стат Пано, със среден ръст, черни очи и черна брада, рядка. Грък.

82. Димо Георги, със среден гъст, кривоглед, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

83. Стамат Воде, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестенява брада. Грък.

84. Пано Стойо, със среден ръст, отворени вежди и пъстросини очи, наболи мустаци.

85. Пето Стойо... ръст пъстросини очи... вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

86. Стат Воде (Вуде), със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и кестенява брада. Грък.

87. Кобзо Андрея, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

88. Яно Георги, със среден ръст, отворени вежди, жълто-пъстри очи и жълта брада. Грък.

89. Михал Димо, с висок ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

90. Нико Тодор, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат. Грък.

91. Марчо Нико, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, жълти мустаци. Бръснат. Грък.

92. Димитър Нико, със среден ръст, чакърести очи, кестенява брада. Грък.

93. Гино Паскал, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

94. Георги Димитър, с висок ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

95. Христо Момчил, със среден ръст, черни очи, черни вежди. . .

96. . . .

97. Вълчо Димитър, с висок ръст, черни очи, черни вежди и черна брада. Грък.

98. Андрейко Вълчо, със среден ръст, отворени вежди. . . и кестенява брада. Грък.

99. Дука Нико, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълта брада. Грък.

100. Христо Димитър, със среден ръст, пъстрожълти очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

101. Лека Христо, със среден ръст, пъстросини очи, кестеняви вежди. . .

102. . . .

103. Димо Петко, със висок ръст, кривоглед, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

104. Панго Мано, със среден ръст, чакърести очи, кестенява брада рядка. Грък.

105. Стефо Мано, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълта брада.

106. Петко Калчо (Клечо), със среден ръст, чакърести очи и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

107. Насто Темелко, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи и наболи мустаци. . .

108. Михо Мано. . .

109. Поп Доно, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черна брада. Грък.

110. Куцар Рахне, с висок ръст, чакърести очи и кестенява брада рядка. Грък.

111. Димитър Марчо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Грък.

112. Христо Върчо, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Грък.

113. Костадин Бадо, със среден ръст, черни очи. . . черни мустаци. Бръснат. . .

114. . . .

115. Филко Панго, със среден ръст, пъстросини очи и кестенява къса брада. Грък.

116. Христо Тома, със среден ръст, кривоглед, отворени вежди и кестенява брада. Грък.

117. Мано Станчо, със среден ръст, отворени вежди, пъстросини очи и жълта брада. Грък.

118. Качо Чолхе (Чулхе), със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи и жълта брада. Грък.

119. Димо Георги, със среден ръст, пъстросини очи и кестеняви мустаци. Бръснат. Грък.

120. . . .

Ниска категория

1. Недо Грънчаря, със среден ръст, пъстросини очи и жълта брада. Грък.

2. Черно Недо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

3. Пано Димо, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

4. Нико Яно, с висок ръст, кривоглед, с кестеняви вежди, бузест. Ратай.

5. Никола Тодор, със среден ръст . . . отворени вежди . . . бузест.

6. Йорго Грънчаря. . .

7. Стоян Мирко, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

8. Нико Кондо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и наболи мустаци.

9. Марин Гино (Кино); с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

10. Михо Андрея, със среден ръст жълто-пъстри очи и кестенява брада. Ратай.

11. Панго Кирьо (Гирьо), със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

12. Димо Стойо, със среден ръст, пъстросини очи, кестеняви вежди и кестеняви мустаци.

13. Моско Махал, със среден ръст, небесносини очи, кестеняви вежди, бузест. Ратай.

14. Яно Христо, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълта брада.

15. Танас Димитър, със среден ръст, кривоглед, с кестеняви мустаци, бръснат. Ратай.

16. Събе Кольо, с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

17. . . . Радослав, с нисък ръст, небесносини очи, отворени вежди . . . Ратай.

18. Добре Ста. . . със среден ръст, черни очи, черни вежди и наболи мустаци. Ратай.

19. Тодор Сало (Сальо), със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

20. Рад Петре, с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

21. Петко Нико, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди, бузест. Ратай.

22. Нико Янкул, със среден ръст, черни очи, черни мустаци, бръснат. Ратай.

23. Панго Димо, със среден ръст, кривоглед, черни вежди. Бузест. Ратай.

24. Пано Андреко. . ., черни очи. . . Бузест. Ратай.

25. Лека Стамо, с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди. Бузест. Ратай

26. Събе Яно, със среден ръст, кривоглед с кестенява брада. Ратай.

27. Леки Андрея, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди. Бувест. Ратай.

28. Петър Йован, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди. Бузест. Ратай.

29. Андрея Кочман, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, наболи мустаци. Ратай.

30. Георги Стоич, със среден ръст... отворени вежди. Бузест.

31. Димитър Кольо, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, Бузест. Ратай.

32. Стоян Стано, със среден ръст, пъстросини очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

33. Панго Стоян, с висок ръст, черни очи и черна брада, рядка. Грък.

34. Георги Недо, със среден ръст, пъстросини очи, кестеняви вежди и наболи мустаци.

35. Никола Бояджията, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

36. Вукадин Радослав, със среден ръст, отворени вежди и жълта...

37. Йован Хаймане, със среден ръст, отворени вежди и черни мустаци. Бръснат. Грък.

38. Танас Коста, със среден ръст, черни очи и черна брада. Грък.

39. Друмо Коста, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

40. Георги Марко, с висок ръст, чакърести очи и кестеняви мустаци. Бръснат.

41. Димо Никола, със среден ръст, жълти очи, отворени вежди и бузест. Ратай.

42. Стамат Димитър, със среден ръст ... жълти мустаци. Бръснат.

43. Коста Панго, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

44. Танас Леско, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

45. Димо Танас, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи, бузест. Ратай.

46. Янак Никола, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

47. Димитър Марко, със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

48. Йорго Йован, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи, бузест. Ратай.

49. Дефто Георги, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

50. Пано Нико, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

51. Георги Генчо, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

52. Йован Гано, със среден ръст, черни очи и черни вежди, бузест. Ратай.

53. Танас Гано, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

54. Панго Стоян, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и наболи мустаци.

55. Кондо Васил, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и наболи мустаци.

56. Михо Васил, със среден ръст, черни очи, черни вежди и наболи мустаци. Ратай.

57. Димо Куно (Коно), със среден ръст, чакърести очи и кестенява брада.

58. Никола Косто, със среден ръст, небесносини очи и жълта брада, рядка.

59. Марко Янак, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи, бузест. Ратай.

60. Лека Стат, със среден ръст, черни очи, черни вежди и наболи мустаци.

61. Страто Георги, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

62. Мирчо Тодор, със среден ръст, отворени вежди, чакърести очи, бузест. Ратай.

63. Стоян Хаймане, със среден ръст, небесносини очи и кестеняви мустаци. Брънснат. Ратай.

64. Георги Станчо, със среден ръст, кривоглед, с отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

65. Димитър Стоян, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи, бузест. Ратай.

66. Нико Рахне, със среден ръст, кривоглед, с отворени вежди, бузест. Ратай.

67. Сиран (Сейран) Хаймане, със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Брънснат.

68. Димо Яно, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

69. Моско Дука (Дока), със среден ръст, небесносини очи, и кестенява брада. Ратай.

70. Коста Андрейко, с висок ръст, черни очи, черни вежди и загоряло лице. Ратай.

71. Гьока Стамо, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и наболи мустаци. Ратай.

72. Гьон Марко, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

73. . . .

74. Гьон Коста, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

75. Михал Димитър, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи и жълта брада.

76. Яно Димо, с висок ръст, черни очи, черни извити вежди и наболи мустаци. Ратай.

77. Дражо Стамо, със среден ръст, отворени вежди, жълто-пъстри очи, бузест. Ратай.

78. Тодор Милади (Младен), със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Брънснат.

79. . . .

80. Димитър Ефляк (влаха), с висок ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и кестеняви мустаци. Брънснат.

81. Костатин Яно, със среден ръст, черни очи, черни вежди, бузест. Ратай.

82. Костатин Моско, с висък ръст, небесносини очи и жълти устаци. Брънснат.

83. Стоян Слав, със среден ръст, отворени вежди, жълто-пъстри очи и наболи мустаци. Ратай.

84. Косто Стефан, с висок ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и кестеняви мустаци. Брънснат.

85. . . . ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

86. Чано (Цано) Вълчо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, жълти сключени вежди, бузест. Ратай.

87. Рачо (Стайко), със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Брънснат.

88. Живко Лазо, с висок ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

89. Коста Никола, със среден ръст, чакърести очи и кестеняви мустаци. Бръснат. Ратай.

90. . . .

91. . . .

92. . . . със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи, бузест. Ратай.

93. Йован Кочоман, със среден ръст, чакърести очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

94. Йован Стоян, с висок ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и наболи мустаци.

95. Танас Симион, със среден ръст, черни очи, черни вежди, бузест. Ратай.

96. Върбан Йован, с висок ръст, кривоглед, със сключени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

97. . . .

98. . . . Пано, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

99. Драгне Сарача[1], със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

100. Стоян Петко, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада, рядка.

101. Георги Гьон, със среден ръст, кривоглед, със сключени вежди, бузест. Ратай.

102. Моско Димо, със среден ръст, пъстросини очи, със сключени вежди, бузест. Ратай.

103. . . .

104. Филко Георги, с висок ръст, жълто-пъстри очи, сключени вежди кестеняви, бузест. Ратай.

105. Йован Сламен, със среден ръст, кривоглед, със сключени вежди и наболи мустаци.

106. Стоил Хаймане, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

107. Михне Георги, със среден ръст, чакърести очи и отворени вежди, бузест. Ратай.

108. Поп Гьоно, с висок ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада.

109. . . . Стойо, с висок ръст, . . . отворени кестеняви вежди. . .

110. . . . кола . . . фор, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

111. Георги Пано, с висок ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат.

112. Козма Воде (Вуде), със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

113. Никола Добре, със среден ръст, небесносини очи и кестенява брада. Ратай.

114. Димо Стоян, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи, бузест. Ратай.

115. . . . среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви. . . Ратай.

116. Панго . . . със среден ръст, отворени вежди, чакърести очи. . .

117. Недялко. . . с висок ръст, кривоглед, с жълти сключени вежди, бузест. Ратай.

118. Поп Пано, със среден ръст, черни очи, черни извити вежди и черни мустаци. Бръснат.[2]

---

[1] *„Сарач" е лице, което изработва конска кожена амуниция, но тук явно се отнася за прякор, понеже регистраторът е споменал, че е ратай.*

[2] *Може би регистраторът е сбъркал, като е писал, че попът е бръснат.*

119. Петро Бадо, със среден ръст, пъстросини очи, жълти вежди и жълти мустаци. Бръснат.

120. Поп Панго, със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди и кестенява брада.

121. Сиро Мирчо, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

122. Гьоке Конто, с висок ръст, черни очи и черни вежди, бузест. Ратай.

123. Драган Стоян, със среден ръст, отворени вежди и небесносини очи, бузест. Ратай.

124. Янаки Вълчо, с висок ръст, черни очи, черни вежди и наболи мустаци. Ратай.

125. Сиро Бостанджи[1], със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълти мустаци. Ратай.

126. Вело Петко, със среден ръст, кривоглед, със сключени кестеняви вежди, бузест. Ратай.

127. Васил Павле, със среден ръст, отворени вежди... очи и жълти мустаци. Бръснат.

128. Поп Димо, с висок ръст, отворени вежди, черни очи, бузест. Ратай.[2]

129. Йован Пано, със среден ръст, жълто-пъстри очи и кестеняви мустаци. Бръснат.

130. Гьон Петко, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

131. Стайо Недялков, със среден ръст, отворени вежди, небесносини очи и кестеняви мустаци. Бръснат.

132. Моско Димо, с висок ръст, жълто-пъстри очи, жълти сключени вежди и наболи мустаци.

133. Стоян Стойо, с висок ръст, небесносини очи, кестеняви вежди, бузест, Ратай.

134. Мило Стойо, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат.

135. Никола Нико, със среден ръст, кривоглед, с отворени вежди, бузест. Ратай.

136. Димо Кузма, със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

137. Куцар Стоян, с висок ръст, чакърести очи и жълти сключени вежди с наболи мустаци. Ратай.

138. Ставре Йорго, със среден ръст, кривоглед, гърбав, бузест. Ратай.

139. ... Георги, с висок ръст, небесносини очи ... и жълти мустаци. Бръснат.

140. Йован Хаймане, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди и жълта брада.

141. Михо Велико, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат.

142. Михо Димчо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

143. Йован Добри, с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

144. Вълчо Тодор, със среден ръст, черни очи, черни извити вежди, бузест. Ратай.

---

[1] *„Бостанджи" може да означава още и градинар въобще.*

[2] *Тук виждаме, че попът е и ратай. Може би думата „поп", на турски „папаз", да е употребена в смисъл на прякор или по-вероятно като фамилно прозвище и би трябвало да означава „Попов Димо" или „Папазов Димо". Същото важи и за горния случай, където попът беше бръснат.*

145. Гьон Димо, с висок ръст, сключени вежди, небесносини очи и кестеняви мустаци. Бръснат. Ратай.

146. Неделко Михо, със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди и кестенява къса брада.

147. Йорго Пано, с висок ръст, жълто-пъстри очи и отворени вежди, бузест. Ратай.

148. Никола Гено, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, гърбав, Ратай.

149. Никола Панайот, със среден ръст, черни очи и черни вежди, бузест. Ратай.

150. Коста Мирчо, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестенява брада. Ратай.

151. . . ., със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

152. Зъхари Димо, с висок ръст, жълто-пъстри очи, жълти вежди и наболи мустаци. Ратай.

153. Младен Тодор, със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

154. Илко Койо, с висок ръст, жълто-пъстри очи, сключени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

155. Йофко Йован, със среден ръст, пъстросини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

156. Вело Пейо, със среден ръст, черни очи, черни вежди, бузест. Ратай.

157. Никола Бало, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

158. Танас Йорго, с висок ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди, наболи мустаци.

159. Стоян Димитър, със среден ръст, небесносини очи, сключени вежди, бузест. Ратай.

160. Димитър Йорго, с висок ръст, отворени вежди, небесносини очи и жълти мустаци. Бръснат.

161. Леско Балука, със среден ръст, кривоглед, с черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Ратай.

162. Петко Янкул, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

163. Павле Петър, с висок ръст, небесносини очи, кестеняви вежди и наболи мустаци.

164. Христо Пено, със среден ръст, небесносини очи и кестеняви вежди, бузест. Ратай.

165. Стефа Недялко, със среден ръст, жълто-пъстри очи, сключени вежди и наболи мустаци. Ратай.

166. Георги Никола, с висок ръст, отворени вежди, небесносини очи и кестеняви мустаци. Бръснат.

167. Тодор Недялко, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди с жълт цвят на лицето, бузест. Ратай.

168. Първан Йован, с висок ръст, сключени вежди и небесносини очи, бузест. Ратай.

169. Бенчо (Йенчо) Тодор, с висок ръст, черни очи, черни вежди, бузест. Ратай.

170. Недо Неделко, със среден ръст, пъстросини очи, жълто-кестенява брада. Бръснат.[1]

---

[1] *Може би регистраторът по инерция е написал „бръснат" или пък е искал да изрази, че брадата му е подстригана.*

171. Никола Вело говедаря, с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат.

172. Мирчо Яно, ратай, със среден ръст, отворени вежди, черни очи и черни мустаци. Бръснат.

173. Петко Йорго, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

174. Гьон Страд, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, бузест.

175. Първул Станчо, със среден ръст, кривоглед, с кестеняви вежди, бузест, Ратай.

176. Георги Йован, с висок ръст, небесносини очи, отворени вежди и жълти мустаци. Бръснат.

177. Марин Аврам, със среден ръст, черни очи, черни вежди, бузест. Ратай.

178. Мухо Йован, с висок ръст, небесносини очи, жълти сключени вежди, бузест. Ратай.

179. Недялко Цветко, със среден ръст, чакърести очи, отворени вежди, кестеняви мустаци. Бръснат.

180. Гано Йован, бъчваря, със среден ръст, жълто-пъстри очи, отворени вежди (бузест). Ратай.

181. Йорго Гино (Кино), с висок ръст, жълто-пъстри очи и кестенява брада. Ратай.

182. Тодор Младен със среден ръст, небесносини очи, отворени вежди, бузест. Ратай.

183. Станчо Добри, със среден ръст, жълто-пъстри очи, кестеняви вежди и наболи мустаци. Ратай.

184. Стоян Никола, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат.

185. Дизо Яно, със среден ръст, небесносини очи, сключени вежди, жълти, бузест. Ратай.

186. Димитър Тодор, със среден ръст, отворени вежди, пъстро-жълти очи, жълти мустаци. Бръснат.

187. Георги Петре, с висок ръст, чакърести очи, отворени вежди и кестеняви мустаци. Бръснат. Ратай.

188. Тодор Яно, със среден ръст, черни очи, черни вежди и черни мустаци. Бръснат. Ратай.

THE ETHNODEMOGRAPHIC, SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN THE TOWN OF GORNA ORYAHOVITSA IN XVII century

Vassil Moutafov

(resume)

This paper comments on the data from the Ottoman register book for „djizie" about the town of Gorna Oryahovitsa at the end of XVII century. There can be found grounds confirming the tendency toward Bulgarianising of the settlement during XVI—XVII centuries, mainly at the expense of newly settled Bulgarians from the South-Western Bulgarian lands. This falls in line (according to anthropological and anth-

roponimical data) with processes taking place in other settlements, often called „arnautish" — (Lyaskovets, Dolna Oryahovitsa).

The data from the register book allows for accurate defining of the different social strata during that period — 5,27% wealthy people, 35,16% middle class and 59,47% poor people.

Specific data about 10 merchants, a number of farmers and farmhands, and about craftsmen support the idea that though Gorna Oryahovitsa is still a craftsmen settlement in the XVII century, there is a steady tendency for the town to become a trading centre as well.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

НАРОДНИ ОБИЧАИ ПРИ БРЕМЕННОСТ, РАЖДАНЕ И ОТГЛЕЖДАНЕ НА ДЕТЕТО В ЛЯСКОВЕЦ И ОКОЛНИТЕ СЕЛА

ТЕОДОРА РОГЕВА

Обичаите, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето в началото на века, са разгледани в общи линии от М. Арнаудов, В. Балджиев, Н. Начов, Хр. Вакарелски.[1] Те са конкретно проучени в Пловдивския, Пиринския и Разградския край,[2] а в „Етнография на България" им е направена обобщена характеристика.[3] Наред с общите характеристики на тези обичаи в отделните райони, а даже и в отделните населени места са налице много специфични детайли и наименования, които обогатяват познанията ни за народните традиции и им предават неповторим колорит. Подобни проучвания във Великотърновския край не са правени. Целта на настоящата статия е въз основа на самостоятелно събрания богат теренен материал от гр. Лясковец и околните села да се изследват традиционните народни обичаи при бременност, раждане и отглеждане на детето. Смятаме, че с това ще се запълни една празнина в етнографските проучвания на Търновския край и същевременно ще се продължи логичната връзка с проучванията на семейните обичаи.[4]

Раждането и отглеждането на дете е основното и най-важното задължение на жената, което я приобщава окончателно към новото й семейство и я прави негов истински член. Затова на жена, която не е в състояние да продължи рода, се гледа с не добро око както в семейството, така и от съселяните. Въпреки че видимо не се изразява отрицателното отношение към бездетната, а по-скоро едно зле прикрито съжаление, наименованието, с което си служат, за да бъде уязвена при удобен случай, е показателно със своето пренебрежително съдържание. Обикновено на бездетната жена казват „ялова", а някъде я наричат „яловщина" (с. Драгижево) или „късърка" (с. Добри дял). Освен че такава жена се счита за безполезна, на нея се гледа и като на потенциален извършител на един от най-тежките грехове — потъпкване на семейната чест. Хората и тогава съзнават, че причината за безплодието може да бъде не само у жената. Не са редки случаите, когато са одумвали бездетни жени, че си „походват", за да си „откраднат" дете. Мъжът, даже и виновен за безплодието в семейството, не е обект на упреци, затова обикновено жената, която е обвинявана както от свекървата, така и от

околните, търси различни начини, за да излезе от това положение, което чувства не само като физически недъг, а и като тежък психически товар. Средствата, които се използват за лекуване на безплодието, са най-различни. В повечето случаи не се прибягва до лекарска помощ, а най-вече до услугите на жена, прочула се е лечителската си дарба. Всяко село има по една, а някъде и повече такива. Много често това е бабата, която помага при раждането. В зависимост от нейната преценка за причината на безплодие и начините за отстраняването му са различни, като се започне от практически полезни (като поставяне на възглавничка под кръста на жената по време на опложданието (Лясковец), налагане на кръста със затоплени глинени гърнета и употреба на отвара от различи билки), та се стигне до магически обреди, останали от езичеството. Обикновено билките, използвани при лекуване на безплодие, се наричали най-общо бурени, но има и такива, на които се обръща по-голямо внимание при приготвяне на отварата, като дилянката, известна още като „коча билка" (с. Добри дял). Особен интерес представлява лекуването на безплодие в с. Козаревец като един завършен цялостен магически обред, в който участват бабата и двамата съпрузи. Обезателно бурените се варят вечер срещу сряда или срещу събота, като отварата се оставя през нощта, за да се огледа месечината в нея. Ползата от лечението е по-голяма, ако се улучи смяна на месеца — на новолуние или при нащърбяване. Двамата съпрузи идват сутринта рано преди изгрев слънце. Бабата ги запоява до три пъти през прага, като всеки път тя си разменя мястото с тях. След като им даде последната глътка, хвърля лъжицата през рамо. Ако тя се захлупи, това е знак, че ще има полза от лечението, ако падне обърната нагоре, ще трябва да идват повторно.

Желанието за дете е силно, но в никакъв случай хората не са безразлични, ако то се роди с някакъв недостатък. Затова вероятно в процес на дългогодишни наблюдения върху човека и природата се изграждат и нормите на поведение, при спазването на които се осигурява хубаво, здраво поколение. Тези норми са валидни още от момента на зачеването, но продължават и след раждането. Не е желателно да се зачева през „мръсните дни", през Велики пости, срещу празник, срещу неделя. За такива деца се вярва, че ще се родят непременно с някакъв недъг. Голямо значение се отдава на деня, в който е родено детето, а също и на положението на месеца. Така например за деца, родени срещу вторник, няма голяма гаранция, че ще оживеят (с. Драгижево), на родените в събота им казват „съботничета" (Ляс.). Тези деца се смятат за ощетени от съдбата, без късмет. В Д. Оряховица вярват, че родено във вторник дете ще остане сираче. На пълна месечина като се роди дете, ще е здраво, жизнено, като порасне, богатство ще има, докато нащърбеният месец е знак, че животът му напразно ще премине (с. Д. дял). Освен здравословното състояние на детето важен е също така и полът. Мъжката рожба е тази, която се очаква с нетърпение и особено желание, тъй като момчето ще продължи името на рода, а на момичето се гледа като на чужда стока, която изнася, а не внася. И въпреки че всяко дете е добре дошло в семейството, има и бащи, чието разочарование е толкова голямо, че не осъзнават до каква степен могат да станат за подигравка сред съселяните си с протестните си действия (например случаят от с. Драгижево, когато предварително

купената за кръщене патица се продава демонстративно, след като дългоочакваният наследник се оказва момиче).

Може би този голям мерак за мъжка рожба е причина за възникването на различни начини за гадаене пола на детето. Най-разпространено е определянето на пола по формата на корема на майката — ако е голям и закръглен, момиче ще е, а ако е прибран и заострен — момче. Тъмната ивица от пъпа надолу е сигурна гаранция за момче. Ако бременната е „цупава", с „нагъгрушено лице", т. е. пигментирано лице (Драг., Ляс.), ще се роди момиче. Освен тези външни белези се правят и гадания със сол. Посолява се главата на бременната, без тя да забележи. Ако се пипне по носа — момче ще бъде, а по устата — момиче. В радостното очакване на новия човек взема участие не само семейството, а и цялото село. Първата хубава вест, излязла от дома на родилката, се разнася с подходящото за случая настроение и подготвя желаещите да участвуват в задължителните след раждането обреди. По съвсем различен начин се гледа на жена, която помята. Даже ако това не зависи от нея, а става спонтанно (още повече многократно), тя се обвинява, че е наказана от бога за някакво прегрешение. Такава булка се води по баячки или при ходжа да й чете и по-рядко при поп. В Козаревец носят ризата й в църква, след което до раждането тя трябва да носи само нея. Помятането по желание се счита за голям грях и много често бабата отказва да участва при махането на детето, като по такъв начин нуждаещата се жена се принуждава да се справи сама, като използува различни средства, водещи често до смърт. Какво налага прибягването до аборт въпреки всички неприятности, които той влече след себе си? На първо място това е многобройната челяд, която не винаги е лесно да се храни, и много рядко зачеването на извънбрачно дете. В този случай рискът е невероятно голям. Ако момичето успее да пометне, но се разчуе из селото, което е много вероятно, то до живот се заклеймява от съселяните си с прозвището „уруспия" или „руспия" (възможно най-обидната квалификация за жената по това време). Всякакъв шанс за задомяване е загубен, освен ако не отиде другаде, където не я познават, или пък не я поиска някой непретенциозен пришълец, главил се да пасе добитък в селото. Другата възможност е да роди детето, но моралните норми изискват то да се разграничава от другите с не особено приятното наименование „копеле", а майката естествено се преименува на „копелана", като съвсем съзнателно се избягва употребата на собственото й име, така че и след няколко поколения да се знае, че в селото е имало такава жена. Прави впечатление, че за дефектите, за прегрешенията на жената народът не скъпи силните и точни наименования, докато всички термини, свързани с функциите й за възпроизводство, са така завоалирани и описателно представени, сякаш е нередно да се говори за тях.

Жената разбира, че е заченала по това, че не й идва „месеца" или пък не й идва „прането" (с. Д. дял), когато започне да повръща, а много често и чак когато „преполви", т. е. когато бебето промърда след четвъртия месец от бременността. Такава жена се нарича почти навсякъде „трудна", „тежка", „непразна", „в положение", а в с. Добри дял казват още „запряла го в кошарката". От този момент влиза в сила изобилие от забрани и препоръки, чието спазване е гаранция за благополучно раждане, а неспазването — до ражда-

не на мъртво дете (мъртвиче), е някакво увреждане или пък до помятане. Разбира се, има и противодействия като компромисен вариант за избягване на нещастие при пристъпване на някои от забраните. Основно изискване е бременността да не се пази в тайна, за да не се роди мълчаливо детето, или още по-лошо — нямо. Всеизвестно е, че при спокойно протеклата бременност ще се роди здраво дете, затова народът отделя голямо място на случайте, когато бъдещата майка се е уплашила от нещо. Тя не бива да краде, защото съзнавайки, че върши нещо нередно, може да се пипне неволно по тялото и откраднатият предмет или плод да се появи по тялото на детето. Понеже първата реакция при неприятна, неочаквана гледка е да се хване за главата, има голяма вероятност при уплаха от огън и пожар бебето да е с червени петна по лицето. Желателно е в такъв случай жената да се пипне отзад или да вдигне ръце. При уплака от змия езикът на детето ще трепери. Най-разпространеното противодействие при уплаха е леене на куршум, за „да се излее страхът". В с. Драгижево остъргват саждите от дъното на бакрачето, което е над огнището и дават на бременната да ги изпие с вода или я водят да й чете попът. Не трябва да се рита котка или куче, защото детето ще се роди „пешчево" (космато). В такъв случай препъхват бебето през дупка в плета, за да се изчистят космите. Бременната не трябва да стои с кръстосани крака, за да не се преобърне детето (да не се роди седалищно). Прескачането на въже води до усукването на пъпната връв около врата на детето и удушаването му, а ако бременната коли животно, по-късно след раждането детето става „прифатличево" или го хваща „детската болест", т. е. епилепсия (с. Козаревец). Не трябва да се заглеждат грозни и сакати, защото каквито хора са най-често пред очите й, на тях ще прилича бебето. Ходенето на погребение също не е желателно, защото детето ще се роди жълто като мъртвеца, но ако е крайно наложително, майката си връзва червен конец на кутрето. В с. Козаревец не допускат бременната край мъртвеца. Тя не трябва да се прощава с него, а на път за църква върви най-отзад на погребалното шествие. В Лясковец в случай на смърт в къщата даже не се носи траур, за да не е плачливо бебето. Вярва се, че ако бременната жена види храна или й се приляде нещо, то тя трябва непременно да хапне за „пощявка", иначе може да пометне. Ако пък е невъзможно да се намери пожеланата храна, тя трябва да си гризне длан та (с. Козаревец).

Срещата с бременна жена се тълкува различно. В Лясковец на нея гледат като на знак за берекет, но не бива да й се минава път, за да й бъде лесно раждането. В с. Драгижево срещата с бременна се отъждествява със срещата на черна котка. Като не върви на някого през деня, казват, че бременна му е минала път.

Само на пръв поглед изглежда, че на бъдещата майка се обръща голямо внимание. В действителност никой не я „екрамосва" (не й прави отстъпки) и тя работи наравно с другите на нивата или вкъщи, понякога даже и до последния момент, до раждането. Има, разбира се, и изключения в това отношение. В Лясковец бременната се занимава с по-лека къщна работа, но това зависи до голяма степен и от свекървата.

Най-важният момент в живота на бременната е раждането. То обаче се пази в пълна тайна. Вярва се, че ако някой научи, жената

ще се мъчи много и ще роди трудно. Затова, когато настъпи този момент, някой от близките отива да извика бабата, като внимава никой да не разбере. На самото раждане присъстват бабата, свекървата и някоя много близка жена, която е раждала. Бабата си е извоювала такова доверие, че често даже школуваните акушерки се пренебрегват. Обикновено наред със задължителните необходими действия, които извършва бабата при раждането, като масаж на корема, затоплено гърне, нежни призивни думи, отправени към новороденото дете за отвличане на родилката от болките, се прибягва било то предварително, било то по-късно и към други действия с магически характер. В Лясковец, за да бъде лесно раждането, се обръща огледало или купа. В с. Добри дял се изпича ципата на кокоша воденичка, стрива се на прах и бремената го изпива. В с. Козаревец, ако в къщата, в която ще ражда жената, има гости, те трябва да си измият ръцете и с водата да я плиснат по лицето, а в с. Добри дял даже дават на родилката да пийне от такава вода.

Обикновено жената ражда права над корито, а понякога на стол или в легнало положение. Макар и много рядко, но се случва детето да се роди в „риза", т. е. в неразкъсаната обвивка, в която се намира в утробата. За такова дете се вярва, че ще бъде много щастливо. Самият факт, че се е родило живо, е доказателство за това, тъй като вероятността да се задуши е много по-голяма. Тази обвивка се заравя на чисто място, а понякога се изсушава и се прибира за късмет. След като детето се появи, бабата отрязва пъпната връв с косерче, предварително прекарано през огън, а пъпа задължително завързва с червен конец. След падането му го прибира на чисто място, за да бъде детето с чисти навици и помисли, поставя се в книга или в иконостас, за да стане детето даскал или поп, или се заравя под роза, за да е хубаво и червено, или пък под дърво, за да е тънко и високо. Плацентата, известна като „бабиното дете" или само „бабиното" (с. Драгижево), също се заравя в градината на чисто място, където никой не гази, а 40 дни върху нея се излива водата, с която е къпано бебето. Това се прави с цел майката и бебето да не се разболяват (с. Козаревец), защото в тези 40 дни се ограничава един период особено опасен за майката и детето, през който родилката се смята за нечиста. Имайки предвид нейното физическо състояние, тя наистина е най-уязвима през това време, но всичко се обяснява с намесата на зли сили — „лохуси" — с невероятни възможности за причиняване на нещастие. В ответ хората изграждат система от предпазни мерки, чиято основна цел е здравето на майката и детето. Самата родилка до 40-я ден се нарича също „лохуса". Това наименование се среща с различно звучене в селата, но съдържанието е еднакво — „лихуса", „лохуса", „лифуса". Основното правило, което важи навсякъде, е тя да не излиза до 40-я ден по вечерно време, за да не я хванат лохусите. Не трябва да гледа слънцето, когато залязва. Вечер не бива да остава сама вкъщи, когато къпе бебето, водата да изхвърля чак на сутринта. В с. Долна Оряховица пускат въглен в нея, ако я изхвърлят вечер. Боса не бива да ходи, защото където стъпи лохуса, трева не никне (с. Козаревец). Когато пере пелените, помията да не хвърля под стряхата, че ще полее лохусите (Лясковец). Под капчук да не стои, че това е самодивско или дяволско сборище (с. Драгижево), пелените да прибира до залез слънце, а в с. Долна Оряховица 40 дни ги при-

бират в сито. Прякото общуване на родилката с външни хора също не е желателно и за двете страни. Тя не трябва да изпраща гости и да се здрависва с тях, не бива да ходи в чужда къща, защото ще я лиши от берекет, не трябва да дава нищо в заем, за да не е прахосник детето (с. Козаревец). В с. Драгижево, ако се срещнат през деня две родилки, трябва да си разменят за малко децата, за да не им спре кърмата. По вечерно време на гости у лохуса не се ходи. При неспазване на тези норми има голяма вероятност родилката да се разболее. В с. Добри дял за болна родилка казват, че са я „сбъхтали лохусите". За да я излекуват, бабата я къпе във вода, в която е сложила специално кокалче — „лохусно кокалче" и още „лохусна трева". В Д. Оряховица пък препоръчват новородилата жена да не става веднага, даже и да се чувства добре, защото може да се разболее от „почудна треска", т. е. учудил се е някой от присъстващите, че е толкова добре и я е урочасал неволно.

Като се изключат тези забрани, на родилката изобщо не се спестява никакъв труд. Тя лежи обикновено само до третия ден върху постеля, под която има слама близо до огнището. След това ламата се изгаря, а родилката се премества. Този вид постеля, задължителен в по-стари времена, вече загубва първоначалното си значение и се свързва по-скоро с имотното състояние на семейството. На третия ден идва бабата, която измива родилката, подпасва я и тя поема домакинството, а даже и по-тежка селскостопанска работа, стига това да е в рамките на деня.

Грижите за детето, започнали преди раждането, се увеличават още повече при неговото появяване. Първата работа на бабата, след като отреже пъпа, е да изкъпе детето. Това се прави в дървено корито, като водата за къпане се топли задължително в бял котел, за да му е светъл животът, да е с късмет. В с. Д. Оряховица водата за къпане се носи със специално бакърено котле — къпалниче. В коритото разбиват обикновено яйце или свинска мас. В Лясковец поливат бебето с вино, за да е бял-червено, с къдрава коса, а понякога слагат във водата и цвят от роза. Детето не бива да се тегли с кантар, за да не тегли през живота си, а също не трябва да гледа в огледало, за да не е кривогледо. Някой, който е с добър „полез" (човек, който е добър, весел, не урочасва), плюва в ушите на бебето, за да не го болят (с. Козаревец). На третия ден, а понякога и по-рано, бабата посолява бебето, за да не мирише на циганин. Пелени предварително не се приготвят. Първо трябва да дойде детето, а после да се мисли с какво ще го повиват. В противен случай умирало. Проблемът е лесно разрешим, като се има предвид, че за целта се използват обикновено стари долни ризи на майката и бащата, но никога гащи, за да не се „пъни" (с. Драгижево) детето или както казват в с. Козаревец — да не е „пролук" (спънат). Пелените не се режат с ножица, а се дерат с ръце. Приготвянето на пелени от стари дрехи не е задължително, но е икономически оправдано при по-бедни семейства. Не се изключва възможността да се използва за целта специално изтъкано платно, но това не всеки е можел да си позволи. Бебето се повива стегнато, с опънати ръце и крака, за да не са криви, като порасне. Накрая се стяга със специално изтъкан три пръста широк бял повой. В традиционните представи за красота изпъкналото чело съвсем не се харесва. Затова освен шапчицата със зашити на нея кръстче или паричка против уроки, челото на

бебето се стяга със специална тънка забрадчица — „чумберче". В с. Д. Оряховица на тази забрадчица казват „баръхчи" и освен паричка зашиват на нея и синьо манисто. В същото село задължително на бебето се шие и „ичено юрганче", „салайдисано покрая", с което се завива бебето и се стяга с пресукано от шарени конци „уркузунче" (връв).

Захранването става различно. Някъде това прави здрава, ящна жена, повикана специално за целта, за да предаде от своя апетит на бебето. Другаде майката сама го закърмва, като го поема от дясната страна, за да не е левак. Ако кърмата ѝ е много, не трябва да я хвърля. Излива се върху цвете или се дава на друго бебе. В такъв случай казват за двете деца, че са млечни братя и сестри. Избягва се кърмене на разнополови деца, защото се вярва, че общата кърма ги сродява до такава степен да не могат да се оженят, като пораснат. До 40-я ден до главата на бебето се държи купичка със светена вода и вечер му се измиват очите, за да спи спокойно. Когато дойде някой да го види, задължително оставя при него „нишан". Това е обикновено конец от дрехата, с който се нарича бебето да е здраво, весело, щастливо. Вечер ъглите на стаята, в която е бебето, се прекадяват с тамян, задължително поставен на керемидка, за да се изгонят лохусите. До главата му се поставят различни предмети, „познати" с предпазващото си действие, като чесън, нищелки и др. А когато майката не е в стаята, до люлката трябва да има метла или дилаф. Те я заместват и пазят бебето.

Съдбата на детето се решава на третия ден след раждането. Вярва се, че през нощта идват три орисници, от желанието на които зависи какъв ще бъде животът на детето. Най-разпространеният разговор между орисниците е следният: „Първата казва: „Хайде да вземем това дете." Втората казва: „Хайде да го оставим да се радва майка му." Третата казва: „Да го оставим да порасне, да се ожени, дом да съгради и тогава да го вземем, та две къщи да разплачем." Понеже предреченото от тях не подлежи на промяна, много се внимава да не се разсърдят и да навредят на детето, затова в къща, където има малко бебе, се говори тихо, не се вдига шум, не се крещи.

Особено място в ритуала по раждането и отглеждането на детето заема месенето на обредните пити. Оказва се, че има различия в отделните села при приготвянето на първата пита, а също и в наименованието ѝ. В повечето случаи се меси веднага след като жената роди. В Д. Оряховица свекървата я омесва и смачква глава лук върху нея, за да има майката мляко. След това я разчупва и я раздава на намиращите се там в момента близки жени. В с. Козаревец тази пита се нарича „питар", но я меси бабата, след което я разчупва и раздава на околните. В с. Драгижево след като се роди бебето, извикват младо и хубаво момиче (задължително да бъде чисто), което омесва питата, а ако не може, му показват как. След като се изпече, я украсяват с босилек и червено цвете, слагат я в кошничка, спускат я в кладенеца, след което я разчупват и я раздават пред къщи за здравето на бебето. В с. Д. дял питата се меси едва на седмия ден от младо момиче и се нарича „богородник", а в с. Драгижево и в с. Козаревец освен първата пита след раждането се меси и „богородник". В с. Козаревец при втората пита, наречена „понуда" момичето, което я замесва, трябва да пипне бебето

по бузите с тестени пръсти, за да бъде то с трапчинки. Общото правило при тези пити е, че всичко се изяда, нищо не се изнася от къщи, а ако не се направи такава пита на бебето, то няма да може да се задоми. Веднага след съобщението, че се е родило бебето, тръгват близки жени, за да го видят. Тяхното посещение обикновено съвпада с месенето на питата, с парче от която ги почерпват. Те носят задължително някаква храна за родилката, а за бебето само символични предмети — паричка, за да е богато, орехи, за да е приказливо и музикално. При тези посещения не се допускат нечисти жени, за да не пъпчаса детето.

Наред с чисто езическите обреди, в центъра на които е детето, особено място заема и християнският обичай кръщене, на който се отдава голямо значение. Бебето задължително трябва да се кръсти до 40-я ден след раждането. Некръстеното дете се нарича еврейче. Ако умре, преди да бъде кръстено, не се допуска погребването да стане по християнски обичай, а го заравят извън оградата на гробищата или даже на къра. За такова дете се вярва, че се превръща в таласъм, обикаля и плаши хората. Като се има предвид високата детска смъртност по това време, кръщаването се прави обикновено до седмица, а ако детето е видимо хилаво или болнаво, не чакат и седмица. Спазва се само забраната по време на пости и на Великден да не се прави кръщене. По правило кръстник е този, който е венчал родителите. Той се кани с нужното уважение, приготвят му се специални дарове, а той от своя страна също дарява щедро детето. Правата на кръстника са много големи. Някъде той даже има решаващата дума при избирането на името, а не са редки и случаите, когато дава на детето и своето име. На кръщенето се канят много хора — близки, роднини, съседи. На път за църквата свекървата носи бебето, а на връщане — кръстницата. Докато трае обредът, кръстникът държи запалена свещ, духа три пъти на евангелието и на детето, за да му предаде своята вяра. Попът рязва от косичката на бебето на кръст и го миросва. Името на детето се произнася за първи път в църквата от кръстника. След като го потопи в купела, ако бебето е момче, попът го внася в олтара, а ако е момиче, го държи пред царските двери. Ако има повече деца за кръщаване, първо се потапя във водата момчето, а след това момичето. В село Драгижево водата се сменя, защото обявяват децата за брат и сестра. В с. Д. дял се вярва, че ако бебето се изпикае във водата, докато го кръщават, когато порасне, моралът му няма да е на висота. Майката, която не присъства на кръщенето понеже е все още нечиста, чака гостите вкъщи. Кръстницата ѝ подава бебето през прага, като повтаря три пъти: „Еврейче го взех, християнче го връщам.“, съобщава името, като ѝ го честити. Майката го поема, след като се е поклонила три пъти. На кръщенето се слага голяма софра. Всички носят подаръци, но само за детето. В с. Д. Оряховица за случая се опъва специална „пържина“, върху която се мятат подаръците, за да се виждат добре. Не е хубаво да се сменя кръстникът. Това може да стане само ако той откаже или пък ако децата, които той кръщава, умират. В този случай се постъпва по два начина. Вземат детето и на път за църквата избират за кръстник първия човек, който ги срещне (с. Д. Оряховица). В останалите селища е разпространено оставянето на детето на кръстопът. Близ-

ките се скриват и гледат. Тоя, който го намери пръв, трябва веднага да го занесе в църквата и да го кръсти.

Макар че измиването, което прави бабата на родилката в началото на 40-дневния следродилен период е с цел изчистване, за такова може да се говори едва когато се извърши християнският църковен обред. За целта на 40-я ден свекървата завежда майката и бебето на църква, за да им чете попът. След това те отиват у майката на родилката, която ги посреща на вратата с пита, намазана с мед. Слага в пелените на бебето яйце, за да му е обло и гладко лицето и пресява отгоре му брашно, за да е бяло. В с. Д. дял бабата стиска с медени пръсти бузите на детето, за да е сладко и с трапчинки. След този ритуал родилката вече се смята за чиста. Прави се софра, кани се жената, която е бабувала, и се дарява.

В живота на детето в процеса на физическото му развитие има още няколко интересни, заслужаващи внимание моменти. Прохождането е малък празник, наречен „прощъпалник", а оттам е и наименованието на питката, която се меси. Поканват се близки, нареждат различни предмети и по това към кой ще посегне детето, гадаят с какво ще се занимава, като порасне. От питата не се изнася, за да не е прахосник детето (с. Козаревец). Веднъж проходило, без значение дали е момче или момиче, бебето се опасва с вълнена „хута" („фута"), превързана с пращила, която му служи за дреха до тригодишна възраст. Кърменето на бебето продължава обикновено до 1 година, но не са редки случаите, когато порасналото вече 3-годишно дете се възползва от майчиното мляко, като се смята, че колкото повече е кърмено, по-здраво ще бъде, а от друга страна, че жената не може да забременее повторно през този период. Когато майката реши, че е дошло време за отбиване, тя или поставя някакъв предмет в пазвата си, с който да плаши детето, като парче кожа, четка, или намазва гърдата си с люто и горчиво. В Лясковец по този случай месят питка и раздават, а в с. Козаревец майката сяда сутринта на прага, накърмва го за последен път и му търкулва омесена за целта питка, която то трябва да хване. Не се допуска веднъж отбито дете да бозае отново, понеже ще има лоши очи (т. е. ще урочасва).

Следващият радостен момент е падането на първото зъбче, знак че детето вече е пораснало. Първият зъб никога не се хвърля произволно. Това се прави след наричането: „На ти бабо костен зъб, дай ми железен" с цел детето да бъде със здрави зъби. Предпочитано място е покривът на къщата или както го наричат в Д. Оряховица „чантията"

Във връзка с общото здравословно състояние на детето също се прибягва до интересни, по-скоро магически процедури, понякога извършвани превантивно, а в други случаи в момента, в който се установи, че детето не е добре. За да не умре трудно задържано дете, се кръщава на името на майката или бащата, а също и с имена като Запрян, Живко (Лясковец). Друг начин за предотвратяване смъртта на бебето е майката да роди в чужда къща, а когато детето се пренася, да се кръсти на първия срещнат човек (Лясковец). Или пък „откраднването" му и отнасянето му в чужда къща, където много скоро го намират и то трябва да се кръсти на човека, който го е откраднал.

Раждането на две деца в един месец или близнаци също внася

смут в семейството. Такива деца се наричат „едномесчета" и се вярва, че ако едното заболее, другото ще го последва. За целта се прибягва до тяхното символично отделяне. В с. Козаревец садят ябълка и децата трябва да стъпят от двете страни на дървото. В другите села при смъртта на едното или на член от семейството, но роден в техния месец, те трябва да минат под ковчега или както казват в Лясковец „под кяура".

Ако бебето плаче непрекъснато, безпричинно, поставят повоя му на такова място на пътя, откъдето овчарят ще прекара стадото и всичките овце трябва да минат през него, или пък в петък се поставя сапунче на моста, откъдето минават много хора. След като всички минат, вечерта изкъпват детето с него. Друг начин за лекуване на плачливо бебе, страдащо от коремни болки, е да се постави на прага и да се чукне с опакото на брадвата по болното място (Д. Оряховица). Най-разпространеното лечение на коремни болки, а също така и смятано за лечение и на бъдещо безплодие е „клиненето". С клинене се занимава специална жена, и то не във всяко село. Основната процедура се състои в отрязване на кичур от косата и нокти, като всичко това се прави на топче с помощта на восък, слага се в чорапче на детето и се хвърля в реката. Често се дават и различни отвари от билки. Ако детето е урочасано, го водят при специална баячка, която слага в купа с вода шуплесто камъче с дупка в средата и кръст. След произнасяне на подходящо заклинание детето трябва да пийне от водата и да го пръснат с нея, така че да се стресне.

Разгледаните обичаи са свързани със съхраняването на брачната двойка, с щастливия й семеен живот, гаранция за който е създаването и отглеждането на здраво поколение. В основата на това изискване е изграждането на хигиенни навици за правилно отглеждане, хранене и възпитание на детето при условия на недостиг на квалифицирана медицинска помощ, сравнително ниско ниво на здравна култура на населението и недоверие към медицината в такава деликатна област, свързана с патриархалното разбиране за честта и морала на жената и на семейството като цяло. Много от обичаите потвърждават голямата консервативност в семейството и мястото на жената в него. От друга страна, правят впечатление контактите, които традиционните обичаи предвиждат за включване на новия човек в роднинската общност и за заздравяване на роднинските връзки. Обичаите и поверията, свързани с гадаене на бъдещето на новороденото, носят белега не само на приемствени езически и християнски черти, но също и на своеобразни философски схващания за ролята и мястото на човека в обществото.

В своята цялост и разнообразие обредите, обичаите и поверията, свързани с бременността, раждането и отглеждането на детето, са доказателство за един здрав и традиционен народен морал. В основата си тези обичаи са сходни в групата села около Лясковец, като се наблюдава тенденция за по-бързото им отмиране в града, отколкото в селото, под влиянието на обществено-историческите промени. Това проучване може да послужи за основа на едно цялостно регионално проучване на разгледаните обичаи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Арнаудов, М. Обичаи при раждане. Към характеристиката на семейните обреди и празници. В: Очерци по българския фолклор, Т. 2. С., 1969, 688—714; Балджиев, В., Студия върху нашето персонално и съпружеско право, СбНУ, 4, 1891, 113—124; СбНУ, 51 189, 187—203; Начов, Н., За побратимството, Списание на Българското книжовно дружество, 40—50, 1895, 32—72, 51, 1895, 357—403; 52—53, 1896, 443—508; Вакарелски, Хр., Старинните елементи в българските народни обичаи, Сп. През вековете, С, 1938, 246—288.

[2] Сб. Пирински край С. 1980; Пловдивски край, Етнографски и езикови проучвания, С., 1986, 211—218, Бит и култура на старото българско население в Североизточна България, т. 1, Капанци, С. 1985, 168—176.

[3] Етнография на България, С., 1985, 163—171.

[4] Теренните материали са архивизирани в ОИМ — В. Търново, Н. Сп. Ф., № 111—1.

[5] Известия на Исторически музей, В. Търново, т. VI, 1991, Рогева, Т., Сватбени обичаи в Лясковец и околните села, 183—190.

CUSTOMS CONNECTED WITH PREGNANCY, CHILDBIRTH AND BRINGING UP OF CHILDREN IN THE TOWN OF LYASKOVETS AND THE VILLAGES NEARLY

Teodora Rogheva

(resume)

The customs connected with pregnancy, childbirth and the bringing up of children, treated in this paper, are followed in the town of Lyaskovets, and in the villages of Dolna Oryahovitsa, Draghijevo, Dobri Dyal and Kozarevets. All of the customs, either Christian or pagan, aim at the good health of the mother and the child.

Известия на Историческия музей Велико Търново VII/1992
Bulletin muzeum of history Veliko Turnovo VII/1992

КОНСЕРВАЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКА ЕКСПЕРТИЗА НА ГЛИНЕНО СЪОРЪЖЕНИЕ ОТ НЕОЛИТНА СЕЛИЩНА МОГИЛА САМОВОДЕНЕ

ЮЛИЯ ГЕНЧЕВА

Опазването на културно-историческото наследство и съхранението му за поколенията е дълг и задача на всеки консерватор. Преди да пристъпи към работа, консерваторът трябва да има най-пълна информация за естеството и структурата на предмета/обекта, технико-технологичните му особености и физико-химичното състояние, в което е намерен. Документалната стойност на археологическите материали се изявява най-пълно след завършване на първия етап от тяхната консервация[1]. В консервационната практика този първи процес на проучване е известен като консервационно-техническа експертиза[2]. През 1987 г. Комитетът за консервация при ИКОМ даде следното обобщение за консервационно-техническа експертиза: „Определяне документалната значимост на всеки конкретен обект, оригиналната му структура и материали, степента на неговото разрушаване, увреждане и загуби." Комплексът от изследвания, които трябва да се извършат, зависи от конкретния паметник, както и от редица други условия, свързани с неговата субстанция, местоположение, степен на разрушаване, размери, условия на експониране и др[3].

Обект на консервационната експертиза в настоящото изследване е глинено съоръжение с изключителна научна стойност от неолитна селищна могила Самоводене[4]. Съоръжението се намира в периферията на неолитното селище, в най-северната му част и е в непосредствена близост до жп линия товарна гара Горна Оряховица—гара Ресен. Преминаващите влакове предизвикват вибрации у съоръжението и увеличават риска от неговото разрушаване. Теренът откъм жп линията е наклонен и се наблюдава ерозия на почвата, застрашително приближаваща се към глиненото съоръжение.

За определяне на факторите, влияещи върху трайността на глинените структури[5], се използуваха следните анализи: кристалооптичен, гранулометричен, имерсионен, разделяне на мономинерални фракции с тежки течности и микрокристалохимичен.

От глиненото съоръжение се взеха следните проби:
проба № 1 — камък от дъното на съоръжението
проба № 2 — от обмазката на стената

проба № 3 — от обмазката на стената
проба № 4 — от стената с бялото вещество
проба № 5 — от вътрешността на съоръжението
проба № 6 — от обмазката на стената
проба № 7 — камък от дъното на съоръжението

Кристалооптичният анализ даде следните резултати:

Проба № 1. Макроскопски камъкът, или скалата както е по-правилно да се нарече, е сив, на места с червени петна. Тези петна представляват железни хидроокиси, получени в резултат на изветряне на скалата. Минералният състав е следният: калцит-микро- и дребнозърнест, много кварц. За спойка служи калцитът. Скалата се определя като органогенен варовик. Няма данни за разлагане на $CaCO_3$.

Проба № 2. Минералният състав е следният: кварц, микрозърнест калцит, късчета от скали, изградени от фелдшпат и кварц, късчета от кварцит, ортоклаз, варовик, мусковит и глинест минерал. За спойка служи глинестият минерал, който не е остъклен. Размерът на зърната и късчетата от скали е в границите 0,048—1,58 мм. Структурата е неравномернозърнеста по отношение на теригенната съставка и алевропелитова за основния глинест компонент. Макроскопски пробата прилича на шамот[6] и е порьозна. Няма данни за разлагане на $CaCO_3$.

Проба № 3. Макроскопски тази проба прилича на проба № 2. Минералният състав е следният: кварц, микрозърнест калцит, късчета от карбонатна скала, късчета от кварцит, фелдшпат и глинест минерал. Спойката между отделните минерали и късчета от скали е глинестият минерал, който не е остъклен. Минералите и късчетата от скали са с различни размери — от 0,035 до 1,64 мм. Структурата е неравномернозърнеста по отношение на теригенната съставка и алевропелитова за основния глинест компонент. Няма данни за разлагане на $CaCO_3$.

Проба № 4. Това е карбонатна скала. Следи от глинест минерал. Варовикът не е променен.

Проба № 5. Макроскопски пробата е вкаменелост, наподобяваща сталактит. Външната обвивка е бяла, а вътрешността е кафява. Минералният състав е следният: кварц, микрозърнест калцит, мусковит и глинест минерал, който не е остъклен. Глинестият минерал е основната маса на вътрешната част на пробата. Външната обвивка е изградена изцяло от калцит. Структурата на вътрешната част е неравномернозърнеста по отношение на теригенната съставка и алевропелитова за основния глинест компонент. За външната обвивка структурата е микрозърнеста. Големината на отделните минерали достига до 2 мм. И за двете части няма данни за разлагането на $CaCO_3$.

Проба № 6. Макроскопски пробата прилича на вкаменена глина в кафяви тонове. Минералният състав е следният: кварц, калцит — микрозърнест, дребнозърнест и едрозърнест; агрегати от калцит; фелдшпати, мусковит, кварцит и глинести минерали, оцветени от железни хидроокиси. Основна маса се явяват калцитът и глината, която не е остъклена. Характерно за тази проба е нейната микрокристална калцитно-глинеста решетка, която обикаля по-големите минерални зърна и служи като цементиращо (спойващо) вещество. Пробата има много пукнатини. В тях ясно са очертани прекристализирали кристали от калцит с различна големина. Някои кухини са изцяло запълнени с този минерал.

Проба № 7. Тази проба е идентична с проба № 1.

За да се определи какво е разпределението на частиците на фракции по размери на техните зърна и съдържанието им в пробите, се направи гранулометричен анализ[7]. Този анализ се направи за проба № 2 — от обмазката на стената. Стените са най-податливи към разрушителните процеси на времето и най-трудно се запазват, ако не се консервират навреме.

Преди да бъде подложена на механичен анализ, проба № 2 бе дезинтегрирана. Кристалооптичният анализ доказа присъствието на карбонати, които не са механични утайки. Глинестият минерал е оцветен от железни хидроокиси, покриващи повърхността му с тънък слой. Този слой трябва да се премахне, тъй като пречи в по-нататъшния ход на анализа. Разтварянето на карбонатното вещество и отделянето на „железните ризи"[8] се извърши чрез разтриване на пробата, накисването ѝ във вода и прибавяне на 5% солна киселина. Разтворът се отпипетира, промива се неколкократно утайката с дестилирана вода, изсушава се на водна баня и се тегли.

Неразтворимият остатък се подложи на двойно утаяване по хидравличния метод на Сабанин[9].

Изходно тегло на пробата — 7,5106 г

Тегло на неразтворимия остатък — 6,5658 г

Съдържание на карбонатно вещество в пробата — 12,65%

Резултатите на неразтворимия остатък от гранулометричния анализ са дадени в таблица № 1.

Таблица № 1

Диаметър на частиците в мм	частици, по-големи от 0,05	частици във фракция 0,05—0,01	частици, по-малки от 0,01
тегло в г	2,5712	0,9220	3,0926
%	39,11	14,04	46,85

Резултатите от гранулометричния анализ на неразтворимия остатък в % спрямо цялата проба са показани в таблица № 2.

Таблица № 2

Диаметър на зърната в мм	частици, по-големи 0,05	частици във фракция 0,05—0,01	частици, по-малки 0,01
% спрямо цялата проба	34,23	12,28	53,49

Фракция 0,05—0,01 мм бе разделена с тежка течност — бромоформ (отн. тегло 2,8—2,9). От двете фракции бяха приготвени микро-

скопски препарати. При тяхното изследване с имерсионни течности в поляризирана светлина бяха открити следните минерали:

ЛЕКА ФРАКЦИЯ	ТЕЖКА ФРАКЦИЯ
кварц	циркон
мусковит	турмалин
фелдшпати	амфибол
	рутил
	апатит
	биотит
	епидот
	хлорит

Резултатите от проведените анализи на пробите могат да се обобщят по следния начин.

Минерален състав: Главните минерални компоненти са представени от кварц, калцит, късчета от скали — варовик и кварцит, фелдшпати, мусковит и глинест минерал. В малки количества и като единични зърна се срещат още турмалин, циркон, епидот, амфибол, апатит, рутил и хлорит.

Структура. При всички проби от глина тя е неравномернозърнеста по отношение на теригенната съставка и алевропелитова за основния глинест компонент. При пробите от камък (скала) структурата е микро- до дребнозърнеста. Проби 2, 3, 4 и 5 са порьозни.

Големина на частиците. Варира в границите от 0,035 до 2 мм. Най-висок е процентът на частиците по-малки от 0,01 мм (глинеста фракция) — 53,5%, следват частици по-големи от 0,05 мм и накрая фракция 0,05—0,01 мм (фигура № 1).

Спойващо вещество. Глинестият минерал служи за среда и връзка между отделните минерали и късчета от скали. За всички проби той не е остъклен. Следователно връзката между отделните частици е нестабилна. За проба № 6 основна компонента заедно с глинестия минерал се явява и калцитът. Неговата прекристализация и растеж в кухините е допринесла за по-голямата здравина на пробата. Тази проба бе определена като глинест пясъчлив варовик (Фигура № 2).

Температура на изпичане. Температурата на изпичане на пробата ще ни даде информация за температурата, която се е развивала в съоръжението (според археолога на обекта съоръжението е използувано като грънчарски пещи). Наличието на калцит и късчета от непроменени варовици показва, че разлагането на $CaCO_3$ при използуваната температура още не е започнало. Процентното съдържание на $CaCO_3$ в проба № 2 достига до 12,65%. По литературни данни разлагането на карбоната е в интервала 500—600°C[10]. Доказателството за по-ниската температура е и отрицателната реакция с реактива на Уайт[11]. Имерсионните препарати от стените на съоръжението при големи увеличения и включен анализатор на поляризационния микроскоп под действието на този реактив не образуваха характерните кристали от калциев фенолат. Следователно в пробата няма свободен CaO или $Ca(OH)_2$. Наличието на неостъклен глинест минерал е доказателство, че в процеса на опалване не се стигало до образуване на силикатна стопилка, което отговаря на температура, не по-висока от 700°C.[12]

Състояние. Въз основа на проведените анализи състоянието се определя като нестабилно. Глинестите проби са ронливи (с изключение на проба № 6). Това може да се дължи на нарушеното физико-химично равновесие след разкопаване на съоръжението и по-дългия му престой без консервационна намеса и защитно покритие. Причина за това състояние се явява и по-ниската температура на изпичане. Не е образуван непластичен материал, което е свързано със загубата на хидроксилната вода на глините[13]. Съчетанието на тези два фактора влияе отрицателно върху устойчивостта и трайността на глинените структури. Проба № 6 е вкаменена. За нея резултатите от кристалооптичния анализ показват, че вкаменяването не се дължи на висока температура. Материалът, който е използувал неолитният майстор, е готов в това състояние в природата — пясъчлив, глинест варовик. Всички минерали са с естествени форми и цветове. Късчетата от скали не са променени в процеса на приготвяне на суровината, последвалото слабо изпичане и хилядолетния престой в почвата.

Следващият етап от експертизата бе свързан с определяне на насоки за правилно водене на консервационния процес. Един от най-важните моменти за качествена и трайна консервация е подходящият избор на консолидант. В световната практика като консолидиращи средства се използуват главно естествените смоли, восъци, силикати и синтетични смоли — полиестери, поливинилацетати, епоксидни смоли, полиакрилати и др.[14] Изборът на консолидант трябваше да се свърже и с начина на експониране на съоръжението. Съоръжението е експонирано „ин ситу", под временно покритие.

В лабораторията за консервация и реставрация при Исторически музей, гр. Велико Търново, се извършиха опити със следните полимерни материали: винавил К-50 от 2 до 5% р-ри в етанол, епоксидна смола, мовилит, поливинилалкохол и Wacer Steinfestiger OH. Тези полимери са традиционни за консервационната практика[15]. От стените на съоръжението се взеха 10 проби (фигура № 3). Пробите се импрегнираха с посочените консолиданти във вакуум камера (фигура № 4). По разликата в теглото след импрегниране и преди това бе определено количеството на проникналия полимер. При полеви условия вакуум камерата е неприложима и количеството на проникналия консолидант ще бъде съответно по-ниско.

За да се установят измененията в якостта на импрегнираните моделни образци, те бяха подложени на няколко комбинирани въздействия, близки до тези наблюдавани в естествени условия.

Използуван бе следният режим:

а) престой във влажна камера — 72 часа

б) нагряване до 40°С в продължение на 6 часа и последващо охлаждане до 0°С

в) нагряване до 60°С в продължение на 6 часа и охлаждане до —20°С за същото време.

Изпитанията за моделните образци при описания режим се повториха 10 пъти (фигура № 5). Тестът завърши с поставяне на пробите във вода на открито до пълно разрушаване. Наблюдавани бяха измененията, които настъпиха през зимно-пролетния сезон. Последна се разруши, и то не съвсем напълно, проба № 6.

Резултатите от проведените изпитания са показани във вид на таблица № 3 (фигура № 6).

Препоръките, които дава тази експертиза по отношение на правилното водене на консервационния процес, са следните:

— за консолидант да се използува Wacer Steinfestiger OH на фирмата Wacer Chemie.

— като адхезив за падналите фрагменти да се употреби 20% разтвор на виневил К-50 в етанол

— биологичната обработка да се извърши с традиционния за консервационната практика 0,5% разтвор на натриев пентахлорфенолат във вода

— да се направи хидроизолация на съоръжението

— временното покритие да се замени с постоянно. Ако това не стане, всяка консервационна намеса ще има временен ефект

— при изчисленията за покритието и укрепване на основите да се има предвид ерозията на почвата и вибрациите от преминаващите влакове по жп линията.

Настоящето изследване бе един опит за консервационно-техническа експертиза. Опит в смисъл на това, че много малко се пише за консервация на глинени структури и още по-малко се правят консервационно-технически експертизи. Определено считам експертизата като най-правилния подход при решаване на консервационен проблем и задание.

Експертизата би била по-пълна, ако се използува една по-богата гама от полимерни материали като консолиданти, както и методите за тяхното изследване: твърдост на покритие, адхезия на покритие, паро- и водопроницаемост, якост на натиск и др.

Консервационно-техническата експертиза на глиненото съоръжение може да се използува при по-нататъшни изследвания, отнасящи се до:

— предназначение на съоръжението. Тезата за грънчарски пещи се нуждае от по-задълбочени изследвания

— произход на използуваните суровини. За направата на керамичните съдове е взимана суровина от района на неолитната могила[16]

— технология на изработка както на съоръжението, така и на продукцията.

Изследванията могат да послужат като основа на едно задълбочено проучване на история на технологията на основни производства от човешката цивилизация, датиращи от неолита.

БЕЛЕЖКИ

[1] Иенджейевска, Х. Етика в консервацията. Музеи и паметници на културата, 1978, 2, с. 48.

[2] Инкова, В. Консервацията и изследването на паметниците на културата. Реставрация и консервация на художествени ценности, 1982, с. 231—238.

[3] Тодоров, В., Г. Мавров, М. Кънчева. Характеристика на разрушителния процес в тракийската гробница край с. Свещари. Музеи и паметници на културата, 1984, 5, с. 42.

[4] Станев, П. Непубликуван дисертационен труд „Неолитни култури в басейна на р. Янтра"; Поселищен живот в басейна на р. Янтра. ГМСБ, 1981, VI, с. 1; Според археолога П. Станев, проучвател на неолитната селищна могила Самоводене глиненото съоръжение е грънчарски пещи. Тази своя теза той докладва на архео-

логическите отчети през февруари 1991.

[5] Brown, P., J. Crobbins, Clifton. Factors affecting the durability of adoobe structures. Studies in conservation. 1976, 24, p. 23—29.

[6] Помощ при определяне на тази проба ми бе оказана от доц. Иванов — катедра „Минералогия и петрография", за което му благодаря.

[7] Фролов, В. Руководство к лабораторным занятиям по петрографии осадочных пород, 1964, с. 105.

[8] Грим, Р. Минералогия и практическое использование глин, 1967, с. 116.

[9] Фролов, В. Цит. съч., с. 110.

[10] Грим, Р. Цит. съч., с. 124.

[11] Бозаджиев, Л., А. Батанова. Техническа петрография, 1984, с. 138.

[12] Волфкович, С., А. Егоров, З. Роговин, Ю. Руденко, И. Шманенков. Обща химическа технология, 1963, с. 84.

[13] Грим, Р. Цит. съч., с. 138.

[14] Касабова, Н., П. Новаков. Върху консолидирането на силикатен материал с композиции от мономерни алкилметакрилати. Музеи и паметници на културата, 1977, 2, с. 40.

[15] Касабова, Н., П. Новаков. Цит. съч., с. 41.

[16] Генчева, Ю. Технико-технологично изследване на глинен съд от неолитна селищна могила Самоводене. Известия на Историческия музей — Велико Търново, 1991, VI, с. 113.

CONSERVATIONAL—TECHNICAL EXPERTISE OF POTTERY EQUIPMENT IN THE NEOLITHIC SETTLEMENT MOUND OF SAMOVODENE

Julia Chentcheva

(resume)

The paper presents an attempt at conservational-technical expertise of an earthenware monument of culture. For that purpose the following analithical methods have been used: crystalooptical, granulometric, immersional, division of monomineral fractions with heavy liquids and microcrystayochemical. On these grounds the following have been defined: the mineral composition, the structure, the welding substance, the temperature of sample firing and subsequently the highest temperature reached in the equipment, as well as the physico-chemical condition of the equipment itself.

The choice of consolidant was the result of a combined treatment of the impact strength of the impregnated samples, close to natural conditions.

These results can be a point of departure for a thorough research in the history of technology, especially in the basic production processes of human civilization dating back to neolithic times.

Във фонда се съхраняват две бронзови контрамаркирани монети с нумерална буква Δ и знак NIKO. Интересът към тях се обуславя поради това, че на науката са известни не повече от двадесет екземпляра.

1. Бронзова контрамаркирана монета на император Септимий Север.

Инв. № 3688Н/ТОМ. Диам. 2,8 см, тегло 11,52 г.

Л: ... П (...) CEV... Бюст на императора надясно с лавров венец.

О:... ΓΑΠΟΛΑΓΣΠΙΚ. . .

С името на легата POLLENIUS AUSPEX.

Виктория, права, наляво. В д. ръка държи палмова клонка,а с л. се подпира на колона. Долу вляво пред нея контрамарка Δ, а надясно (вертикално) NIKO.

2. Бронзова контрамаркирана монета на Диадумениан.

Пол. инв. № 15/89 г. НИК. Диам. 2,7 см, тегло 10,26 г.

Л:... О... N. Бюст на Диадумениан надясно с контрамарка Δ.

О: Конкордия, права, наляво. В д. ръка държи патера, а в л. рог на изобилието. Наляво вертикално) контрамарка NIKO. Под полето (хоризонтално)... CISTP.

Бронзовите монети с контрамарка на Никополис ад Иструм показват, че за нуждите на пазара градската управа подпечатва свои или чужди монети, като по този начин е била възстановявана паричната им стойност. Явлението е характерно за средата на III в. сл. Хр., когато балканските провинции на Римската империя са в дълбока икономическа и политическа криза.

К. СТАВРАКЕВ

ОБРЪЩЕНИЕ НА ТЪРНОВСКАТА ОБЩИНА КЪМ СВЕЩЕНИЦИТЕ НА ЦЪРКВАТА „СВ. СПАС“ ОТ 7 СЕПТЕМВРИ 1867 Г. ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА МОЛЕБЕН ЗА ДЪЖД НА МАРИНОПОЛСКИЯ КЪР (ДН. ПАРК МАРНО ПОЛЕ)

(ОИМВТ, Възраждане, инв. № 903 В)

„Понеже бог изля гнева си в нашата страна чрез страшна тримесечна суша според человеческите грехове, нуждно е вече да му приспаднем общо мали и големи със пост и молитва за умилостивлението му както направиха и съседите ни турци с тридневна молба без разлика принадлежи същото и на нас християните.

Заради туй сутра преди с. литургия като обявите в черквата на народа ще предложите никой да не липсва от черкова, че подир отпус ще са изчетат молитвите на бездъждието, както по сичките в града ни черкови става същото, като поръчате на християните да са въздържат в пост и молитва, че в идущата неделя от сичките черкови народа ще излезе на марнополския кър на молба.

Дано бог послуша общата на народа молба и като щедър и многомилостив да излее своята милост и към нас със изобилен за жадната земя дъжд и благоразтворен въздух.

7и септември 1867
Община Търновска

В. М.

ПРОТОКОЛ ОТ ИЗБОРИТЕ ЗА II ВНС 1881 ГОДИНА

(ОИМВТ, Възраждане, инв. № 775 В)

ПРОТОКОЛ II

Днес 21 юни 1881 г., часа по 8 сутринта, съгласно ст. 19 по Избирателния закон от 17 декември 1880 г., след избиране Бюрото и подписване протокола в присъствието на г-н подкомисаря капитана Балин де Балю почна се приемането на бюлетините на избирателите, които се призоваваха съгласно требванията на 18 член от същия закон.

Когато гласуваха избирателите от село Самоводене, Иван Тодоров жител от същото село, принеси на Бюрото един вързоп готови бюлетини и заяви, че му ги бил дал кмета на селото им, за да ги раздава на избирателите. Бюрото запечата тези бюлетини и като поиска обяснение от кмета наистина ли е дал тези бюлетини на Иван Тодоров, той каза, че не му ги е давал да ги раздава, но ги изхвърлил като непотребни и в същото време някои от избирателите самоводчени, на които имената не можаха да се узнаят, нападнаха наречения Тодор и го биха тежко, като разкървавиха и носа му. С помощта на г-н подкомисаря и неговия адютант г-н подпоручик Караконовски нападнатият можа да се отърве от ръцете на нападателите.

От махалите на града и от селата на Търновската избирателна околия след попитванията от страна на г-н подкомисаря, заявиха, че не приемат попитванията на княза. Изключение направиха само избирателите от селото Самоводене на брой 236 и 10 избиратели от махала „Св. Спас", които казаха, че приемат предложението на княза. След това изборите се продължиха редовно и тихо до 4 часа след пладня и гласоподаването се прекрати тъкмо в 4 часа съгласно 19 ст. от избирателния закон при все че имаше още избиратели и се пристъпи веднага към преброяването на гласовете с избирателните бюлетини.

При преброяването на бюлетините се намериха в два бюлетина нагънати още по един, и два бюлетина съдържащи, единия „Благодарен съм каквото направи княза", и другия „Одобрение на княза, което направи". Някои бюлетини имаха записани само по трима кандидати. Горните означени 4 бюлетини се прилагат към дневника, който ще се изпрати във Великото народно събрание.

Резултатът след прочитането на списъците и бюлетините изложи, че от 3371 избиратели в Търновската избирателна околия гласоподаваха 872 избиратели за разни лица, от които при преброяването на всичките гласове добиха вишегласие следующите:

1.	Михаил Сарафов получи гласове	555
2.	Петко Славейков получи гласове	552
3.	Петко Каравелов	533
4.	Драган Цанков	533

Часът по 9 вечерта съгласно ст. 22 от Избирателния закон Бюрото съобщи резултатите от гласоподаването за всеобщо знание и бюлетините се изгориха в присъствието на избирателите съгласно същата статия.

ПОДПИСАЛИ — Председател на Бюрото Михаил К. Сарафов
Членове — Ст. Стамболов
А. Христов
(другите два не се четат)
Секретари — д-р Ст. Пенчев
Димитров
(не се чете)
Подкомисар — кап. Балин де Балю

БЕЛЕЖКИ:

Изборите са за народни представители във II ВНС в Свищов за суспендиране на Търновската конституция по искане на княз Александър Батенберг. Начело на борбата за защита на Конституцията застават Ст. Стамболов, Михаил Сарафов, Петко Славейков, Петко Каравелов, Драган Цанков и други, избрани с листите в Търновско.

Капитан Александър Осипович Балин де Балю е командир на 17-а пехотна Търновска дружина на името на княз А. М. Дондуков-Корсаков. Той е финландски граф, офицер от руската армия, останал доброволно на българска служба до 1884 г., когато се въвежда полковата организация.

К. П.

ИКОНИ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ ПО СВЕТОВНИТЕ ИЗЛОЖБЕНИ ЗАЛИ

ДИАНА КОСЕВА

Официалното приемане на християнството в България през IX в. бързо създава реални възможности за разпространение и усвояване на различни дялове от религиозното изкуство на източноправославната църква. Особено важно място сред тях заемат свещените изображения — иконите. Най-всеобхватно иконописното изкуство у нас осветляват паметниците от Търновград. Много от тях постъпиха напоследък от системно провежданите археологически разкопки. В съгласие с това една от главите на монографичното изследване на Ат. Божков „Търновската средновековна художествена школа" сполучливо е озаглавена „Иконата под закрилата на престолния Търновград".[1]

Нашата цел тук е да покажем широкия кръг търновски художествени творби от X до XIX в., които представят иконописта по нашите земи, като използваме единствено репертоара от експонати, включени в провежданите многобройни национални изложби у нас и в чужбина. По този път най-изразително може да се открои материалната и духовна култура на Търновград в развитието на българското художествено наследство.

Първите иконни изложби, посветени на старобългарската култура с отделни колекции, започват през 60-те години на века. Тогава е създаден и отделът за старобългарско изкуство в Националната художествена галерия. Подобни сбирки комплектоваха и експонираха и други музеи, на първо място ОИМ — В. Търново, ГМ — Несебър, НМ — „Рилски манастир" и художествените галерии в Бургас, Пловдив и Елена. Не закъсняха и първите международни прояви в тази област, като изложбата „Български икони" в Париж, 1963 г. и „Съкровищата на българските музеи, църкви и манастири" в Есен през 1964 г. Българската икона за пръв път беше показана и оценена като ярко явление в художествения живот на Европа. Пръв сериозен опит за проследяване иконописта и връзката й с други дялове на нашата средновековна култура беше осъществен с изложбата „Старобългарско изкуство", показана през 1968—1970 г. в Москва, Петербург, Прага, Варшава, Братислава, Будапеща и София.

Престижът и голямото значение на българската икона в художествения живот на континента по-късно се свързват с подготовката за честването на 1300-годишния юбилей на българската държава. Беше развита широка експозиционна дейност в редица градове на България. Осъществи се и една от най-грандиозните изложби — „1000 години българска икона от IX до XIX в.", която от 1976 до 1979 г. гостува в Париж, Петербург, Москва, Виена, Брюксел, Варшава, Лондон, Мюнхен и Рим (обр. 1).

Споменатите национални изложби включваха експонати от му-

зейната мрежа в страната, сред които съществен дял се пада на паметниците от Търновград. При всяка панорама на икони и стенописи, дърворезба и църковна утвар най-многобройни са образците, които произхождат от Търново и неговите манастирски ансамбли.

Набелязаната тенденция особено ярко се очертава при изложбите „Българска средновековна цивилизация", открита в парижката галерия Гранд Пале през 1980 г., и „Съкровищата на българското средновековно изкуство — VII—XVI в." в Женева през 1978 г. (обр. 2, 3). Без ни най-малко да се подценява предимството на Велики Преслав с неповторимата керамична иконопис[2], трябва да изтъкнем, че експонатите от Търновград илюстрират в хронологически ред почти всички видове икони от нашите земи. Особено внимание привличат някои малкоформатни творби на релефната пластика, които показват не само развоя на различни дялове от византийското приложно изкуство през Македонската и Комниновата епоха, но и тяхното по-късно въздействие върху художествената култура на Второто българско царство. Такъв характер имат най-ранната икона от Търново — фрагментът от слонова кост с „Успение Богородично"[3], и един изключителен мозаечен образ[4], открити при разкопките на Трапезица.

В посочените изложби са включени и една група стеатитови икони, открити при разкопките, които разкриват важна страна от предстоличното минало на Търновград през XI—XII в. С изящната си моделировка и позлатена украса сред тях се отделя иконата на Св. Теодор Стратилат, изработката на която с основание изследователите свързват с цариградско ателие[5]. Такъв е произходът и на златния реликвиарий с Богородица Одигитрия[6], емайловият медальон на Св. Акепсимас[7] и фрагментите от един позлатен обков на книга с изображения на светци, открит на Трапезица[8].

От значение за традициите на релефната керамична икона през годините на Второто българско царство се явява медальонът от червена глина с релефно изображение на архангел Михаил от Патриаршеската църква на Царевец „Възнесение Христово"[9]. Напоследък беше потърсено сполучливо неговото място в Дейсисна композиция заедно с други релефни керамични творби от Патриаршията, които са били инкрустирани върху голяма дървена икона или напрестолен кръст[10]. За това подсказва и друга колекция от миниатюрни керамични икони, открита в средновековния Червен, които също взеха участие в тези изложби[11].

През 80-те години наши иконни изложби интензивно посещават и други краища на света. Интересни експозиции бяха показани в германските градове Висбаден (1985)[12] и Елванген (1988)[13] с подбрани късносредновековни и възрожденски икони (повечето собственост на Великотърновския музей (обр. 4, 5). В Париж през 1988 г. беше организирана друга изложба „Икони от България — Тревненска школа", където бяха експонирани най-ранните български възрожденски творби[14] (обр. 6). Напоследък съществуват основания корените на тревненските майстори да се търсят през първата четвърт на XVIII в. в дейността и продукцията на Присовския, Килифаревския, Капиновския, Преображенския манастири край Търново[15]. Някои експонати в изложбата проследяват творчеството на отделни автори и цели зографски фамилии, а други, създадени в края на XIX в., разкриват различни страни на иконата — примитив. Подобен характер имат и изложбите, проведени в Мадрид (1989)[16] и Токио (1990)[17] (обр. 7, 8).

Богатството и разнообразието на иконния фонд на Великотърновския музей получи макар и късно, едва през 1989 г., заслужено признание при първата самостоятелна изложба на търновски икони в Киети (Италия)[18] (обр. 9). Включените в нея творби отразяват само някои отделни моменти от развитието на иконописта в Търновския край.

Едни от най-ранните творби (иконите на Св. Димитър Солунски, Архангел Михаил, „Йоан Кръстител — Ангел на пустинята", „Христос с апостолите", „Богородица с пророци") произхождат от църквите „Св. Георги" и „Рождество Христово" в Арбанаси. Те са рисувани в края на XVI—XVII в. от майстори, работили стенописната украса на тези църкви[19]. Особено впечатление създават малкоформатните икони с „Рождество Богородично", „Възнесение Христово", „Възкресение Лазарово" и др. от Присовския манастир „Св. Архангели", те украсявали празничния ред на иконостасната преграда в църквата. Тяхната свежест, примитивните стилови и иконографски похвати и колоритни решения свидетелстват за местно художествено ателие, създало великолепни образци на българската иконопис.

Важно място заемат творбите на тревненските зографи от началото на XVIII в., чиято дейност е свързана с поръчките на многобройните църкви и манастири в областта[20]. Иконите на „Св. Йоан Кръстител", „Рождество Богородично", „Възнесение на пророк Илия", „Богородица на трон" и др. са своеобразен израз, утвърждаващ одухотворените типове на образи от епохата на Българското възраждане. Сдържаната цветова гама от преходните столетия сега отстъпва място на палитра с по-ярки тонове и пищна орнаментировка. Някои експонати от тях носят стилови особености и подписи на известните тревненски майстори Кою Цонев и Папа Витан Млади.

В група икони с по-различни художествени качества от първата половина на XIX в. са установени нови иконографски традиции и схеми. От тези творби лъха непринуденост и наивност, а изпълнението им се налага преди всичко със своята декоративност. Използвани в българския бит, те често украсяват малките домашни иконостаси или пък като диптиси и триптиси се пласират на храмови и църковни празници. Най-интересни сред тях са „Сретение Богородично", „Томина неделя", „Възнесение Христово", „Въздвижение на честния кръст" и „Св. Св. Козма и Дамян".

Самостоятелната изложба на Великотърновския музей в Италия, както и системното участие на търновските икони в едни от най-представителните национални експозиции, гостували в различни краища на света[21], красноречиво свидетелстват за старите традиции и иконописното богатство на Търновския край[22].

БЕЛЕЖКИ

[1] Божков, А. Търновска Средновековна художествена школа. С., 1985, с. 119—154.

[2] Тотев, Т. Преславската икона. С., 1988.

[3] A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeimskulpturen des X—XIII Jahrhunderts., Berlin, 1934, Band II, p. 28, Cat. No. 12, Taf. IV.

[4] Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, V, 1915, с. 126; К. Миятев. Мозайки от Трапезица, ИБАД, I, 1924, с. 163—175.

[5] Славчев, П. Икона на светец-воин от Царевец XII—XIII в., Археология, 1977, кн. 3; К. Тотев. Две групи паметници на стеатитовата пластика от Търновград, Изкуство, 1986, 3, 32—37.

[6] Ваклинова, М. Византийска златна икона, — реликвиарий, Археология, XIV, 1972, кн. 3, 13—18.

[7] Trésor d'Art Médiéval Bulgare VII—XVI s., Genève, 1988, Cat. No. 110.

[8] История на българското изобразително изкуство, т. I, С., 1976, с. 293.

[9] Trésor d'Art Médiéval. . ., Cat. No. 102.

[10] Тотев, К. Към въпроса за керамичната икона през Втората Българска държава, II Международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 16, С., 1988, с. 47—51.

[11] La Bulgarie médiévale. Art et civilisation. Paris, 1980, Cat. No. 341—352; Trésor d'Art Médiéval. . ., Cat. No. 113—119; В. Димова, С. Йорданов. Миниатюрни керамични икони от ц. № 10 в Средновековен Червен. — МПК, 1982, 5—6, с. 24—30; Н. Овчаров. Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII—XIV в., Археология, 1986, кн. 3; К. Тотев. Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство, Археология, 1990, 1.

[12] Bulgarische Ikonen. 30 April bis 27 Mai 1985, Nassauischen Kunstverein Wiesbaden.

[13] Ikonen aus Bulgarien. 13 Mai — 5 Juni 1988, Ellwangen.

[14] Icones de Bulgarie. L'Ecole de Tryavna. 13 septembre — 30 octobre 1988, Paris,

[15] Божков, А. Тревненска живопис. С., 1967.

[16] El Arte del Icono Bulgaro del Siglo IV al XIX. 10 Octobre — 12 Noviembre de 1989.

[17] Bulgarian Icons. Prayers of the multitude. Tokyo, 1990.

[18] Icons Bulgare XVII—XIX s. Museo Storico Veliko Tirnovo., Chieti, 1989.

[19] Косева, Д. Неизвестни икони на Йоан Кръстител от Великотърновско, Изкуство, 1990, 2, с. 36—39; Икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята от Арбанаси, — Годишник на музеите от Северна България. Т. XVI, В. Т. 1990, с. 129—136.

[20] Божков, А. Тревненска живопис, С., 1967; Ц. Петров. Икони от тревненски зографи. С., 1978 г.

[21] Иконите, включени в изложбите, са от фонда на отдел „Християнско изкуство" на музея.

[22] След големите изложби в чужбина множество паметници от Великотърновския музей бяха задържани и експонирани в НИМ и НХГ. Надяваме се, че те найскоро ще се завърнат във В. Търново.

* * *

През м. февруари беше открита изложба „Политически партии и лидери 1872—1944 година", организирана съвместно с Националния исторически музей — София. Показаните оригинални документи, вещи и снимков материал предизвикаха интереса на специалистите и гражданството. Историческият музей във Велико Търново участвува в изложбата с материали, свързани с живота и дейността на политическите лидери от региона, като документите и вещите се експонират за първи път.

* * *

От 19 март до 24 април на Историческия музей — Велико Търново гостува Националният военноисторически музей с изложба „Княз Батенберг". За първи път у нас бяха показани лични вещи на княза и семейството му, колекция оръжие и др. Изложбата беше открита от началника на НВИМ подп. к. в. н. Петко Йотов, който очерта мястото и ролята на княз Батенберг в политическия живот на млада България.

* * *

Археологическа изложба „Велико Търново — столица на България XII—XIV век" гостува от 20 март до 20 април на Историческия музей в град Севлиево. Предмети на бита, накити, сграфито керамика, открити при археологическите проучвания на столичния град, очертават картината на материалната култура на Второто българско царство.

* * *

В района на с. Големани (разположено на 15 км южно от Велико Търново) се извършиха спасителни археологически разкопки на тракийска могила. Погребението е извършено чрез трупополагане в правоъгълна камера. Гробните дарове включват златни накити, въоръжение и конска сбруя, сервиз за вино, бронзови и глинени съдове.

* * *

За колектива на Исторически музей — Велико Търново, годината 1991 е свързана с честването на 120 години от създаването на

музея. На 21 май беше организирана среща с различните поколения музейни работници. Гостуваха представители на Историческите музеи във Варна, Шумен, Русе, Търговище, Габрово, Националният военно-исторически музей в София, Етнографския комплекс „Етър".

* * *

На 21 май в една от изложбените зали на Историческия музей беше открита изложба „Нове — римски лагер и ранновизантийски град". Разнообразният оригинален археологически материал представи резултатите от над 30-годишните проучвания на българо-полската археологическа експедиция. Същата изложба гостува и на Историческия музей в гр. Севлиево.

* * *

На същата дата отвори врати и постоянна етнографска изложба в „Сарафкина къща". Колекция от прибори за хранене, осветителни тела, плетиво и дантели, облекло, представят градския бит и култура от миналия и началото на сегашния век. Оригиналните фотографии от същото време допълват атмосферата в залите. Гостите на музея имат възможност да присъстват и участват в пресъздаването на стария търновски обичай „На тости на бяло сладко".

* * *

Чрез богат снимков материал, експониран във витрини, бяха отразени моменти от живота на Историческия музей във В. Търново за времето от 1926 до 1991 година.

* * *

Във фоайето на ДМТ „К. Кисимов" Историческият музей В. Търново, Дома музей „Д. Благоев" — София, и дома музей „Г. Киров" — София, представиха изложба от оригинални вестници, книги, брошури и др. на тема „Левият печат в България от края на XIX век до 1917 год." Материалите от отдел „Нова и най-нова история на България" се експонират за първи път.

* * *

Био-библиографски справочник (Изследвания и публикации на музейните работници 1927—1990 г.) излезе от печат през м. май. Негови съставители са В. Павлова и Р. Цонева — Исторически музей, и Хр. Карамихова — НБ „П. Р. Славейков".

* * *

Излезе от печат брой 1 на списанието за исторически, краеведски и родови проучвания „Наследство". То е издание на Отечествения съюз — В. Търново. Главен редактор е В. Мутафов и редактори К. Панайотова и Х. Вачев. Със статии участват и автори от Историческия музей — В. Търново.

* * *

През месеците юли—август продължиха проучванията в АР „Никополис ад Иструм", провеждани от българо-английската археологическа експедиция с участието на археолозите от Историческия музей — В. Търново н. с. И. Църов и н. с. П. Владкова, специалисти от АИМ при БАН — София, университетите в Нотингам, Шефийлд, Лондон, Британския музей, Музей на Лондон, Археологически съюз — Йорк и др.

* * *

От 21 септември до 12 декември в залите на музей „Възраждане и Учредително събрание" бе експонирана изложба на тема „Политически личности, участвували в изработването и защитата на Търновската конституция". Представени бяха материали от фондовете на музеите във В. Търново и Свищов.

* * *

На 25 октомври в Габрово се проведе етнографска конференция на тема „Народна култура на балканджиите". От Историческия музей — В. Търново с научни съобщения участваха н. с. к. и. н. В. Мутафов — „Паракендетните владения на балканджиите в Търновско", Н. Филева — „Обичаят „Сивойница" в Дряновско", Св. Станева — „Поселищен облик на Еленския Балкан през 19 век" и Т. Минчева — „Сведения за преселвания на балканджии в село Благоево, Великотърновско".

* * *

На 29 октомври в изложбената зала на музея беше открита документална ретроспективна изложба на Недялко и Ангел Каранешеви. Чрез графики, живописни платна, литографии, оригинални вещи и богат снимков материал бе представен животът и творческите дирения на тази известна търновска фамилия, незаслужено забравена.

* * *

През м. октомври АИМ при БАН организира сесия, посветена на

100-годишнината от рождението на Васил Миков. Съобщението „Изследване на бялото вещество от неолитна селищна могила Самоводене" бе представено от П. Станев и Ю. Генчева, а „Сондажни разкопки в землището на с. Хотница на праисторически обекти през 1990" от В. Илчева.

* * *

Откритата на 7 ноември изложба „Великден 1941" беше организирана съвместно с ВМРО — София. Представените материали са издирени от различните музеи в страната, в т. ч. и от ИМ — В. Търново. Видеофилмът, придружаващ изложбата, предизвика интерес сред историци и познавачи на най-новата българска история.

* * *

През м. ноември в ГИМ Севлиево бе открита изложба „Народни обичаи и тъкани от Великотърновския край", представящи материали от фонд „Етнография" на ИМ — В. Търново.

* * *

С министъра на културата г-жа Елка Константинова на 9 декември се срещнаха работещите в Историческия музей. Обсъдиха се проблеми, свързани с развитието на културата в страната и в частност с музейното дело. Декларирано бе взаимно удовлетворение от срещата.

* * *

150-годишнината от рождението на Васил Друмев бе повод за организирането на изложба, открита на 14 ноември. С оригинални материали участваха Исторически музей — В. Търново, НБ „П. Р. Славейков" и читалище „Надежда".

* * *

На 20 декември бе открита изложба „Иван Вазов — живот и творчество". Организирана е по инициатива на ИМ — В. Търново с цел представяне на темата „Търново" в творчеството на Вазов. Съдействие оказаха Националния музей на българската литература — София, къща музей „Иван Вазов", Дома на литературата във Велико Търново. Експонатите бяха представени от г-жа И. Бачева, а г-н З. Пеев изнесе слово. Представени са 190 лични вещи, документи и снимки.

* * *

Фотоизложба „Декемврийски народни празници" отрази осем зимни празнични обичая. Показани бяха оригинални обредни хлябове, сурвакници и реквизит.

* * *

Обявеният от Историческия музей — Велико Търново конкурс за н. с. на тема „Средновековна археология 15—18 век" бе спечелен от г-н Хитко Вачев. Научният съвет на АИМ при БАН — София, му присъди II степен.

* * *

Научният съвет на Института по история при БАН присъди на г-жа Кинка Панайотова к. и. н., званието ст. н. с. II степен. Същата спечели обявения от Исторически музей конкурс по „Нова българска история".

* * *

В проведената национална конференция в Русе на тема „Средновековна култура в България XII—XIV век — проблеми и перспективи" участвува с научно съобщение н. с. Хитко Вачев на тема „Проблеми на късносредновековния град XIV—XV век".

* * *

В София от 12 до 14 декември се проведе конференция в памет на проф. Станчо Ваклинов, организирана от АИМ при БАН. От Исторически музей Велико Търново участвуваха Ат. Писарев със съобщение на тема „Градоустройство при главния вход на х. Царевец" и н. с. Хитко Вачев — „Опит за интерпретация на един капител от Царевец".

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

ИЗВЕСТИЯ

ТОМ VII/1992

Литературен редактор Елена Чакърова

Формат 70/100/16. Печатни коли 15,50.
Тираж 1000 екз. Излязла от печат юни 1992 г.

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ИЗДАТЕЛСТВО „СЛОВО“ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
ДФ „АБАГАР“ — ПЕЧАТНИЦА В. ТЪРНОВО

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- **КОЙ Е ИВАН П. СЛАВЕЙКОВ?**
- **ДВУЕЗИЧЕН НАДГРОБЕН ПАМЕТНИК**
- **НУМИЗМАТИКА**